

अचिंतसत्तिजुत्ता हि ते भगवंतो परमकल्लाणा परमकल्लाणहेऊ सत्ताणं।।

श्रुतसंविभाग – १८

July, 2020

श्रावણ, २०७६

आंतरिक साधुता - દોષમુક્તિ

सुदृढं वि उज्जममाणं पंचेव करंति रित्तयं समणं।

अप्पथुई परनिंदा जिम्भोवत्था कसाया या।७२।।

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પરમાત્માના સ્વહસ્તદીક્ષિત શ્રીધર્મદાસગણિ મહારાજ રચિત ઉપદેશમાલા ગ્રંથ શ્રમણજીવન માટે અત્યંત ઉપયોગી અને આવશ્યક ગ્રંથ છે. મારા પરમપૂજ્ય ગુરુભગવંતશ્રીને આ ગ્રંથ અત્યંત પ્રિય હતો. પરમપૂજ્ય દાદાગુરુદેવશ્રીને પણ અત્યંત પ્રિય છે. હાલમાં પણ તેઓ અવારનવાર આનો સ્વાધ્યાય કરતા રહેતા હોય છે. અમને સહુને પણ આ ગ્રંથ કંઠસ્થ કરાવ્યો છે. અમારા શિષ્યપરિવારે પણ કંઠસ્થ કર્યો છે. ઉપદેશમાલાની ૫૪૪ ગાથામાંથી ઘણી ગાથા એકદમ ચોટદાર છે. ગ્રંથકાર ભીનીભીની લાગણીથી જાણે આપણને પોતાને ઉદ્દેશીને જ કહેતા હોય તેવું લાગે. આપણા બનીને આપણને ક્યારેક બાળકને કહેતા હોય તેવી રીતે, ક્યારેક લાલ આંખ કરીને પણ શ્રમણજીવન ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર બને તે માટે પ્રેરિત કર્યા છે.

ઉપરોક્ત ગાથામાં કેટલાક દોષો તરફ આંગળીચીંધામાણું કર્યું છે. આનાથી સાચવજો, ચેતીને ચાલજો. બાહ્ય તપ-સંયમ-સ્વાધ્યાય-વૈયાવચ્ચ-પ્રભુભક્તિ વગેરે સંયમયોગોમાં સારી રીતે ઉદ્યમ કરનાર સંયમીઓને પણ આ પાંચ દોષો અંદરથી ખાલી કરે છે. બાહ્ય સંયમ અને આભ્યંતર સંયમ. બાહ્ય સંયમમાં આગળ વધેલા પણ ઘણીવાર આ પાંચ બાબતોમાં – પાંચ દોષોમાં અટવાઈ જાય છે. જેમ એક બાપ પોતાના સંતાનને શિખામણ આપતા હોય તે રીતે આપણને ચેતવે છે કે આ પાંચ ચોરોથી સાચવજો, નહિતર આ તમારું આંતરધન લૂંટી લેશે.

એમાં પહેલો ચોર છે - ‘આત્મસ્તુતિ’. અને બીજો ચોર છે - ‘પરનિંદા’.

શ્રીમાનવિજયજી મહારાજ કહે છે - ‘કરત પ્રશંસા સબ મિલ અપની, પરનિંદા અધિકેરી.’

સ્વપ્રશંસા અને પરનિંદા બંને દોષો સાથે સંકળાયેલા છે. સ્વપ્રશંસા આત્મગુણોનો હાસ અને નાશ કરે છે અને પરનિંદા દોષોને આકર્ષિત કરે છે. માનવસ્વભાવ છે – સ્વપ્રશંસા આપણને ગમે છે. એ માનવસ્વભાવથી ઉપર ઊઠવામાં જ સાચી સાધુતા છે. પરગુણપ્રશંસા એ ગુણ છે અને આત્મપ્રશંસા એ દોષ છે. પરનિંદા એ દોષ છે અને આત્મનિંદા એ ગુણ છે. પરગુણપ્રશંસાથી આત્મશ્લાઘાનો દોષ જાય અને આત્મનિંદાથી પરનિંદાનો દોષ દૂર થાય. આત્મપ્રશંસા અને પરનિંદા બંને આપણા આત્મા ઉપર બહુ મોટા ભાર છે. એક સજ્જન વ્યક્તિ પણ આ બંને દોષથી દૂર હોય છે, તો સાધુ તો આ બંને દોષોથી સંપૂર્ણ મુક્ત જ હોય. આપણા ગુણોનો ભાર આપણને ડુબાડે. અને બીજાના દોષોનું દર્શન પણ આપણને ડુબાડે. પરનિંદા માટે ઉપદેશમાલાકાર બહુ જ કડક શબ્દોમાં લખે છે –

જઇ તા જણસંવવહારવજ્ઞિયમકજ્ઞમાયરઇ અન્નો।

જો તં પુણો વિકત્થઇ પરસ્સ વસણેણ સો દુહિઓ।।૭૧।।

જે કોઈ એક લોકવ્યવહારની વિરુદ્ધનું કામ કરે, અને બીજો કોઈ તેનું પાપ પ્રગટ કરે તે બીજાના દુઃખે નાહકનો દુઃખી થાય છે.

પરપરિવાયમઈઓ દૂસઇ વયણેહિં જેહિં જેહિં પરં।

તે તે પાવઇ દોસે પરપરિવાઈ ઇય અપિચ્છો।।૭૩।।

અન્યોના દોષ બોલવામાં જેમની મતિ છે તે જે જે વચનોથી બીજાને દોષ દે છે તે તેવા જ દોષ પામે છે. એ કારણે બીજાનું કૂડું બોલનાર જોવાને પણ યોગ્ય નથી.

આ બેની સાથે સાથે બે ઈન્દ્રિય – રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિય બે મોટા ચોર છે. શાસ્ત્રો લખે છે – અક્ષાણ રસણી. ઈન્દ્રિયમાં રસના અને સ્પર્શન બે જીતવી અઘરી છે. તપ-સંયમ-સ્વાધ્યાયામાં ઉદ્યુક્ત આત્મા પણ રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિય પાસે હારી જાય છે. હાડકા વિનાની જીભનાં બંને કાર્યોમાં ખૂબ જ સાવધાની અને જાગૃતિ રાખવાની જરૂર છે. જેનો જીભ પર કાબૂ છે, તેનો બાકીની ઈન્દ્રિયો પર અને મન પર કાબૂ આપોઆપ આવી જાય છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

એ વ્રત જગમાં દીવો મેરે પ્યારે...

મારા પ્યારા પ્યારા શ્રમણ ભગવંતો! આ વ્રત જગતમાં દીપકસમાન છે. તપ-જપ-યોગ-ધ્યાન વગેરે દરેક યોગ બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં જો શુદ્ધિ હોય તો શોભે છે, દીપે છે, નિખરે છે.

જેને આત્મા અને પરમાત્મા ઉપર પ્રીતિ જાગી જાય છે, તેને પછી આ જડ ઉપરની પુદ્ગલની પ્રીતિ આપોઆપ છૂટી જાય છે.

પાંચમો અને બળવાન ચોર છે - કપાય. ચોર્યાશી ચોવીશી સુધી જેનું નામ અમર રહેવાનું છે તે શ્રીસ્થૂલિભદ્રસ્વામીજી કંદર્પ સામે જીતી ગયા પણ દર્પથી હારી ગયા.

આજના સાધુજીવનમાં સૌથી વધુ કોઈ કપાય પીડે તેવી શક્યતા હોય તો માનકપાય.

મુમુક્ષુ અવસ્થાથી દીક્ષાર્થી તરીકેનાં માન-સન્માન-બહુમાન-મેળાવડા-વરઘોડાથી શરુ થાય અને દીક્ષા પછી પણ જેમ જેમ આગળ વધતો જાય, પર્યાય ઉમેરાતો જાય તેમ તેમ જ્ઞાન, તપ, ક્રિયા અરે! પર્યાયનો પણ મદ આવે છે. આ મદને - અભિમાનને જીતવા માટે - દૂર કરવા માટે શ્રીપ્રશમરતિગ્રંથમાં પૂજ્ય ઉમાસ્વામિજી મહારાજે સરસ દિશાસૂચન કર્યું છે -
पूर्वपुरुषसिंहानां विज्ञानातिशयसागरानन्त्यम्।

શ્રુત્વા સામ્પ્રતપુરુષાઃ કથં સ્વબુદ્ધ્યા મદં યાન્તિ॥

માન આવે તો ઉપર નજર કરવી ને દીનતા આવે તો નીચે જોવું.

જ્ઞાનીપુરુષોના વચનરૂપી સંજીવની ઔષધ જેની પાસે છે એને આ ગમેતેવા ચોરોથી ગભરાવાની જરૂર નથી. પરંતુ એ વચનો ‘પરોપદેશે પાંડિત્યમ્’ ન બનવાં જોઈએ. આત્મશુદ્ધિ અર્થે એમનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

‘સુક્ષેપુ કિં બહુના?’ શ્રુતસંવિભાગનો વિદ્વાન સાધુગણ, જે જિનશાસનની આવતી કાલ છે, ઊજળું ભવિષ્ય છે તેમના માટે થોડામાં ઘણું જાણજો. તમારા સહુના જ્ઞાનપ્રેમની, ઝીણવટભર્યા સૂક્ષ્મ સ્વાધ્યાયની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના.

✓ આચાર્ય વિજયરાજહંસસૂરિ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

શાસનસમ્રાટ શ્રીવિજયનેમિસૂરિદાદાના સમુદાયના નાયક પરમવંદનીય ગીતાર્થમૂર્ધન્ય પ્રવરસમિતિના વરિષ્ઠ સભ્ય આચાર્યપ્રવર શ્રીવિજયહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રશિષ્ય અને વિદ્વદ્વલ્લભ આચાર્ય શ્રીવિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્ય શ્રીવિજયરાજહંસસૂરિજી મહારાજ વર્તમાન શાસનપ્રભાવક મહાપુરુષોની હરોળમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. પોતાના વત્સલ વ્યવહાર અને શ્રીસંઘના હિતની ચિંતાને લીધે તેમણે અપાર લોકચાહતા પ્રાપ્ત કરી છે. વર્તમાનમાં અનેક સમાજોમાં સામૂહિક રાત્રિભોજનનો નિષેધ સ્વેચ્છાએ પળાય છે તેના મૂળમાં આચાર્યશ્રીએ ચાલુ કરેલું ‘સામૂહિક રાત્રિભોજન નિષેધ અભિયાન’ છે. તો જૈન શાસનની આવનારી પેઢી ગુણસંપન્ન અને ઉત્તમ સંસ્કાર ધરાવતી અને તેના માટે પણ તેઓશ્રી ખૂબ પ્રયત્નશીલ રહે છે. સમગ્ર ગુજરાતના જૈન પરિવારોના આવશ્યકતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ માટે આર્થિક સહાય આપવા જેવી બહુવિધ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ કરનારી તથા સાધર્મિક પગભર અને તેવા પ્રકલ્પો રચનારી જીત નામની સંસ્થાના તેઓ પ્રેરણાદાતા તથા પથદર્શક છે. સંગઠિત શક્તિ જ કલિયુગમાં વિજયી નીવડશે એવો તેઓનો અટલ વિશ્વાસ છે અને આ વિશ્વાસની મૂડી પર જ તેઓશ્રીએ મુંબઈ મહાનગરમાં વિવિધ સંઘોનાં અનેક સંગઠનો રચ્યાં છે અને ભવ્ય રથયાત્રા જેવાં સામૂહિક શાસનપ્રભાવનાનાં અનેક પુણ્યાનુબંધી કાર્યો આ સંગઠનો પાસે તેઓશ્રી કરાવે છે. આચાર્યશ્રીની આ શક્તિઓને તથા દૂરંદેશિતાને નજર સામે રાખીને જ સં. ૨૦૭૨ ના સંમેલનમાં કાર્યવાહક સમિતિમાં તેમની નિયુક્તિ કરાઈ હતી. અને વર્તમાનમાં તપાગચ્છીય સ્થવિરસમિતિના પણ તેઓ સક્રિય સભ્ય છે. અગ્રલેખ દ્વારા અનુગ્રહ કરવા માટે શ્રુતસંવિભાગ પરિવાર આચાર્યશ્રીનો ઋણી છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૯ કારતક શુદ્ધિ પાંચમ (જ્ઞાનપંચમી),

સં. ૨૦૭૭ ના દિવસે પ્રગટ થશે.

નિજ આસો શુદ્ધિ પંચમી, સં. ૨૦૭૬ સુધીમાં મળનારા લેખો/લખાણોનો
સમાવેશ આગામી અંકમાં કરવો શક્ય બનશે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

અનુક્રમ

<u>ક્રમાંક</u>	<u>લેખ</u>	<u>પૃષ્ઠ</u>
	<u>દ્રવ્યાનુયોગ</u>	
289	આસાલિક સર્પ - એક અધ્યયન	1
290	ઊર્ધ્વલોકમાં વૈમાનિક દેવલોકની સ્થાપના	9
291	સકલાદેશ - વિકલાદેશ	12
	<u>ચરણકરણાનુયોગ</u>	
292	જિનકલ્પમાંથી પરિહારકલ્પનો સ્વીકાર!	28
	<u>ગણિતાનુયોગ</u>	
293	૨૪ ભગવાનના વાદી મુનિઓની સંખ્યા વિશે મતાંતરો	30
	<u>ધર્મકથાનુયોગ</u>	
294	સેયનક હસ્તી અંગે એક નવી વાત	33
295	વ્યંતર નામનો દેવ	33
296	આર્ય વજ્રનું સાધર્મિકવાત્સલ્ય	35
297	કાલસૌરિક (કાલશૌકરિક) કસાઈને વિભંગજ્ઞાન	36
	<u>સંશોધન</u>	
298	દેવ ઓર સર્વજ્ઞ કી સિદ્ધિ કે અનુમાન	37
299	ઐવકારના અર્થો	39
300	જૈન ધર્મ સંબંધી ઐતિહાસિક સંશોધનની સામગ્રી	46
	<u>ઇદમત્ર ચિન્ત્યમ્</u>	
301	શૂન્યોડયં ભટ્ટગઃ	48

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

	<u>પ્રકીર્ણ</u>	
302	લોકાંતિક દેવો આઠ કે નવ?	51
303	ગ્રૈવેયકાદિ દેવોને વિષે	52
	<u>જિજ્ઞાસા</u>	
104	વનસ્પતિકાય હોય ત્યાં અવશ્ય અગ્નિકાય કઈ રીતે?	53
105	અણંતપાવં જં પીઞ વારિ ઉઢ્ઢકંઠેણ નો અર્થ શો?	53
106	લોટ અચિત્ત થવામાં ચાળણીનો ઉપયોગ	54
107	દીક્ષાસમયે મુમુક્ષુનાં વસ્ત્રો રંગવાનું વિધાન	55
108	પ્રભુનાં પ્રથમ સાધ્વીજીને સામાચારીનું જ્ઞાન કોણ આપે?	55
109	ઉષ્ણોદકમુદ્વૃત્તત્રિદણ્ડમ્ નો અર્થ શો?	55
110	પકખી પ્રતિક્રિયાણીની વિધિ	55
111	ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ અને અન્યલિંગસિદ્ધ	56
112	નિંદાને કયા અભિપ્રાયથી મૃષાવાદ ગણી છે?	56
113	ઉનાળામાં સુખડી વગેરેનો કાળ કેમ ઘટે છે?	56
114	ખેચર જીવની ઉત્કૃષ્ઠથી ધનુષ્પૃથક્ત્વની અવગાહના	56
115	અર્ધપુષ્કરાવર્તની બીજા ભાગની નદીઓ કયાં જઈને વિલીન થાય છે?	57
116	શ્વાસોચ્છ્વાસ સચિત્ત કે અચિત્ત?	57
117	પૃથક્ત્વની ઉત્કૃષ્ઠથી ૯ ની સંખ્યા જ આપી દે તો શું વાંધો?	57
118	વાદળ સચિત્ત કે અચિત્ત?	57
119	યોનિની ગણતરીમાં મૂળભેદ	57
120	ગોબરગેસ વગેરે ગેસો સચિત્ત કે અચિત્ત?	57
121	જિનવરની વાણી એ સ્તુતિમાં પાઠપરિવર્તન	58
122	શ્રીજંબૂસ્વામીના મોક્ષગમન પછી વિચિછન્ન થયેલી વસ્તુ	58

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

	<u>સમાધાન</u>	
@ 89	પ્રભુ મહાવીરદેવનો ગર્ભકાળ નવ મહિના ને સાડા સાત દિવસનો કેમ?	59
@ 81	કપિલાદાસીનો પિંડ રાજપિંડ થાય?	59
@ 94	તપાચારના અતિચારમાં સાધુભગવંતો પણ ઊભા થાય?	63
@ 84	વ્યાખ્યાન પછી સર્વમંગલ પૂર્વે વંદન	64
@ 86	સ્તવન પૂર્વે આદેશ	65
@ 87	પ્રતિક્રમાણનાં સૂત્રોમાં શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ	66
	<u>પત્રચર્યા</u>	
154	ક્ર. Σ 261 (16.121) પરમાત્માની પૂજા ખેસથી કે...?	66
155	ક્ર. $\boxtimes$ 127 (16.88), $\boxtimes$ 84 (14.78), Σ 169 (13.7)	68
156	ક્ર. $\boxtimes$ 123 (16.86), Σ 194 (14.1) વીતરાગી કો મૃષાવાદ...	69
157	ક્ર. Σ 217 (15.9), $\boxtimes$ 73 (13.89), $\boxtimes$ 121 (16.83)	71
158	ક્ર. Σ 202 (14.33), $\boxtimes$ 116 (15.63), $\boxtimes$ 120 (16.82)	74
159	ક્ર. Σ 261 (16.121) પરમાત્માની પૂજા ખેસથી કે રુમાલથી?	77
160	ક્ર. Σ 23 (5.2) કીદૃશો નીલવર્ણ:?	80
161	ક્ર. Σ 219 (15.21) મલ્લિનાથ પ્રભુએ કેટલા સાથે...	81
162	ક્ર. Σ 229 (16.12) તથાભવ્યત્વ	82
163	ક્ર. Σ 286 (16.98) આરાધક-વિરાધક-ચતુર્ભંગી	84

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

164	ક્ર. Σ 256 (16.61) પહેલાં આરતી કે મંગલદીવો?	86
165	ક્ર. @ 48 (16.89) યાવદવધારણેમાં નિત્યસમાસ...	86
	શ્રુતશુદ્ધિ	
# 21	સિરિનિસીથસુત્તં - પઢમભાગો	88
# 22	શ્રીપંચાશકપ્રકરણમ્ (પ્રથમો વિભાગ:) (પ્રત)	99
# 23	પંચાશકપ્રકરણ - ભાગ - ૧, ગુજરાતી ભાવાનુવાદ (પુસ્તક)	99
# 24	શ્રીપંચાશકપ્રકરણમ્ (દ્વિતીયો વિભાગ:) (પ્રત)	101
# 25	પંચાશકપ્રકરણ - ભાગ - ૨, ગુજરાતી ભાવાનુવાદ (પુસ્તક)	101
# 26	હીરપ્રશ્ન:	102
# 27	ઉત્તરજ્ઞયાણાણિ - ભાગ - ૧	103
	દાર્શનિક ચિંતન	
304	વિકલ્પસિદ્ધિ ધર્મની પ્રસિદ્ધિ	125
	પ્રકરણસ્વાધ્યાય	
305	વિચારબિંદુના આધારે માર્ગાનુસારીપણા વિશે ચર્ચા	131
	શ્રુતસાહાય્યમ્	
306	શ્રીપંચસૂત્રકમ્ - પ્રવ્રજ્યાફલસૂત્ર (પંચમ સૂત્ર) અંતર્ગત - ૨	136
	સાંપ્રત ચિંતન	
307	આગમવાંચનના નિષેધ અંગે આવશ્યક વિચારણા	141
	અમે વાંચ્યું, તમે પણ વાંચશો?	
▲ 6	શ્રી વસંતલાલ કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ ગ્રંથાવલી - ૨	146
▲ 7	પાઠશાળા ગ્રંથ - ૧, ૨	151
	વિશેષ પ્રતિસ્પંદ	157

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

શ્રુતસંવિભાગ પરિવારના આ અંકના લેખકો* (અકારાદિ ક્રમે)

લેખક મુનિ	સમુદાય / શાખા	લેખ વર્ગેરે
આચાર્ય શ્રીરાજહંસસૂરિજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	@ 84, 86, 87 ☒ 164
પં. શ્રીકલ્યાણકીર્તિવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	# 27
મુનિ શ્રીઆત્મકીર્તિવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 294, 295
મુનિ શ્રીકુમુદયન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 293 @ 81
મુનિ શ્રીગોયમયન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 298 ☒ 155, 156, 157
મુનિ શ્રીત્યાગમંડનવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	# 27 ▲ 6
મુનિ શ્રીત્રૈલોક્યમંડનવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 291, 292, 296, 299, 301, 304, 305, 306 # 21
મુનિ શ્રીનયજ્ઞવિજયજી	ડહેલાવાળા	☒ 155
મુનિ શ્રીનિર્ગ્ન્યયન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 289 @ 94 ☒ 154 # 23, 25
મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી	શ્રીસિદ્ધિસૂરિજી	Σ 290, 302, 303
મુનિ શ્રીપ્રેમહંસવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	☒ 162, 163
મુનિ શ્રીમલયગિરિવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	☒ 162, 163
મુનિ શ્રીમુક્તિમંડનવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	Σ 300 ▲ 7
મુનિ શ્રીશીલયન્દ્રવિજયજી	ડહેલાવાળા	Σ 297, 307 @ 89, 94 ☒ 158, 159, 160 # 22, 24
મુનિ શ્રીશ્રુતાંગયન્દ્રવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	☒ 161 # 26
મુનિ શ્રીસૌમ્યયન્દ્રવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	☒ 165
મુનિ શ્રીહર્ષયન્દ્રવિજયજી	શ્રીનેમિસૂરિજી	@ 81

* જિજ્ઞાસા અને વિશેષ પ્રતિરૂપંદને આમાં સમાવ્યાં નથી.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

મિત્ર મુનિવરો આ પ્રશ્નો પરત્વે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે તો આનંદ થશે -

* શ્રુતસંવિભાગ માં કયા વિભાગો તમને બહુ ગમે છે? કેવા પ્રકારનાં લખાણો તમને વધુ રુચિકર જણાય છે?

* શ્રુતસંવિભાગ માં નવા નવા કયા વિભાગો ઉમેરી શકાય?

* શ્રુતસંવિભાગ માં લેઆઉટ સંબંધી કયાં પરિવર્તનો કરવા જેવાં લાગે છે?

* શ્રુતસંવિભાગ તમારા અભ્યાસમાં કઈ રીતે વધુ સહાયભૂત થઈ શકે?

* શ્રુતસંવિભાગ નું ભવિષ્ય શું હોઈ શકે? એને કઈ રીતે વધુ ઉજ્જવળ બનાવી શકાય?

* શ્રુતસંવિભાગ અને એને સંલગ્ન યોજનાઓમાં તમે કઈ રીતે વધુ યોગદાન આપી શકો?

યાદ રાખજો, મિત્ર મુનિવરોના સમયે સમયે મળતા રહેતા ફીડબેકને લીધે જ આ સામયિક પ્રગતિશીલ બની રહ્યું છે. એટલે આમાં પ્રમાદ કરતાં નહીં તેવી નમ્ર વિનંતિ.

/ ત્રૈ

દ્રવ્યાનુયોગ

289. આસાલિક સર્પ - એક અધ્યયન

આગમ તથા આગમેતર સાહિત્યમાં અનેક પ્રકારના સર્પોનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે, તેમાં એક છે આસાલિક સર્પ. તે પોતાના અંતર્મુહૂર્ત-પ્રમાણ અત્યલ્પ આયુષ્યકાળમાં ચક્રવર્તીના સંપૂર્ણ સૈન્યનો વિનાશ કરી નાખે છે એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. પરંતુ આસાલિક સર્પનું સ્વરૂપ, તેની અવગાહના ઇત્યાદિ વિષયોમાં પૂર્વાચાર્યોમાં પ્રરૂપણાભેદ જોવા મળે છે. આથી સંશોધનાત્મક દૃષ્ટિથી તે વિષે અધ્યયનનો અહીં પ્રક્રમ છે.

*

આસાલિક સર્પનો ઉલ્લેખ તો ઘણા આગમોમાં જોવા મળે છે. પરંતુ તેનું વિસ્તૃત વર્ણન માત્ર શ્રીપ્રજાપનાસૂત્રમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. આસાલિક સર્પના વિષયમાં ઘણીબધી રમ્ય કલ્પનાઓ પણ પ્રસિદ્ધ છે કે જેનો કોઈ શાસ્ત્રાધાર પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમકે -

૧) આસાલિક નામનો જીવ સર્પ નહીં, પણ અળસિયું છે.

૨) તે માત્ર ચક્રવર્તીના સૈન્યની નીચે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

૩) આસાલિક સર્પનું આયુષ્ય પૂરું થયા બાદ ત્યાં ખાડો થઈ જાય છે અને આખું સૈન્ય તેમાં પડી જાય છે વગેરે.

આથી તેના સ્વરૂપની વિચારણા કરવી આવશ્યક હોવાથી તે અંગે શ્રીપ્રજાપનાસૂત્રના આધારે થોડો વિચાર કરીએ -

આસાલિક સર્પ એ સંમૂર્ષિઈમ ઉરઃપરિસર્પ-સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચનો ભેદ છે. તે અવ્યાઘાતકાળવાળી પંદર કર્મભૂમિમાં તથા વ્યાઘાતવાળા કાળને આશ્રયીને પાંચ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ અને માંડલિક રાજના સૈન્ય નીચે તથા ગામ, નિગમ, ખેટ, કર્બટ વગેરેના વિનાશના સમયે જમીન નીચે

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

ઉત્પન્ન થાય છે. તે પોતાની પહોળાઈ અને જડાઈના અનુસારે ભૂમિને ફાડીને બહાર આવે છે. ઉત્પત્તિના પ્રથમસમયે તેની અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૧૨ યોજનની હોય છે. તે અસંજી, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અંતર્મુહૂર્ત-પ્રમાણ આયુષ્યવાળા હોય છે.^૧

આ સંબંધમાં મુખ્ય ત્રણ મુદ્દાઓ વિચારણીય છે - ૧) આસાલિક સર્પની અવગાહના કેટલી હોય છે? ૨) આસાલિક સર્પની ઊંચાઈ કયા અંગુલથી માપવી? ૩) આસાલિક સર્પ ગર્ભજ હોય છે કે સંમૂર્ણિયમ?

*

પ્રશ્ન - ૨ શ્રીપ્રજાપનાસૂત્રમાં આસાલિક સર્પને ૧૨ યોજનની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો સંમૂર્ણિયમ ઉર:પરિસર્પ કહેવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તેમાં જ

૧ સે કિં તં આસાલિયા?, કહિ ણં મંતે! આસાલિયા સંમુચ્છતિ?, ગોયમા! અંતો મણુસ્સચિત્તે અઢ્ઢાઇજ્જેસુ દીવેસુ નિવ્વાધાણં પન્નરસસુ કમ્મભૂમિસુ વાઘાયં પડુચ્છ પંચસુ મહાવિદેહેસુ ચક્કવટ્ટિખંધાવારેસુ વાસુદેવખંધાવારેસુ બલદેવખંધાવારેસુ મંડલિયખંધાવારેસુ મહામંડલિયખંધાવારેસુ ગામનિવેસેસુ નગરનિવેસેસુ ણિગમનિવેસેસુ ખેડનિવેસેસુ કબ્બડનિવેસેસુ મડંબનિવેસેસુ દોણમુહનિવેસેસુ પટ્ટનિવેસેસુ આગરનિવેસેસુ આસમનિવેસેસુ સંવાહનિવેસેસુ રાયહાણીનિવેસેસુ એણિ સં ચેવ વિણાસેસુ એત્થ ણં આસાલિયા સંમુચ્છતિ। જહંનેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્ઞભાગમિત્તાણં ઓગાહ્ણાણં ઉક્કોસેણં વારસજોયણાઈં તયણુરૂવં ચ ણં વિક્કંભવાહલ્લેણં ભૂમીં દાલિત્તા ણં સમુટ્ટેઇ, અસત્તી મિચ્છદિટ્ટી અણ્ણાણી અંતોમુહુત્તદ્ધાઁયા ચેવ કાલં કરેઇ, સે તં આસાલિયા। શ્રીપ્રજાપનાસૂત્ર, પ્રથમ પ્રજાપનાપદ, સૂત્ર - ૩૫

૨ ઉક્કોસેણં વારસજોયણાઈં...। ટિપ્પણ - ૧

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

આગળ જતાં એકવીશમા ૩અવગાહનાપદમાં સામાન્યથી સંમૂર્ણિયમ ઉર:પરિસર્પની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના યોજનપૃથક્ત્વ (૨ થી ૮ યોજન) બતાવી છે. તો આ અસંગતિનું નિવારણ કેવી રીતે કરવું?

ઉત્તર - આ સંબંધે જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે ભિન્ન-ભિન્ન ગ્રંથોમાં આ વિષયની વિચારણા કરવામાં આવી છે અને કુલ ચાર વિભિન્ન સમાધાનો દ્વારા આ અસંગતિને નિવારવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૧. આ અસંગતિ પ્રત્યે સૌપ્રથમ શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનું ધ્યાન ગયું છે. ૪વિશેષ-ણવત્તિમાં આનું સમાધાન આપતા તેઓ જણાવે છે કે શ્રીપ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આસાલિક સર્પની અવગાહના ૧૨ યોજનની બતાવી હોવાથી તેને છોડીને અન્ય સંમૂર્ણિયમ ઉર:પરિસર્પની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના યોજનપૃથક્ત્વ જાણવી. આમ વિચારીએ તો કોઈ અસંગતિ રહેશે નહીં.

૨. શ્રીપ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર આદિ દરેક ગ્રંથોમાં સંમૂર્ણિયમ બેઈદ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૫૧૨ યોજન કહેવામાં આવી છે. આથી કેટલાક આચાર્યોએ આસાલિક સર્પને સંમૂર્ણિયમ ઉર:પરિસર્પના સ્થાને દેહમાનના સાધર્મ્યના કારણે

૩ एवं उरपरिसर्पण वि ओहिय गम्भवक्कंतियपज्जत्तगणं जोयणसहस्सं, संमुच्छिमपज्जत्ताण य जोयणपुहुत्तं। શ્રીપ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, એકવિંશતિતમ અવગાહનાપદ, સૂત્ર - ૨૬૮

૪ સંમુચ્છિમોરગણં કાઓ જોયણપુહુત્તમુક્કોસં।

તં ચ ણવ જાવ ભણિયં બારસ આસાલિયાકાઓ।।

અવગાહનાઅવસરે માણં ણિહિસઇ જેણ તસ્સેવ।

તો ભણઇ તં મોત્તું સેસાણં જોયણપુહુત્તં।। વિશેષ-ણવતિ - ૧૦૭-૮

૫ જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જતિભાગં ઉક્કોસેણ બારસ જોયણાઇં।

શ્રીપ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, એકવિંશતિતમ અવગાહનાપદ, સૂત્ર - ૨૬૮

૬સંમૂર્ચિઘ્મ બેઈંદ્રિય માન્યો છે. આ મત શ્રીજીવસમાસપ્રકરણની વૃત્તિમાં^૭ અન્યમત તરીકે બતાવવામાં આવ્યો છે. શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રની શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત વૃત્તિમાં^૮ સંમૂર્ચિઘ્મ બેઈંદ્રિય આસાલિક સર્પને સંમૂર્ચિઘ્મ ઉર:પરિસર્પ પંચેઈંદ્રિયથી ભિન્ન કોઈ બીજો જીવ બતાવવામાં આવ્યો છે, એટલે કે તેમના મતે સંમૂર્ચિઘ્મ ઉર:પરિસર્પ આસાલિક સર્પ અને સંમૂર્ચિઘ્મ બેઈંદ્રિય આસાલિક સર્પ અલગ-અલગ છે તે પણ વિચારણીય છે.

૩-૪. શ્રીસેનપ્રશ્નમાં આવો જ પ્રશ્ન ઉઠાવીને તેનાં બે સમાધાનો સૂચવાયાં છે - (૧) “અવગાહનાપદમાં^૯ સંમૂર્ચિઘ્મ ઉર:પરિસર્પની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના યોજનપૃથક્ત્વ બતાવવામાં આવી છે તે પ્રાયિક જણાય છે. તેથી ચક્રવર્તીના સંપૂર્ણ સૈન્યના વિનાશના સમયે આસાલિક સર્પ ૧૨ યોજનનું પણ

^૬ ઉક્તં જીવસમાસેતુ સ્યુરેતે દ્વીન્દ્રિયા ઇતિ।

શરીરોત્કર્ષસાધર્મ્યાદ્ વેદ તત્ત્વં તુ કેવલી।। શ્રીલોકપ્રકાશ - ૬.૮૩

^૭ ચક્રવર્તિસૈન્યાદ્યધસ્તાદ્યઃ કદાચિત્ સમ્મૂર્ચ્છતિ સ આસાલિકજીવોઽપિ દ્વાદશયોજનમાનો દ્વીન્દ્રિય ઇત્યેકે, સમ્મૂર્ચ્છજપશ્વેન્દ્રિય ઇત્યપરે। શ્રીજીવસમાસપ્રકરણ - ગાથા - ૧૭૦ વૃત્તિ

^૮ તત્રાઽસાલિકા યચ્છરીરં દ્વાદશયોજનપ્રમાણમુત્કર્ષતો ભવતિ ક્ષયકાલે ચ મહાનગરે સ્કન્ધાવારાદીનાં મધ્યે ઉત્પદ્યન્તે। આસાલિકા દ્વીન્દ્રિયા અપ્યુક્તા સન્તિ, તે ચાઽન્યે ઇતિ જ્ઞેયમ્। શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્ર - ૨, શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત વૃત્તિ

^૯ અવગાહનાઘ્યે પદે યદુર:પરિસર્પાણામુત્કર્ષતો યોજનપૃથક્ત્વં દેહમાનમુક્તં તત્ પ્રાયિકમિતિ જ્ઞાયતે। તેનાઽસાલિકાયાશ્ચક્રવર્ત્યાદિકટકસ્ય વિનાશે સમુપસ્થિતે કાદાચિત્કતયોત્પત્તેરુત્કર્ષતો દ્વાદશયોજનાનિ તદ્દેહમાનં પૃથગુચ્યમાનં વિરોધકૃત્ત્વં ભવતિ। શ્રીસેનપ્રશ્ન - ૧.૧૧૦

શરીર બનાવી શકે તેમાં કોઈ દોષ નથી.” (૨) ¹⁰“સંમૂર્ષિઈમ ઉર:પરિસર્પની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના જે યોજનપૃથક્ત્વ કહેવામાં આવી છે તેમાં પૃથક્ત્વશબ્દ જાતિવાચી છે. તેથી એકવચન છતાં બહુવચન ગણીને બે વગેરે પૃથક્ત્વ જાણવાં તેથી કોઈ અસંગતિ થશે નહીં. તત્ત્વ તો કેવલી જાણે.” અને પોતાની વાતના સમર્થન માટે તેઓ લખે છે કે, “આ પ્રકારે સૂત્રમાં એકવચન હોવા છતાં ઘણાં પૃથક્ત્વ ગ્રહણ કરવાની વ્યાખ્યા સંગ્રહણીટીકાકારે પણ કરેલી છે.”

આ પ્રમાણે જે ભિન્ન-ભિન્ન સમાધાનો પ્રાપ્ત થાય છે તેના ઉપર વિદ્વદ્ મુનિઓ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે એવી નમ્ર વિનંતિ.

*

પ્રશ્ન - કોઈપણ વસ્તુને માપવા માટે જૈન સાહિત્યમાં ત્રણ અંગુલ દર્શાવાયાં છે - ઉત્સેધ અંગુલ, પ્રમાણ અંગુલ અને આત્મ અંગુલ. તેમાં આસાલિક સર્પની અવગાહના કયા અંગુલથી મપાય છે? તેનો કોઈ શાસ્ત્રાધાર પ્રાપ્ત થઈ શકે કે નહીં?

ઉત્તર - ¹¹સામાન્યથી જીવોની અવગાહના ઉત્સેધ અંગુલથી માપવાની હોય છે. પરંતુ આ વચન પ્રાયિક છે. તેથી આસાલિક સર્પની અવગાહના પ્રમાણ

¹⁰ યદ્વા યોજનપૃથક્ત્વમિત્યત્ર પૃથક્ત્વશબ્દો જાતિવાચી। તેનૈકવચનનિર્દેશેઽપિ દ્વાદીનિ પૃથક્ત્વાનિ જ્ઞેયાનિ। તથા ચ સતિ ન કાઽપ્યનુપપત્તિઃ સમ્ભાવ્યતે। તત્ત્વં તુ સર્વવિદ્વેદ્યમિતિ। એવં ચ સૂત્રમધ્યે એકવચનનિર્દેશેઽપિ જાતિપક્ષાઙ્ગીકરણેન બહુપૃથક્ત્વગ્રહણવ્યાખ્યા ‘દિવસમુહુત્તપુહુત્તે’ત્યત્ર સઙ્ગ્રહણીકારેનાઽપિ કૃતાઽસ્તિ। શ્રીસેનપ્રશ્ન - ૧.૧૧૦

¹¹ ‘સરીરમુસ્સેહમંગુલેણ તહા’ इत्येतस्य प्रायिकत्वात् प्रमाणाङ्गुलेनाऽऽसालिकस्य देहमानं सम्भाव्यते। यतो महाविदेहे

અંગુલથી પણ સંભવી શકે છે. કારણકે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ચક્રવર્તીના સૈન્યનો પડાવ પ્રમાણ અંગુલથી ૧૨ યોજનનો કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી તેના વિનાશના સમયે આસાલિક સર્પ પણ પ્રમાણ અંગુલથી ૧૨ યોજનનું શરીર બનાવે તેમાં કોઈ દોષ નથી. આ વાત શ્રીસેનપ્રશ્નના ચોથા ઉલ્લાસમાં બતાવાઈ છે.

અને આનાથી તદ્દન ભિન્ન કથન શ્રીસેનપ્રશ્નના જ પ્રથમ ઉલ્લાસમાં¹² બતાવવામાં આવ્યું છે કે આસાલિક સર્પની ૧૨ યોજનની અવગાહના આત્મ અંગુલના માપે જાણવી. કારણકે આ માનીએ તો જ ભિન્ન-ભિન્ન કાળમાં થયેલા ચક્રવર્તી વગેરેના સૈન્યના પડાવનાં યોજનો અને આસાલિક સર્પનાં યોજનો સરખી રીતે બંધ બેસે.

અહિંયા પણ એક જ ગ્રંથકારના ભિન્ન-ભિન્ન અભિપ્રાયોની સંગતિ કેવી રીતે કરવી?

*

પ્રશ્ન - ¹³શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્ર - ૨.૩.૫૭ માં અને તેની વૃત્તિમાં આસાલિક સર્પને ગર્ભજ ઉર:પરિસર્પ કહ્યો છે, જ્યારે અન્ય દરેક સ્થાને તેને સંમૂર્ઙ્ઘિમ ઉર:પરિસર્પ કહ્યો છે. તો આ વાતની સંગતિ કેવી રીતે કરવી?

ચક્રવર્તિપ્રભૃતિસ્કન્ધાવારો દ્વાદશયોજનપ્રમાણઃ પ્રમાણાઙ્ગુલેન પ્રોક્તોઽસ્તીતિ જ્ઞેયમ્ શ્રીસેનપ્રશ્ન-૪.૧૨

¹² યોજનાન્યાત્માઙ્ગુલરૂપાણિ જ્ઞેયાનિ। ભિન્નભિન્નકાલભાવિ-ચક્રવર્ત્યાદિકટકવિષયે દ્વાદશયોજનરૂપસ્યાઽસાલિકદેહમાનસ્ય સમકક્ષતયા યોજનોપપત્યર્થ-મિતિ। શ્રીસેનપ્રશ્ન-૧.૧૧૧

¹³ અહાવરં પુરક્ષાયં ણાણાવિહાણં ઉરપરિસપ્થલયરપંચિંદિય-તિરિક્ષજોણિયાણં, તંજહા - અહીણં અયગરાણં આસાલિયાણં મહોરગાણં, તેસિં ચ ણં અહાવીણં અહાવગાસેણં ઇત્થીણ પુરિસ જાવ એત્થ ણં મેહુણે એવં તં ચેવ, નાણત્તં

ઉત્તર - આનું સમાધાન આપતા ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી મહારાજ લોકપ્રકાશમાં¹⁴ કહે છે કે - શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં આસાલિક સર્પને જે ગર્ભજ કહેવામાં આવેલ છે તે તેના જેવા જ નામવાળા કોઈ અન્ય જ આસાલિક જાતિના સર્પ હોય તેમ લાગે છે. અન્યથા તેને ગર્ભજ માનવામાં આવે તો શ્રીપ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર વગેરે સાથે વિરોધની આપત્તિ આવે.

*

આસાલિક સર્પનો આ વિષય હૃદયપરિવર્તન સામયિક - ફેબ્રુઆરી - ૨૦૨૦ ના અંકમાં જિજ્ઞાસા અને તૃપ્તિ વિભાગમાં પણ ચર્ચવામાં આવ્યો છે. તેનો પણ કેટલોક અંશ અહીં ઉલ્લેખનીય છે -

“એવું સાંભળ્યું છે કે તે (-આસાલિક સર્પ) બેઈંદ્રિય હોય છે. ચક્રવર્તીની સેના મોટો પર્વત સમજી તેના ઉપર ઊતરે - અગ્નિ સળગાવતાં એ પડખું બદલાવે એટલે આખું સૈન્ય દટાઈને મૃત્યુ પામે છે.”

પરંતુ કોઈપણ ગ્રંથમાં આવી વાત જોવામાં આવી નથી. અને કદાચ આવી વાત કોઈ ગ્રંથમાં હોય એવું માની લઈએ તો એ પણ માનવું જ રહ્યું કે આ

અંડં વેગદયા જળયંતિ પોયં વેગદયા જળયંતિ, સે અંડે ઉભિજ્જમાણે इत्थिं વેગદયા જળયંતિ પુરિસંપિ ણપુંસગં પિ, તે જીવા ડહરા સમાણા વાઝકાયમાહારેંતિ - શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્ર - ૨.૩.૫૭ અહીનામજગરાણામાશાલિકાનાં મહોરગાણં યથાવીજેન યથાવકાશેન ચોત્પત્ત્યાઽણ્ડજત્વેન પોતજત્વેન વા ગર્ભાન્નિર્ગચ્છતિ। શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્ર - ૨.૩.૫૭ વૃત્તિ

¹⁴ યત્તુ સૂત્રકૃતાંગે આહારપરિજ્ઞાધ્યયને આસાલિકા ગર્ભતયા ઉક્તા: તે તત્સદૃશનામાનો વિજાતીયા સમ્ભાવ્યતે। અન્યથા પ્રજ્ઞાપનાદિભિઃ સહ વિરોધાપત્તેઃ। શ્રીલોકપ્રકાશ - ૬.૧૦૮

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

આસાલિક સર્પ શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્રની વૃત્તિમાં બતાવેલ ગર્ભજ જ હોવો જોઈએ. કારણકે સંમૂર્ચિષ્મ જીવોનું આયુષ્ય તો માત્ર અંતર્મુહૂર્ત-પ્રમાણ જ હોય છે. અને આટલા અલ્પ કાળમાં ચક્રવર્તિનું ૧૨ યોજનનું સંપૂર્ણ સૈન્ય તેના ઉપર ચડે - અગ્નિ પેટાવે ઈત્યાદિ વાત તો અસંગત જ બને.

*

આ વિષયનું અધ્યયન કરતાં કેટલાક પ્રશ્નો પણ ઉપસ્થિત થયા -

૧) આસાલિક સર્પ પોતાની પહોળાઈ અને જડાઈના અનુસારે ભૂમિને ફાડીને બહાર આવે છે એ વાત પૂર્વે બતાવવામાં આવી. પરંતુ આ વાત ત્યારે જ ઘટે કે જ્યારે તે જમીનમાં ઘણે ઊંડે ઉત્પન્ન થતો હોય, અન્યથા નહીં. આથી તે જમીનમાં કેટલે ઊંડે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો કોઈ આધાર મળી શકે?

૨) આસાલિક સર્પનું સ્વરૂપ તો ઘણા ગ્રંથોમાં મળે છે. પરંતુ કોઈ ચક્રવર્તી આદિના સૈન્યની નીચે કે ગ્રામાદિની નીચે આસાલિક સર્પ ઉત્પન્ન થયો હોય અને તે સંપૂર્ણ સૈન્ય કે ગ્રામાદિનો વિનાશ કરી દીધો હોય તેવું કોઈ કથાનક પ્રાપ્ત થઈ શકે?

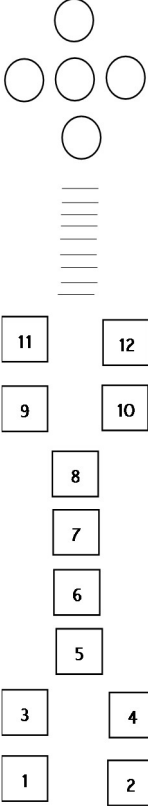
*

આધાર ગ્રંથો - ૧. શ્રીવ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિત ૨. શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્ર - સવૃત્તિ ૩. શ્રીપ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રની શ્રીઅભયદેવસૂરિજી તથા શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત વૃત્તિ ૪. શ્રીપ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર - સવૃત્તિ ૫. શ્રીજીવાજીવાભિગમસૂત્ર - સવૃત્તિ ૬. શ્રીવિશેષ-ણવતિ ૭. શ્રીસેનપ્રશ્ન ૮. શ્રીજીવસમાસપ્રકરણ - સવૃત્તિ ૯. શ્રીલોકપ્રકાશ.

/ મુનિ શ્રીનિર્ગ્નથચન્દ્રવિજયજી

*

290. ઊર્ધ્વલોકમાં વૈમાનિક દેવલોકની સ્થાપના

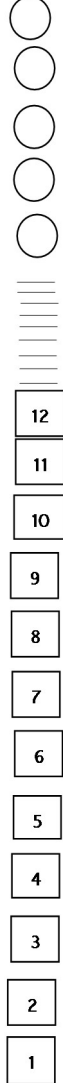

ઊર્ધ્વલોકમાં વૈમાનિક દેવલોકનાં સ્થાન
જીવવિચાર-પ્રકરણ તથા અન્ય ગ્રંથોમાં સામાન્યતઃ આ
રીતે દર્શાવાતાં હોય છે - દેવલોક ૧ અને ૨ પરસ્પર
સામસામે, તેની ઉપર દેવલોક ૩ અને ૪ પરસ્પર
સામસામે, દેવલોક ૫ - ૮ ઉપરાઉપરી સમશ્રેણિમાં,
તેની ઉપર દેવલોક ૯ અને ૧૦ પરસ્પર સામસામે
અને તેની ઉપર દેવલોક ૧૧ અને ૧૨ પરસ્પર
સામસામે. જુઓ આકૃતિ ←

પરંતુ શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર - ૪.૨૦ ના
સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં કંઈક અંશે અલગ ગણાય તેવું
નિરૂપણ જોવા મળે છે -

તદ્વથા - સૌધર્મસ્ય કલ્પસ્યોપરિ એશાનઃ
કલ્પઃ, એશાનસ્યોપરિ સનત્કુમારઃ,
સનત્કુમારસ્યોપરિ માહેન્દ્રાદિત્યેવમાસર્વાર્થ-
સિદ્ધાદિતિ।

અર્થ - સૌધર્મ દેવલોકની ઉપર ઈશાન
દેવલોક છે. ઈશાનની ઉપર સનત્કુમાર દેવલોક છે.
સનત્કુમારની ઉપર માહેન્દ્ર દેવલોક છે. આમ ઉપર-
ઉપર છેક સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી સમજવું. અર્થાત્ વૈમાનિક દેવલોક તિરછા
કે અધોસ્થાનમાં નથી, પણ ઉપર-ઉપર જ છે. આ પાઠના આધારે રચી
શકાતી આકૃતિ જુઓ →

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

તથા શ્રીશ્રુતસાગરજી વિરચિત શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્ર - ૪.૧૮ ની વૃત્તિમાં
'અથવા' કહીને એક નવો જ અર્થ દર્શાવાયો છે -

ઉપર્યુપરિ इत्ययं શબ્દ: સમીપવાચી વર્તતે। તત્રૈવમર્થઘટના કર્તવ્યા
- યસ્મિન્ પટલે સૌધર્મસ્વર્ગો દક્ષિણદિશિ વર્તતે તસ્મિન્નેવ પટલે ઉત્તરદિશિ
ઈશાનસ્વર્ગોઽસ્તિ। એવં પ્રતિપટલં યથાસમ્ભવં દ્વિદ્વિસ્વર્ગવિચારોઽચ્યુતાન્તઃ
કર્તવ્યઃ।।

11	12
----	----

9	10
---	----

7	8
---	---

5	6
---	---

3	4
---	---

1	2
---	---

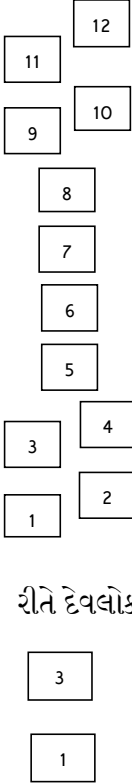
આ પ્રમાણે જોઈએ તો ૧ - ૪ અને ૯ - ૧૨
દેવલોક અન્યગ્રંથો સાથે સમાન થશે. પરંતુ ૫ - ૮ દેવલોકનું
સ્થાન અલગ થશે. જો કે વૃત્તિકારે અત્રે ૧૨ થી વધુ દેવલોક
માન્યા છે. પરંતુ તે દરેકની રચના ૧ - ૨ દેવલોક પ્રમાણે જ
છે. નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તરની રચનામાં સામાન્ય રીત
કરતાં અત્રે કોઈ જ તફાવત નથી. જુઓ આકૃતિ ←

વળી, શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્ર - ૪.૨૦ ના સ્વોપક્ષ ભાષ્ય

પર શ્રીસિદ્ધસેનગણિ રચિત વૃત્તિમાં થોડુંક અલગ નિરૂપણ
મળે છે - મેરૂપલક્ષિતદક્ષિણભાગાર્ધવ્યવસ્થિતઃ પ્રાક્
તાવત્ સૌધર્મઃ કલ્પઃ... તસ્યૈવંરૂપસ્યોપરિ-
સૌધર્મસ્યોપરિ ऐशानकल्पः। સોઽપ્યેવંવિધ

एवोदगव्यवस्थितः ईषदुपरितनकोट्या समुच्छ्रिततरो...। સૌધર્મસ્યોપરિ
बहूनि योजनान्यतिक्रम्य समश्रेणिव्यवस्थितः सनत्कुमारः कल्पः सौधर्मवद्
द्रष्टव्यः। એવમૈશાનસ્યોપરિ माहेन्द्रसमुच्छ्रिततरोपरितनकोटि-
रैशानवदवगन्तव्यः।

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

આ પ્રમાણે જોઈએ તો ૧ અને ૨ દેવલોક સામસામે આવવા છતાં પણ સમશ્રેણિમાં ન રહેતા થોડાક ઉપરનીયે રહેશે. અને એ જ રીતે ૩-૪, ૮-૧૦ તથા ૧૧-૧૨ માં સમજવાનું છે. આ રીતે ૧૨ દેવલોક પૂરતો ઉપર્યુપરિ નો અર્થ સંગત થઈ શકે છે. જુઓ આકૃતિ ← નવ ગ્રૈવેયક તો ઉપર્યુપરિ છે જ. પણ પાંચ અનુત્તરમાં ઉપર્યુપરિ કેવી રીતે સંગત થાય તે વિચારવાનું બાકી રહે છે. તેમાં પણ ઈષદુપરિતનકોઢ્યા એમ વિચારી શકાય?

પંડિત શ્રીસુખલાલજી કૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રના વિવેચનમાં પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.

તથા પૂજ્ય શ્રીયશોદેવસૂરિજી કૃત બૃહત્સંગ્રહણીનાં પાંચ પરિશિષ્ટ પુસ્તકમાં ૧૪ રાજલોકનાં ૪-૫ ચિત્રો આપેલાં છે. તે દરેકમાં → આ

રીતે દેવલોકનો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે. ૮ - ૧૨ નો ક્રમ

પણ આ રીતે જમણી બાજુથી જ

બતાવેલ છે. બાકી અન્ય તમામ સ્થળે ← આ પ્રમાણે જ નિરૂપણ મળે છે. તો આમાં દિશાની અપેક્ષા વાસ્તવિક રીતે કઈ સમજવી તે પ્રશ્ન રહે છે.

તથા શ્રીતત્ત્વાર્થસ્લોકવાર્તિકામાં પણ શ્રીસિદ્ધસેનગણિ રચિત વૃત્તિ પ્રમાણે જ ૧૨ દેવલોકની વ્યવસ્થા દર્શાવવામાં આવી છે. તથા પાંચ અનુત્તરની વ્યવસ્થા પરત્વે ત્યાં આ પ્રમાણે વિધાન છે - તત્ત્વ એવાનુત્તરસંજ્ઞાનાં પञ्चાનામેકશો વર્તનં વિભાવ્યતે દિગ્વર્ત્યેકૈકવિમાન-મધ્યગસ્યેંદ્રકસ્ય સર્વાર્થસિદ્ધસ્યૈકત્વાત્ પણ આ પાઠ પ્રમાણે પાંચ અનુત્તરમાં ઉપર્યુપરિ ની સંગતિ બાકી જ રહે છે.

✓ મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી

291. સકલાદેશ - વિકલાદેશ

સપ્તભંગી સાથે જોડાયેલી સકલાદેશ - વિકલાદેશની પ્રરૂપણા વિષે થોડુંક વિશદ ચિંતન રજૂ કરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે. આ લેખ તૈયાર કરવામાં સૌથી વધુ સહાય શ્રીનેમિસૂરિજી દાદાની એક અનુપમ કૃતિ સપ્તભંગીપ્રભાની રહી છે.

સકલાદેશ - વિકલાદેશની પ્રરૂપણાનું ઉત્થાન કઈ રીતે થાય છે તે આપણે પહેલાં સમજીએ. સપ્તભંગીના નિરૂપણના અંતે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે સપ્તભંગીનો એક-એક ભંગ વિભિન્ન નયમતને અનુસરીને રચાતો હોવાથી સ્વયં નયસ્વરૂપ હોય છે. અને નય ક્યારેય અનંત ધર્માત્મક સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વના અવભાસક હોતા નથી. તો નયસમૂહાત્મક સપ્તભંગી પણ નયસ્વરૂપ જ રહેશે, પ્રમાણસ્વરૂપ નહીં બને. આમે સપ્તભંગી દ્વારા એક ધર્મામાં એક ધર્મને આશ્રયીને જે સાત ધર્મો પ્રતિપાદિત થાય છે તે સાત ધર્મોમાં જ કંઈ વસ્તુતત્ત્વ સમાઈ જતું નથી. કારણકે વસ્તુતત્ત્વ તો અનંતધર્માત્મક છે, અને સંપૂર્ણ સપ્તભંગીથી પણ પ્રતિપાદિત તો સાત જ ધર્મો થાય છે કે જે કુલ મળીને પણ સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વનો એક અંશ જ ગણાય છે. તો જો વસ્તુતત્ત્વના એક અંશસ્વરૂપ સાત ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરનારી સપ્તભંગી પ્રમાણભૂત ગણાતી હોય તો, અંશસ્વરૂપ એક-એક ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરનારા એક-એક ભંગને પણ આપણે શા માટે પ્રમાણસ્વરૂપ ન ગણીએ? અને જો સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે તો જ પ્રમાણસ્વરૂપતા આવે એવો આગ્રહ રાખીને અંશસ્વરૂપ એક-એક ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરનારા એક-એક ભંગને પ્રમાણસ્વરૂપ ન ગણીએ તો, એ જ ન્યાયને અનુસરીને વસ્તુતત્ત્વના એક અંશનું જ પ્રતિપાદક સપ્તભંગીરૂપ મહાવાક્ય પણ કઈ રીતે પ્રમાણ બને?

આ પ્રશ્નનું સમાધાન આ રીતે અપાય છે - જેમ અનન્તધર્માત્મક-વસ્તુસ્વરૂપવ્યવસાયિત્વમ્ એ પ્રમાણનું લક્ષણ છે તેમ નિરાકાઙ્ક્ષપ્રતિપત્તિ-

જનકત્વમ્ કે પ્રમાજનકત્વમ્ એ પણ પ્રમાણનું લક્ષણ છે જ¹⁵. તેથી સપ્તભંગી દ્વારા ભલે અનંતધર્માત્મક સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વ નિરૂપિત ન થતું હોય, પણ એક ધર્મમાં એક ધર્મને આશ્રયીને સાત જ પરિસ્થિતિ સંભવિત હોય છે, જે સ્વયં સાત ધર્મ તરીકે ઓળખાય છે, તેનું નિરૂપણ તો સંપૂર્ણપણે સપ્તભંગીથી થઈ જ જાય છે. એટલે સપ્તભંગીની પ્રરૂપણા કર્યા પછી પ્રજ્ઞાપ્ય (-જેને ઉદ્દેશીને સપ્તભંગીનું કથન થઈ રહ્યું છે તે) ના પક્ષે તે ધર્મ અંગે કોઈ જિજ્ઞાસા શેષ રહેતી નથી. તેને તો તે ધર્મની નિરાકાંક્ષ પ્રતિપત્તિ (-સંપૂર્ણ બોધ) થઈ જ જાય છે. તેથી સપ્તભંગી-સ્વરૂપ મહાવાક્ય ભલે સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વનું નિરૂપણ ન કરે, એક ધર્મનું તો સંપૂર્ણ નિરૂપણ તો તે કરી જ શકે છે અને આવી રીતે એક ધર્મનો સંપૂર્ણ બોધ કરાવવો તે જ સપ્તભંગીનું પ્રામાણ્ય છે. વળી, પ્રમા અર્થાત્ સમ્યગ્ બોધ જન્માવવો એ સ્વરૂપ પ્રામાણ્ય તો સપ્તભંગીમાં છે જ.

પરંતુ આ સમાધાન દર્શાવ્યા પછી પણ એ આશંકા તો ઊભી જ રહે છે કે સપ્તભંગીમાં આ રીતે નિરાકાંક્ષપ્રતિપત્તિજનકત્વમ્ કે પ્રમાજનકત્વમ્ સ્વરૂપ પ્રામાણ્ય સિદ્ધ થવા છતાં અનન્તધર્માત્મકવસ્તુસ્વરૂપવ્યવસાયિત્વમ્ સ્વરૂપ પ્રામાણ્ય તો ન જ આવ્યું. તો સ્યાદ્વાદકેવલજ્ઞાને સકલાર્થવિભાસને થી સ્યાદ્વાદ એટલે કે સપ્તભંગીસ્વરૂપ મહાવાક્યમાં જે સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વની પ્રકાશકતા પ્રતિપાદિત થાય છે તે કેવી રીતે સમજવાની છે? આના પ્રત્યુત્તરમાં

¹⁵ પ્રમાણનું સ્વરૂપ જૈન દર્શનમાં અનેક રીતે વ્યાખ્યાયિત થયું છે. તે તે સંદર્ભે પ્રમાણતત્ત્વને વિભિન્ન સ્વરૂપે સમજવાનું હોય છે. પરંતુ પ્રાયઃ અભ્યાસીને આ વાતનો ખ્યાલ હોતો નથી એટલે પ્રમાણનું સ્વરૂપ સમજવામાં એ બહુ મુશ્કેલી અનુભવતો હોય છે. અને એક સંદર્ભે વ્યાખ્યાયિત પ્રમાણસ્વરૂપને જો બીજા સંદર્ભે જોડવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો કિલ્લતા જ થવાની. એટલે તે તે સંદર્ભોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પ્રમાણતત્ત્વનું નિરૂપણ ભવિષ્યમાં આ પરિપત્રના માધ્યમથી પ્રસ્તુત કરવાનો વિચાર છે.

એમ કહેવાય છે કે સપ્તભંગીને જો સકલાદેશસ્વરૂપે જોઈએ તો, દેખીતી રીતે તેના દ્વારા એક જ ધર્મનું પ્રતિપાદન થતું હોવા છતાં, વાસ્તવિક રીતે તો અનંત ધર્મોનું જ પ્રતિપાદન થતું હોય છે અને એ રીતે તેમાં સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વની પ્રકાશકતા આવતી હોય છે. અને જો સપ્તભંગીને વિકલાદેશસ્વરૂપે જોઈએ તો તે સાક્ષાત્ પ્રરૂપિત થતા એક ધર્મમાં જ પર્યવસિત થાય છે અને વસ્તુતત્ત્વના એક અંશની જ પ્રતિપાદક ગણાય છે. અર્થાત્, સપ્તભંગીને જો સકલાદેશસ્વરૂપે જોઈશું તો તે પ્રમાણ બનશે અને જો વિકલાદેશસ્વરૂપે જોઈશું તો તે નયસમૂહાત્મક જ રહેશે, પ્રમાણવાક્ય નહીં બને. આ રીતે સકલાદેશ - વિકલાદેશની પ્રરૂપણાનું ઉત્થાન થાય છે.

આમાં ધ્યાનપાત્ર વાત એ છે કે તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર શ્રીસિદ્ધસેગણિ, સન્મતિવૃત્તિકાર શ્રીઅભયદેવસૂરિજી વગેરે ભગવંતો સપ્તભંગીના પ્રથમ ત્રણ ભંગને સકલાદેશ અને અંતિમ ચાર ભંગને વિકલાદેશ ગણે છે. જ્યારે વાદી દેવસૂરિજી મહારાજ, ભટ્ટ અક્લંકદેવ આદિ વિવક્ષાને અનુસરીને સપ્તભંગીના સાતેસાત ભંગ સકલાદેશ કે વિકલાદેશસ્વરૂપ બની શકે છે એમ સ્વીકારે છે.

તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર આદિના મતે સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદવક્તવ્યઃ, સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ ચ, સ્યાદસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ - આમ સપ્તભંગી છે. જ્યારે વાદી દેવસૂરિજી મહારાજ આદિના મતે સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ ચ, સ્યાદવક્તવ્યઃ, સ્યાદસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ - આમ સપ્તભંગી છે. આમાં ત્રીજો અને ચોથો ભંગ સ્થાનપરિવર્તન પામે છે તે જોઈ શકાશે. આનું કારણ એ છે કે સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ ચ, સ્યાદસ્તિ

સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ
 સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ - આ ચાર ભંગ સાવયવ દ્રવ્યને વિષય બનાવનારા છે, જ્યારે
 સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદવક્તવ્યઃ - આ ત્રણ ભંગ નિરવયવ દ્રવ્યને વિષય
 બનાવનારા છે. એટલે તત્ત્વાર્થવૃત્તિાર આદિ ભગવંતો નિરવયવ દ્રવ્યને વિષય
 બનાવનારા ત્રણ ભંગને એકસાથે ગોઠવી તે ત્રણમાં સકલાદેશસ્વરૂપતાનો સંભવ
 સ્વીકારે છે. જ્યારે અંતિમ ચાર ભંગ સાવયવ દ્રવ્યને વિષય બનાવનારા હોવાથી
 તેમાં વિકલાદેશતા જ આવે છે એમ કહે છે. આની સામે વાદી દેવસૂરિજી મહારાજ
 આદિના મતે સકલાદેશતા - વિકલાદેશતામાં સાવયવ કે નિરવયવ દ્રવ્યની વિષયતા
 પ્રયોજક ન હોવાથી સાતેસાત ભંગ સકલાદેશ - વિકલાદેશ ઉભયસ્વરૂપ સંભવે
 છે એમ તેઓ માને છે. તેથી તેઓના મતે ત્રીજા અને ચોથા ભંગ વચ્ચે
 સ્થાનપરિવર્તન જરૂરી બનતું નથી.

પ્રશ્ન એ છે કે સકલાદેશ અને વિકલાદેશ એટલે શું? આની શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ
 વ્યાખ્યા આવી છે - એકધર્મબોધનદ્વારા તદાત્મકાશેષધર્માત્મકવસ્તુ-
 વિષયકબોધજનકવાક્યત્વં સકલાદેશત્વમ્, એકધર્માત્મકવસ્તુવિષયક-
 બોધજનકવાક્યત્વં વિકલાદેશત્વમ્। આનું તાત્પર્ય એવું થશે કે સપ્તભંગી
 દ્વારા સાક્ષાત્ જે એક ધર્મનું પ્રતિપાદન થઈ રહ્યું છે તે ધર્મને જો આપણે વસ્તુગત
 અન્ય અનંત ધર્મોના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે જોઈએ તો, તે તે ભંગ દ્વારા પ્રતિપાદિત
 થતી ઘટના તે એક ધર્મની જેમ વસ્તુગત અન્ય અનંત ધર્મોને પણ લાગુ પડે છે તે
 સમજી શકીશું. આવી રીતે સપ્તભંગી દ્વારા સાક્ષાત્ પ્રતિપાદિત ધર્મને તેના
 પોતીકા સ્વરૂપે ન જોતાં, વસ્તુગત અનંત ધર્મોના પ્રતિનિધિરૂપમાં જોવો અને
 એના બળે તે એક ધર્મને લાગુ પડતી હકીકત અન્ય અનંત ધર્મોને પણ લાગુ પાડીને
 અનંતધર્માત્મક સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વનો બોધ કરવો તે સકલાદેશ કહેવાય છે. આવી
 સકલાદેશતાના બળે જ સપ્તભંગી સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વની પ્રકાશક બને છે અને તે

વખતે તે પ્રમાણવાક્ય ગણાય છે. અને જો આપણે સપ્તભંગી દ્વારા સાક્ષાત્ પ્રતિપાદિત થતા એક જ ધર્મને પ્રધાનભૂત ગણીને ચાલીએ, અન્ય ધર્મોને ગૌણ જ રાખીએ તો, સપ્તભંગી સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વને સ્થાને તેના એક અંશનું જ પ્રતિપાદન કરનારી નીવડે છે અને તે વખતે તે પ્રમાણવાક્ય નહીં પરંતુ નયસમૂહાત્મક હોવાથી નયવાક્ય જ કહેવાય છે. આને જ વિકલાદેશ કહેવાય છે. સ્પષ્ટ છે કે સપ્તભંગીમાં અનન્તધર્માત્મકવસ્તુસ્વરૂપવ્યવસાયિત્વમ્ સ્વરૂપ પ્રામાણ્ય હોય છે અથવા સ્યાદ્વાદકેવલજ્ઞાને સકલાર્થવિભાસને જેવાં વિધાનો સપ્તભંગીના સકલાદેશ-સ્વભાવને અનુલક્ષીને જ સંભવે છે, તે સિવાય નહીં.

જિજ્ઞાસા એ જન્મે કે સપ્તભંગી દ્વારા પ્રતિપાદિત થતો એક ધર્મ તે વસ્તુગત અન્ય અનંત ધર્મોનો પ્રતિનિધિ કેવી રીતે બની શકે? કેમકે દરેક ધર્મનો પોતીકો સ્વભાવ તો જુદો જુદો જ હોવાનો. તો સઘળાએ ધર્મોને એકસમાન રીતે જોડતી કડી કઈ?

આના જવાબમાં પૂર્વાચાર્યોએ કાલ વગેરે ૮ તત્ત્વોનું સંયોજક કડીના રૂપમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે -

કાલા-ડડત્મરૂપ-સમ્બન્ધાઃ, સંસર્ગોપક્રિયે તથા।

ગુણિદેશા-ડર્થ-શબ્દાશ્ચે-ત્યષ્ઠૌ કાલાદયઃ સ્મૃતાઃ।।

૧. કાલ ૨. સ્વરૂપ ૩. સંબંધ ૪. સંસર્ગ ૫. ઉપકાર ૬. ગુણિદેશ ૭. આધારભૂત પદાર્થ ૮. વાયક શબ્દ.

આ ૮ તત્ત્વોને સમજીએ તે પહેલાં એક સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે તે તે ભંગજન્ય શાબ્દબોધમાં એક ધર્મને અન્ય ધર્મોના પ્રતિનિધિરૂપમાં જોવો એટલે ખરેખર શું સમજવાનું છે? વાત એમ છે કે તે તે ભંગથી જે બોધ જન્મે છે તે બોધથી નિરૂપિત વિષયતા બે હોય છે - ૧. લૌકિક ૨. અલૌકિક. હવે સ્યાદસ્તિત્વમસ્તિ એ રીતે ભંગમાં સાક્ષાત્ વાત જો અસ્તિત્વધર્મની થઈ રહી છે

તો અસ્તિત્વધર્મમાં એ ભંગની લૌકિક વિષયતા રહેલી હોય છે. આ લૌકિક વિષયતાને આશ્રયીને જ જ્ઞાનના આકારનો ઉલ્લેખ થતો હોય છે. પરંતુ એ ભંગથી જન્ય બોધને જો આપણે અસ્તિત્વધર્મ પૂરતો જ સીમિત ન રાખીએ અને અન્ય અનંત ધર્મો સુધી ખેંચી જઈએ તો અન્ય અનંત ધર્મોમાં એ બોધની અલૌકિક વિષયતા કહેવાશે. આ અલૌકિક વિષયતા માટે બે વસ્તુ જરૂરી છે - ૧. સ્યાદ્વાદથી પરિકર્મિત મતિ ૨. અનંત ધર્મો વચ્ચે અભેદનું પ્રતિસંધાન. આ અભેદના પ્રતિસંધાન માટે દ્રવ્યાર્થિક નયથી અભેદવૃત્તિની વિચારણા જરૂરી બને છે, અન્યથા પર્યાયાર્થિક નય તો અનંત ધર્મો વચ્ચે ભેદનું જ દર્શન કરતો હોવાથી જો એ નયને અનુસરીને વિચારણા પ્રવર્તમાન હોય તો, અભેદનો ઉપચાર જ કરવો પડે છે. એટલે જો સ્યાદ્વાદથી પરિકર્મિત મતિ ન હોય અથવા અનંત ધર્મો વચ્ચે અભેદનું પ્રતિસંધાન ન હોય તો, બોધમાં અલૌકિક વિષયતાનો પ્રતિભાસ ન થવાથી બોધ લૌકિક વિષયતા પૂરતો જ સીમિત રહે છે. આ જ એની વિકલાદેશતા છે અને લૌકિક - અલૌકિક ઉભય વિષયતાનો પ્રતિભાસ એ સકલાદેશતા છે.

હવે કાલ વગેરે ૮ તત્ત્વો કઈ રીતે અનંત ધર્મોને જોડતી કડી બને છે તે ઘટગત અસ્તિત્વ ધર્મને ઉદાહરણ તરીકે લઈને જોઈએ -

૧. કાલ - જે કાલે ઘટમાં અસ્તિત્વ ધર્મ છે તે જ કાલે ઘટના શેષ અનંત ધર્મો પણ ઘટમાં વર્તી રહ્યા છે. અસ્તિત્વનો કાલ સાથે સ્વરૂપ સંબંધ છે માટે જ કાલ અસ્તિત્વનો અવચ્છેદક બની શકે છે અને અસ્તિત્વ તે કાલની અપેક્ષાએ ઘટમાં છે એમ કહી શકાય છે. આ સ્વરૂપ સંબંધ એટલે કથંચિદ્ ભિન્નતા અને કથંચિદ્ અભિન્નતારૂપ અવિષ્વગભાવ સંબંધ. આ અવિષ્વગભાવને લીધે ઘટગત અસ્તિત્વ કાલથી કથંચિદ્ અભિન્ન બને છે. અને એ જ રીતે ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મો પણ તે કાલને અવચ્છેદક બનાવીને ઘટમાં વર્તતા હોવાથી તે કાલ સાથે કથંચિદ્ અભિન્ન છે. હવે એક નિયમ છે કે - તદભિન્નાભિન્નસ્ય તદભિન્નત્વમ્ જો કોઈ વસ્તુ કશાકથી અભિન્ન છે તો તે તેનાથી અભિન્નથી પણ અભિન્ન જ

હશે. (જો $X = Y$ અને $Y = Z$ તો $X = Z$) આ નિયમને લીધે, અસ્તિત્વથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે કાલ અને કાલથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મો. તો એ અનંત ધર્મો અસ્તિત્વથી પણ અભિન્ન જ બને છે. એટલે અસ્તિત્વની સપ્તભંગીને કાલની અપેક્ષાએ ઘટગત અનંત ધર્મોની સપ્તભંગી પણ સમજી જ શકાય છે. આ કાલસાપેક્ષ સકલાદેશતા છે.

૨. સ્વરૂપ - અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ છે - ઘટના ગુણધર્મ હોવું. આ જ સ્વરૂપ ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મોનું પણ છે. એટલે સ્વરૂપની અપેક્ષાએ પણ અસ્તિત્વની સપ્તભંગીને ઘટગત અનંત ધર્મોની સપ્તભંગી સમજી શકાય છે.

૩. સંબંધ - અસ્તિત્વ અને ઘટ બંને જુદાં તત્ત્વો હોવા છતાં બંનેને જુદાં પાડી શકાતાં નથી. આનાથી સમજાય છે કે ઘટ અને અસ્તિત્વ વચ્ચે પણ કથંચિદ્ ભિન્નતા અને કથંચિદ્ અભિન્નતારૂપ અવિષ્વગ્ભાવ સંબંધ છે. આ જ અવિષ્વગ્ભાવ સંબંધ ઘટ અને ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મોનો પણ છે. એટલે કાલની જેમ જ તદભિન્નાભિન્નસ્ય તદભિન્નત્વમ્ નિયમ લગાડીને અસ્તિત્વથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે ઘટ અને ઘટથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મો. તો એ અનંત ધર્મો અસ્તિત્વથી પણ અભિન્ન જ બને છે અને અસ્તિત્વની સપ્તભંગીને આ રીતે સંબંધની અપેક્ષાએ ઘટગત અનંત ધર્મોની સપ્તભંગી પણ સમજી જ શકાય છે.

૪. સંસર્ગ - ઘટગત અસ્તિત્વ ઘટ સાથે કથંચિદ્ ભિન્નતા અને કથંચિદ્ અભિન્નતારૂપ અવિષ્વગ્ભાવ સંબંધથી જોડાવા છતાં અને એ રીતે ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મોથી કથંચિદ્ અભિન્ન બનવા છતાં પોતીકું સ્વરૂપ ખોઈ નાખતું નથી. અને એ જ રીતે ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મો પણ પોતપોતાના સ્વરૂપને પણ ટકાવી જ રાખે છે. એટલે અસ્તિત્વ અસ્તિત્વ જ રહે છે અને અનિત્યત્વ એ અનિત્યત્વ જ રહે છે. અન્યથા જો ઘટગત બધા જ ધર્મો સર્વથા એક થઈ જાય તો ઘટમાં અનંત ધર્મો છે એવું જ ન બોલી શકાય. અને તો ઘટમાં એક જ ધર્મ શેષ રહેવાથી સકલાદેશ કરવાની જ જરૂર ન રહે. પણ એવું નથી બનતું. કેમકે અસ્તિત્વ ઘટ

સાથે કથંચિદ્ અભિન્ન બનવા છતાં કથંચિદ્ ભિન્ન પણ રહે છે જ. આ રીતે કથંચિદ્ અભિન્ન બનીને પણ કથંચિદ્ ભિન્ન પણ રહેવું તે અસ્તિત્વનો ઘટ સાથે સંસર્ગ કહેવાય છે. આવો જ સંસર્ગ ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મોનો પણ ઘટ સાથે છે. તેથી સમાનતાના આ મુદ્દે પણ અસ્તિત્વની સપ્તભંગીને ઘટગત અનંત ધર્મોની સપ્તભંગી સમજી શકાય છે.

૫. ઉપકાર - ઘટગત દરેક ધર્મનો ઘટ પર ઉપકાર હોય છે. જેમકે, કાલવર્ણને લીધે ઘટ ‘કાળો’ કહેવાય છે અને ગોળ આકારને લીધે ઘટ ‘ગોળ’ કહેવાય છે. આ રીતે ઘટગત દરેક ધર્મ ઘટને સ્વાનુરક્ત કરે છે અને એક વિશેષ ઓળખાણ અર્પે છે. (ન્યાયની પરિભાષામાં આ જ વાત કહેવી હોય તો એમ કહેવાય કે ઘટવિશેષ્યક બોધમાં તે દરેક ધર્મ પ્રકારરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે.) તો જેમ અસ્તિત્વધર્મે કરેલા સ્વાનુરક્તત્વ ઉપકારને લીધે ઘટ ‘છે’ એવા બોધનો વિષય બને છે એમ દરેક ધર્મ ઘટ પર સ્વાનુરક્તત્વરૂપ ઉપકાર કરે છે. તેથી તે સમાન પ્રકારના ઉપકારની અપેક્ષાએ પણ અસ્તિત્વની સપ્તભંગીને ઘટગત અનંત ધર્મોની સપ્તભંગી સમજી શકાય છે.

૬. ગુણિદેશ - પર્યાયસ્વરૂપ દરેક ધર્મનું અસ્તિત્વ ત્રણ પરિમાણ ધરાવે છે - ૧. કાલ ૨. દેશ ૩. આધારભૂત દ્રવ્ય. જો આમાંથી એક પણ પરિમાણને બદલી નાખવામાં આવે તો તે પર્યાય જ નહીં જડે. કેમકે એનું અસ્તિત્વ જ એ ત્રણને સાપેક્ષ હોય છે. દાખલા તરીકે ઘટગત અસ્તિત્વને જ લો. જો વર્તમાનને બદલે ભૂતકાલ પકડવામાં આવે, જો ઘટમાંથી તેનો એક ખંડ જુદો પાડીને જોવામાં આવે અને જો ઘટને બદલે પટ લેવામાં આવે તો - આ ત્રણે વિકલ્પોમાં ઘટગત અસ્તિત્વ નહીં જ બચે. ચોક્કસ કાલે ઘટમાં અસ્તિત્વ વ્યાપીને રહે છે - આમાં ‘ચોક્કસ કાલ’ એ કાલાવચ્છેદકતા (કાલસાપેક્ષતા) છે, ‘ઘટમાં’ એ આધારનિષ્ઠતા છે અને ‘વ્યાપીને રહે છે’ એ વ્યાપ્યવૃત્તિતારૂપ દેશાવચ્છેદકતા છે.

આમાંથી કાલાવચ્છેકતાને લઈને સકલાદેશતા આપણે પહેલા ક્રમાંક પર જોઈ. પ્રસ્તુતમાં વ્યાખ્યવૃત્તિતારૂપ દેશાવચ્છેકતા લઈને સકલાદેશતા ઘટાવવાની છે. અસ્તિત્વ સંપૂર્ણ ઘટમાં વ્યાપીને રહે છે, ઘટના એકેક અંશમાં અસ્તિત્વ છે જ. પણ જો ઘટના એક અંશને જુદો પાડીને જોઈશું તો એમાં ઘટગત અસ્તિત્વ નહીં જડે. અને જે જડશે તે ઠીકરાનું અસ્તિત્વ હશે, ઘટનું નહીં. તો જેમ અસ્તિત્વ ઘટમાં વ્યાખ્યવૃત્તિ છે તેમ ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મો પણ ઘટમાં વ્યાખ્યવૃત્તિ જ છે. તેથી જે જગ્યામાં ઘટ છે તે જ જગ્યામાં તેનું અસ્તિત્વ પણ છે અને તે જ જગ્યામાં ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મો પણ છે. આ થઈ ગુણિદેશની સમાનતા. આ સમાનતાની અપેક્ષાએ પણ અસ્તિત્વની સપ્તભંગીને ઘટગત અનંત ધર્મોની સપ્તભંગી સમજી શકાય છે.

૭. આધારભૂત પદાર્થ - ઉપર જોયું તેમ આધારનિષ્ઠતા પણ પર્યાયના અસ્તિત્વનું ત્રીજું પરિમાણ છે. ઘટ છે તો તેના ધર્મો છે. ઘટના આશ્રય વગર એ અનંત ધર્મો હોઈ જ ન શકે. તેથી એક જ આધારભૂત ધર્મીના ધર્મ હોવું એ સમાનતાની અપેક્ષાએ પણ અસ્તિત્વની સપ્તભંગીને ઘટગત અનંત ધર્મોની સપ્તભંગી સમજી જ શકાય છે.

૮. વાચક શબ્દ - અસ્તિ ઘટઃ, વર્તુલઃ ઘટઃ, કાલઃ ઘટઃ, નિત્યઃ ઘટઃ, કૃતકઃ ઘટઃ વગેરે ધર્મનિર્દેશક શબ્દો આખરે તો એક જ ધર્મીના વાચક બને છે. કેમકે અસ્તિત્વ, વર્તુલત્વ, કાલત્વ, નિત્યત્વ, કૃતકત્વ વગેરે ધર્મોથી અનુરક્ત થનારો ધર્મી તો એક જ છે. એટલે આ બધા જ શબ્દપ્રયોગોથી આપણે એક જ ધર્મીનો પ્રતિભાસ કરીએ છીએ. અસ્તિ ઘટઃ થી આપણે એ જ ધર્મીનો બોધ કરીએ છીએ કે જેનો કાલઃ ઘટઃ થી બોધ કરત. એટલે ભલે અસ્તિ ઘટઃ થી અસ્તિત્વધર્મવાળા જ ઘટનો બોધ સાક્ષાત્ જણાતો હોય, પણ થાય છે તો ખરેખર અનંતધર્મોવાળા ઘટનો બોધ. કેમકે અસ્તિ ઘટઃ થી ઉપસ્થિત થતો ઘટ કાલત્વ, વર્તુલત્વ વગેરે ધર્મોને લઈને જ ઉપસ્થિત થાય છે. તો આ રીતે અનંતધર્મોવાળા એકસમાન

ધર્મોનો જ નિર્દેશ કરનારા શબ્દોથી વાચ્ય હોવું એ ઘટગત અનંત ધર્મોની ઘટગત અસ્તિત્વ સાથે સમાનતા છે. આ સમાનતાના બિંદુએ પણ અસ્તિત્વની સપ્તભંગીને ઘટગત અનંત ધર્મોની સપ્તભંગી સમજી શકાય છે.

ટુંકમાં, જો ઘટગત કોઈ પણ એક ધર્મની સપ્તભંગી કાલ વગેરે કોઈ પણ સમાનતાને અનુલક્ષીને ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મોની સપ્તભંગીમાં પર્યવસિત થાય તો તે સકલાદેશતા કહેવાશે. અને જો ઘટગત કોઈ પણ એક ધર્મની સપ્તભંગી ઉલ્લિખ્યમાન એક જ ધર્મ પૂરતી સીમિત રહેશે તો તે વિકલાદેશતા કહેવાશે.

સકલાદેશતા - વિકલાદેશતા સાથે દ્રવ્યાર્થિક - પર્યાયાર્થિક નયોનો અનુબંધ સમજાવો જરૂરી છે. દ્રવ્યાર્થિક નયનો ઝુકાવ અભેદપરક જ રહે છે. એટલે તેના મતે જ તદભિન્નાભિન્નસ્ય તદભિન્નત્વમ્ જેવા નિયમો, એક સ્થિર આધારભૂત દ્રવ્ય, અનેક પર્યાયોમાં અનુગત કાલાદિ, સમાન શબ્દોથી વાચ્યતા, કથંચિદ્ અભિન્નતાસ્વરૂપ અવિષ્વગભાવ સંબંધ - વગેરે સંભવે છે. અને તેના બળે ઘટગત એક ધર્મની સપ્તભંગીને વિવિધ અપેક્ષાએ ઘટગત અન્ય અનંત ધર્મોની સપ્તભંગી પણ સમજી શકાય છે. બધે ભેદનું જ દર્શન કરનાર પર્યાયાર્થિક નયના મતે તો આ વસ્તુ સંભવિત જ નથી. એ ન તો તદભિન્નાભિન્નસ્ય તદભિન્નત્વમ્ જેવા નિયમોને સ્વીકારશે કે ન તો એક સ્થિર આધારભૂત દ્રવ્ય, અનુગત કાલાદિ વગેરે. તો પર્યાયાર્થિક નય સ્વાભાવિક રીતે તો સકલાદેશતાને સમર્થન ન જ આપે. એથી જો સ્વાભાવિક રીતે વિકલાદેશતાને જ સમર્થિત કરનારા પર્યાયાર્થિક નયની વિચારણાને ઊભી રાખીને પણ સકલાદેશતા કરવી હોય તો ઉપચાર જ કરવો પડે છે, મુખ્યમાર્ગે તો એ સંભવિત નથી જ. એનાથી ઊલટું, દ્રવ્યાર્થિક નયના મતે તો સકલાદેશતા આપોઆપ રચાઈ જતી હોય છે. એટલે જો દ્રવ્યાર્થિક નયની વિચારણાને છોડ્યા વગર વિકલાદેશતા કરવી હોય તો ઉપચારનું જ શરણ લેવું પડે છે. આ વાત શાસ્ત્રોમાં આમ નિર્દેશાઈ છે - અભેદવૃત્તિઃ પર્યાયાર્થિકનય-ગુણભાવેન દ્રવ્યાર્થિકનયપ્રાધાન્યાદુપપદ્યતે। દ્રવ્યાર્થિકગુણભાવેન પર્યાયા-

ર્થિકપ્રાધાન્યે તુ ન ગુણાનામભેદવૃત્તિઃ સમ્ભવતીતિ... અભેદોપચારઃ ક્રિયતે।
 एवं ભેદવૃત્તિ-તદુપચારાવપિ વાચ્યૌ।

વાદી દેવસૂરિજી મહારાજ આદિ ભગવંતો સપ્તભંગીના સાતે ભંગમાં સકલાદેશ અને વિકલાદેશની શક્યતાનો સ્વીકાર કરે છે. એટલે જ્યારે સકલાદેશ થશે ત્યારે સાતે ભંગના સમાહારરૂપ મહાવાક્ય અનન્તધર્માત્મકવસ્તુસ્વરૂપ-વ્યવસાયિત્વમ્ લક્ષણ ઘટવાથી પ્રમાણવાક્ય બનશે. અને જ્યારે વિકલાદેશ થશે ત્યારે સપ્તભંગીરૂપ મહાવાક્ય એક જ ધર્મનો બોધ કરાવવામાં સક્ષમ થવાથી નયવાક્યસમૂહરૂપ બનશે, પ્રમાણવાક્ય નહીં એમ ગણે છે. જ્યારે તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર વગેરેના મતે સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદવક્તવ્યઃ એ ત્રણ નિરવયવ દ્રવ્યને વિષય બનાવનારા ભંગમાં સકલાદેશતાની શક્યતા છે, પરંતુ સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ ચ, સ્યાદસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ એ ચાર સાવયવ દ્રવ્યને વિષય બનાવનારા ભંગમાં સકલાદેશની શક્યતા નથી. કેમકે એ ચાર ભંગમાં એક ધર્મથી વિશિષ્ટ એવો અપર ધર્મ એમ વિશિષ્ટ ધર્મનું પ્રતિપાદન થાય છે અથવા તો બે વિભિન્ન ધર્મોનો સમુદ્ધિત બોધ થાય છે. ધ્યાનપાત્ર વાત એ છે કે વિશિષ્ટ બોધ માનો કે સમુદ્ધિત બોધ માનો - બે ધર્મો વચ્ચે ભિન્નતા તો સ્વીકારવી જ પડશે. તો જે ભંગના મૂળમાં જ બે ધર્મો વચ્ચે ભિન્નતા પડેલી છે તે ભંગ કઈ રીતે એક ધર્મની અન્ય અનંત ધર્મો સાથે અભિન્નતાનો બોધ કરાવી શકે? ભિન્નતામૂલક એ ચાર ભંગને રચવા માટે દ્રવ્યાર્થિકનયના મતે ઉપચાર અથવા તો પર્યાયાર્થિકનયનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવું જરૂરી છે. તો તે વખતે સકલાદેશ માટે અનિવાર્ય એવું દ્રવ્યાર્થિકનયનું પ્રાધાન્ય કે પર્યાયાર્થિકનયના મતે ઉપચાર શક્ય ન જ બને તે સ્પષ્ટ છે. એટલે આ ભગવંતોના મતે સપ્તભંગીરૂપ મહાવાક્ય પ્રથમ ત્રણ ભંગની અપેક્ષાએ પ્રમાણવાક્ય બને છે અને અંતિમ ચાર ભંગની અપેક્ષાએ નયવાક્ય જ રહે છે.

તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર વગેરે દ્વારા પ્રસ્તુત થતા આ તર્કનો જવાબ વાદી દેવસૂરિજી મહારાજ આદિ આ રીતે વાળે છે - એ ચાર ભંગ ભિન્નતામૂલક છે એની ના તો કોણ પાડે છે? પરંતુ એથી એ ચાર ભંગમાં પણ સકલાદેશતાની શક્યતા નષ્ટ નથી થતી. કેમકે સ્યાદ્વાદમતે વિશિષ્ટ ધર્મમાં બે ધર્મો વચ્ચે જે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ હોય છે તે સર્વથા ભેદ પર જ આધારિત હોય છે એવું નથી. વિશિષ્ટ ધર્મમાં પણ જો કથંચિદ્ અભિન્નતા ન સ્વીકારીએ તો તો સ્યાદ્વાદનું જ ઉન્મૂલન થઈ જાય. એટલે વિશિષ્ટ ધર્મમાં પણ જે કથંચિદ્ અભિન્નતા નિહિત છે તેને જ લક્ષમાં લઈને ત્યાં પણ સકલાદેશતા કરી જ શકાય છે.

વળી, તમે કહો છો તેમ, સપ્તભંગી પ્રમાણવાક્ય અને નયવાક્ય - ઉભયસ્વરૂપ હોય તો એક જ સપ્તભંગીમાં આવું ઉભયસ્વરૂપ જ તમે કેવી રીતે ઘટાવશો? જો પ્રથમ ત્રણ ભંગથી સપ્તભંગી કથંચિદ્ અભિન્ન છે અને એ અપેક્ષાએ તે પ્રમાણવાક્ય બને છે અને અંતિમ ચાર ભંગથી પણ કથંચિદ્ અભિન્ન છે અને એ અપેક્ષાએ તે નયવાક્ય બને છે એમ કહેશો તો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રથમ ત્રણ ભંગથી અભિન્ન એવી સપ્તભંગીથી અભિન્ન એવા ચાર ભંગ થવાથી તદભિન્નાભિન્નસ્ય તદભિન્નત્વમ્ એ નિયમથી તે પણ સકલાદેશ થઈ જશે અને એ જ રીતે પ્રથમ ત્રણ ભંગ પણ વિકલાદેશ થઈ શકશે. એટલે અમે જે સાતે ભંગમાં સકલાદેશ - વિકલાદેશ ઉભયની પ્રજ્વળા કરીએ છીએ તે જ સ્વીકારવી યોગ્ય છે.

પરંતુ આની સામે તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર વગેરેનો અભિપ્રાય પણ થોડીક જુદી અપેક્ષાએ જોઈએ તો બંને મતનો સમન્વય કરવો અશક્ય નથી. તેમનો અભિપ્રાય એવી રીતે સમજવો જોઈએ કે સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વના બોધ માટે ધર્મોમાં રહેલા એક ધર્મની સપ્તભંગીને ધર્મગત અન્ય અનંત ધર્મોની સપ્તભંગી સ્વરૂપે પર્યવસિત કરીએ તો જ સપ્તભંગી પ્રમાણવાક્ય બને અને એ સિવાય એ નયવાક્ય સ્વરૂપે જ રહે એમ તો કોણ નથી માનતું? પણ એની પ્રમાણવાક્યતા કે નયવાક્યતાને સકલાદેશ - વિકલાદેશ સાથે સાંકળવી ન જોઈએ. જે ભંગ સાવયવ દ્રવ્યને વિષય

બનાવે તે વિકલાદેશ અને જે ભંગ નિરવયવ દ્રવ્યને વિષય બનાવે તે સકલાદેશ - આવી પરિભાષા અમે સ્વીકારીએ છીએ. આવી પરિભાષા મુજબ તો સપ્તભંગી પ્રમાણવાક્યસ્વરૂપ હોય કે નયવાક્યસ્વરૂપ - એના પહેલા ત્રણ ભંગ સકલાદેશ અને છેલ્લા ચાર ભંગ વિકલાદેશ હોય છે.

સંક્ષેપમાં આ જ વાતને જોઈએ તો તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર વગેરે અને વાદી દેવસૂરિજી મહારાજ આદિ - ઉભયમતે ૧. સપ્તભંગીના સાતે ભંગમાં ઉલ્લિખિત થતા એક જ ધર્મ પૂરતી સીમિત રહેવાની કે કાલાદિની અપેક્ષાથી અન્ય અનંત ધર્મો સાથે સંકલિત થવાની શક્યતા સ્વીકૃત જ છે. ૨. આમ થવામાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નયની ઘટના પણ સૌ ભગવંતો સમાન રીતે જ સ્વીકારે છે. ૩. જો સપ્તભંગી અન્ય અનંત સપ્તભંગીઓનો બોધ કરાવનારી બને તો સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વને પ્રતિભાસિત કરનારી થવાથી પ્રમાણ બને, અન્યથા નય જ રહે, તે પણ સૌને સમાન રીતે જ માન્ય છે. મતભેદ ફક્ત સકલાદેશ - વિકલાદેશની પરિભાષામાં છે. વાદી દેવસૂરિજી મહારાજ આદિના મતે આવી પરિભાષા છે -

एकधर्मबोधनद्वारा तदात्मकाशेषधर्मात्मकवस्तुविषयकबोधजनक-
वाक्यत्वं सकलादेशत्वम्, एकधर्मात्मकवस्तुविषयकबोधजनकवाक्यत्वं
विकलादेशत्वम्। જ્યારે તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર આદિના મતે આવી પરિભાષા છે -

अनन्तधर्मात्मकवस्तुप्रतिपादकत्वाविशेषेऽपि आद्यास्त्रय एव भङ्गा
निरवयवप्रतिपत्तिद्वारा सकलादेशा अग्रिमास्तु चत्वारः सावयवप्रतिपत्ति-
द्वारा विकलादेशाः। અર્થાત્ બંને મતે વસ્તુતત્ત્વમાં તો કોઈ ફેર નથી. જે તફાવત છે તે પરિભાષાના પરિવર્તનને લીધે સકલાદેશ - વિકલાદેશની ગણતરીમાં રહે છે જે ઉપર દર્શાવેલો જ છે.

સકલાદેશ - વિકલાદેશની એક અન્ય પરિભાષા પણ મળે છે -

निराकाङ्क्षबोधजनकत्वं सकलादेशत्वं, साकाङ्क्षबोधजनकत्वं
विकलादेशत्वम्। નિરાકાંક્ષ એટલે કે પરિપૂર્ણ બોધ જન્માવનાર વાક્ય તે સકલાદેશ અને સાકાંક્ષ બોધ જન્માવનાર વાક્ય તે વિકલાદેશ. આ પરિભાષા

પ્રમાણે સપ્તભંગીગત દરેક ભંગ પોતે એકેક જિજ્ઞાસાને જ તૃપ્ત કરતો હોવાથી વિકલાદેશ ગણાય છે. અને સાતે ભંગના સમૂહસ્વરૂપ સપ્તભંગી તે ધર્મવિષયક પરિપૂર્ણ બોધ જન્માવતી હોવાથી સકલાદેશ કહેવાય છે. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સપ્તભંગી પ્રમાણવાક્ય અને કે નયવાક્ય તેમાં સકલાદેશ - વિકલાદેશની આ પરિભાષા ખપ લાગતી નથી.

સકલાદેશ - વિકલાદેશ વિશે આટલું જાણ્યા પછી પણ એક પ્રશ્ન તો શેષ રહે જ છે કે સકલાદેશ - વિકલાદેશની આ પ્રરૂપણા વસ્તુતત્ત્વના નિરૂપણ વખતે કેવી રીતે ખપ લાગે છે? એટલે કે નિરૂપિત થતું વાક્ય સકલાદેશ છે કે વિકલાદેશ તે કેવી રીતે નક્કી કરવું? ટૂંકમાં, આ પ્રરૂપણાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કયો? આ સમસ્યાનું બહુ જ સરસ સમાધાન ન્યાયવાર્તિકમાં જડે છે -

યદા મધ્યસ્થભાવેનાર્થિત્વવશાત્ કિંચિદ્ધર્મં પ્રતિપિપાદયિષવઃ શેષધર્મસ્વીકરણનિરાકરણવિમુખયા ધિયા વાચં પ્રયુજ્ઞતે તદા તત્ત્વચિન્તકા અપિ લૌકિકવત્ સમ્મુગ્ધાકારતયાઽઽચક્ષતે - યદુત જીવોઽસ્તિ કર્તા પ્રમાતા ભોક્તેત્યાદિ. અતઃ સમ્પૂર્ણવસ્તુપ્રતિપાદનાભાવાદ્ વિકલાદેશોઽભિધીયતે નયમતેન સમ્ભવદ્ધર્માણાં દર્શનમાત્રમિત્યર્થઃ।... યદા તુ પ્રમાણવ્યાપાર-મવિકલં પરામૃશ્ય પ્રતિપાદયિતુમભિપ્રયન્તિ તદાઽઙ્ગીકૃતગુણપ્રધાનભાવા અશેષધર્મસૂચકકથશ્ચિત્પર્યાય-સ્યાચ્છબ્દભૂષિતયા સાવધારણયા વાચા દર્શયન્તિ - 'સ્યાદસ્ત્યેવ જીવ' इत्यादिकया। અતોઽયં સ્યાચ્છબ્દસંસૂચિતા-ભ્યન્તરીભૂતાનન્તધર્મકસ્ય સાધ્યાદુપન્યસ્તજીવશબ્દ-ક્રિયાભ્યાં પ્રધાનીકૃતા-ત્મભાવસ્યાઽવધારણવ્યવચ્છિન્નતદસમ્ભવસ્ય વસ્તુનઃ સન્દર્શકત્વાત્ સકલાદેશ इत्युच्यते। પ્રમાણપ્રતિપન્નસમ્પૂર્ણાર્થકથનમિતિ યાવત્। તદુક્તમ્ - સા જ્ઞેયવિશેષગતિર્નયપ્રમાણાત્મિકા ભવેત્તત્ર। સકલગ્રાહિ તુ માનં વિકલગ્રાહી નયો જ્ઞેયઃ॥

અર્થ - જ્યારે મધ્યસ્થભાવે પ્રયોજનના વશથી કોઈક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવા ઈચ્છતા તત્ત્વચિંતક મહાપુરુષો પણ, લૌકિક પુરુષોની જેમ, અન્ય ધર્મોનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરવામાં ઉપેક્ષાભાવ રાખનારી બુદ્ધિધથી, સંમુગ્ધપણે બોલે છે કે - ‘જીવ છે, એ કર્તા છે, પ્રમાતા છે, ભોક્તા છે વગેરે.’ ત્યારે સંપૂર્ણ વસ્તુતત્ત્વના પ્રતિપાદનના અભાવને લીધે ‘વિકલાદેશ’ કહેવાય છે, કેમકે તે વખતે તે તે નયમતને અનુસરીને સંભવતા ધર્મોનું પ્રતિપાદનમાત્ર હોય છે.

પરંતુ જ્યારે એ તત્ત્વચિંતકો સંપૂર્ણ પ્રમાણાત્મક પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છા કરે છે ત્યારે ધર્મોને પ્રધાન-ગૌણભાવ અર્પીને અશેષ ધર્મોનો સૂચક ‘સ્યાત્’ શબ્દ પ્રયોજીને જકારપૂર્વકની ભાષાથી કહે છે કે - ‘કોઈક અપેક્ષાએ જીવ છે જ’ વગેરે. આ વાક્યમાં ‘સ્યાત્’ શબ્દથી અનંત ધર્મોનું સંસૂચન છે, ‘જીવ’ અને ‘અસ્તિ’ શબ્દોથી જીવત્વધર્મ અહીં પ્રધાનપણે સમજવાનો છે તેમ જાણાવાય છે અને ‘એવ’ થી અસ્તિત્વની પોષક અપેક્ષાઓના સંદર્ભે તો જીવત્વનો અભાવ નથી જ એમ સૂચવાય છે. આ રીતે પ્રમાણથી પ્રતિપૂર્ણ એવું આ કથન હોવાથી ‘સકલાદેશ’ ગણાય છે. કહ્યું પણ છે કે - તે જ્ઞેયનો વિશેષ અવબોધ ‘પ્રમાણ’ અને ‘નય’ - ઉભય રીતે થઈ શકે છે. જો સકલાદેશ અપનાવીએ તો પ્રમાણ થાય છે અને વિકલાદેશ અપનાવીએ તો નય થાય છે.

અત્રે આ અર્થ પરથી જ સકલાદેશ - વિકલાદેશને અનુસરીને થતું વચનવ્યવહારનું વિભાજન સમજાઈ જતું હોવાથી વિશેષ વિવરણ કર્યું નથી.

સકલાદેશ - વિકલાદેશ અંગે એક વિશેષ ધ્યાનપાત્ર નિરૂપણ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી વિરચિત પૃથ્વર્શનસમુચ્ચયની શ્રીગુણરત્નસૂરિજી કૃત તર્કહર્યદીપિકા વૃત્તિ અંતર્ગત ૩૬૩ પરમતના નિરૂપણમાં ૬૭ અજ્ઞાનવાદીઓની પ્રરૂપણમાં જોવા મળે છે. ત્યાં આચાર્યશ્રીએ સકલાદેશ - વિકલાદેશની પરિભાષા તો તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર આદિના મતને અનુસરતી માની છે કે

જે ભંગ સાવયવ દ્રવ્યને વિષય બનાવે તે વિકલાદેશ અને જે ભંગ નિરવયવ દ્રવ્યને વિષય બનાવે તે સકલાદેશ. પરંતુ તેમ કર્યા પછી પણ તેઓએ સાત ભાંગાનો ક્રમ તો તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર આદિના મતે જે છે તેને બદલે સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ ચ, સ્યાદવક્તવ્યઃ, સ્યાદસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ, સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ સ્યાદવક્તવ્યશ્ચ એવો વાદી દેવસૂરિજી મહારાજ આદિના મતે જે છે તે માન્યો છે! અને એટલું જ નહીં, આચાર્યશ્રી શ્રીસૂત્રકૃતાંગસૂત્રની શ્રીશીલાંકાર્યા વિરચિત વૃત્તિગત નિરૂપણને અનુસરીને સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ ચ ને નિરવયવ ભંગ ગણે છે. અને એટલે સપ્તભંગીના પહેલા ચાર ભાંગા તેમના મતે સકલાદેશ છે અને અંતિમ ત્રણ વિકલાદેશ છે. જુઓ -

સત્ત્વં સ્વરૂપેણ વિદ્યમાનત્વમ્। અસત્ત્વં પરરૂપેણાવિદ્યમાનત્વમ્।
સદસત્ત્વં સ્વરૂપપરરૂપાભ્યાં વિદ્યમાનાવિદ્યમાનત્વમ્। તત્ર યદ્યપિ સર્વં વસ્તુ
સ્વ-પરરૂપાભ્યાં સર્વદૈવ સ્વભાવત એવ સદસત્, તથાપિ ક્વચિત્ કિञ્ચિત્
કદાચિદુદ્ભૂતં પ્રમાત્રા વિવક્ષ્યતે તત્ત્વં ત્રયો વિકલ્પા ભવન્તિ। તથા તદેવ
સત્ત્વમસત્ત્વં ચ યદા યુગપદેકેન શબ્દેન વક્તુમિષ્યતે તદા તદ્વાચકઃ શબ્દઃ
કોઽપિ ન વિદ્યતે ઇત્યવાચ્યત્વમ્। એતે ચત્વારો વિકલ્પાઃ સકલાદેશા ઇતિ।

પંડિત શ્રીસુખલાલજી જણાવે છે તેમ મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીએ પોતાના શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની સ્યાદ્વાદકલ્પલતા વૃત્તિ, ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય, જૈનતર્કભાષા આદિ ગ્રંથોમાં વાદી દેવસૂરિજી મહારાજ આદિના મતને અનુસરીને સપ્તભંગીના સાતે ભંગમાં સકલાદેશ - વિકલાદેશ ઉભય શક્યતા માની છે. જ્યારે અષ્ટસહસ્રીવિવરણમાં તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર આદિના મતને અનુસરીને પ્રરૂપણ કરી છે. સ્યાદ્વાદકલ્પલતા વૃત્તિમાં અન્ય મત તરીકે તત્ત્વાર્થવૃત્તિકાર આદિના મતનો ઉલ્લેખ છે.

/ ત્રૈ.

ચરણકરણાનુયોગ

292. જિનકલ્પમાંથી પરિહારકલ્પનો સ્વીકાર!

શુદ્ધ પરિહારકલ્પ અંગે આપણે એવું સામાન્ય રીતે જાણીએ છીએ કે પરિહારકલ્પમાં સ્થિત મુનિઓ બે પ્રકારના હોય છે - ૧. ઇત્વરિક ૨. યાવત્કથિક. પરિહારકલ્પની સમાપ્તિ થાય અને જે મુનિઓ પુનઃ સ્થવિરકલ્પમાં પરત આવે તે ઇત્વરિક પરિહારકલ્પિક કહેવાય. અને જે મુનિઓ પરિહારકલ્પની સમાપ્તિ થાય ને સીધો જિનકલ્પ જ સ્વીકારે તે યાવત્કથિક પરિહારકલ્પિક કહેવાય. શ્રીબૃહત્કલ્પલઘુભાષ્ય - ગાથા - ૧૪૨૬ ના પશ્ચાર્ધમાં આ વાત આમ જણાવી છે - *इत्तिरिय थेरकप्पे जिणकप्पे आवकहियाओ। आनी वृत्तिमां श्रीक्षेमकीर्तिसूरिञ्च मळाराज आ ज वातने स्पष्ट कस्तां जण्णावे छे के - ते च द्विविधाः - इत्तरा यावत्कथिकाश्च। प्रस्तुतकल्पपरिसमाप्तौ ये भूयः स्थविरकल्पं प्रतिपद्यन्ते ते इत्तराः, ये तु जिनकल्पं ते यावत्कथिकाः।*

પરંતુ હમણાં આ જ ગાથાની *विशेषयूखिं* વાંચતાં એક નવી જ પ્રરૂપણા જોવા મળી - તે સુદ્ધપરિહારિયા દુવિધા - જિણકપ્પિયા ય થેરકપ્પિયા યા જે જિણકપ્પાઓ સુદ્ધપરિહારિયત્તં પઢિવજ્જંતિ તે જિણકપ્પિયા। તે પુણ નિયમા જાવજ્જીવં તં પરિહારકલ્પં પાલેતિ। એ આવકહિયં તિ ભણિતં હોતિ। જે થેરકપ્પાઓ સુદ્ધપરિહારિયં પઢિવજ્જંતિ તે થેરકપ્પિયા ભન્નંતિ। તે પુણ *इत्तिरिया।*

આનો અર્થ - શુદ્ધપરિહાર કલ્પમાં સ્થિત સાધુઓ બે પ્રકારના હોય છે - ૧. જિનકલ્પિક ૨. સ્થવિરકલ્પિક. જે મુનિઓ જિનકલ્પમાંથી શુદ્ધ પરિહારકલ્પ સ્વીકારે છે તે જિનકલ્પિક પરિહારકલ્પી કહેવાય છે. તેઓ યાવજ્જીવ તે પરિહારકલ્પનું પાલન કરે છે. અને એટલે તેઓ યાવત્કથિક કહેવાય છે. અને જે મુનિઓ સ્થવિરકલ્પમાંથી પરિહારકલ્પ સ્વીકારે છે તેઓ સ્થવિરકલ્પિક કહેવાય છે, તેઓ ઇત્વરિક હોય છે. (આ ઇત્વરિક સ્થવિરકલ્પિક

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

પરિહારકલ્પી ૧૮ મહિનાનો પરિહારકલ્પ પૂરો થાય એટલે પુનઃ તે કલ્પ સ્વીકારે છે અથવા જિનકલ્પ અંગીકાર કરે છે અથવા સ્થવિરકલ્પમાં પાછા ફરે છે.)

આમાં ઘણીબધી વાતો ધ્યાનપાત્ર છે - ૧. પરિહારકલ્પના સાક્ષાત્ બે પ્રકાર ઇત્વરિક અને યાવત્કથિક નથી, પણ જિનકલ્પિક અને સ્થવિરકલ્પિક છે. ૨. જિનકલ્પી મુનિઓ પણ પરિહારકલ્પ સ્વીકારતા હોય છે. ૩. જિનકલ્પમાંથી પરિહારકલ્પ સ્વીકારનારા મુનિઓ યાવજ્જીવ તે કલ્પનું પાલન કરે છે. ૪. જે મુનિઓ પરિહારકલ્પની સમાપ્તિ થાય ને સીધો જિનકલ્પ જ સ્વીકારે તે યાવત્કથિક પરિહારકલ્પિક કહેવાય એવી વ્યાખ્યા નથી, પણ જિનકલ્પમાંથી આવેલા પરિહારકલ્પ સ્વીકારનારા મુનિઓ યાવજ્જીવ તે કલ્પનું પાલન કરે છે માટે યાવત્કથિક કહેવાય છે. ૫. સ્થવિરકલ્પમાંથી આવેલા પરિહારકલ્પનો સ્વીકાર કરનારા મુનિઓ કલ્પની સમાપ્તિ થયે છતાં જિનકલ્પ સ્વીકારે તો પણ તેઓ ઇત્વરિક જ કહેવાય છે કેમકે પરિહારકલ્પનું યાવજ્જીવ પાલન નથી.

આગળ પણ વિશેષચૂલ્લિકાર તેસિં જે થેરકપ્પાઓ આગયા તે એવં કરેતિ એમ કહીને ઉપરોક્ત વિભાગને જ અનુસરે છે.

આ લેખકના ખ્યાલ મુજબ જિનકલ્પમાંથી પરિહારકલ્પના સ્વીકારની વાત તદ્દન નવી જ છે. જો કોઈ મુનિવરના ધ્યાનમાં આવી પ્રરૂપણા અન્યત્ર થઈ હોવાનું ધ્યાનમાં હોય તો અવશ્ય જણાવે.

ત્રૈ.

*

શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ

શ્રુતસંવિભાગ	પૃષ્ઠ - પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૧૭	૪૮.૧૪	૦સરકુરમારા	૦સરકુમારા
૧૭	૪૮.૧૬	૦સરકુરમારા	૦સરકુમારા
૧૭	૫૩.૧૨	મતાતરે	મતાંતરે

ગણિતાનુયોગ

293. ૨૪ ભગવાનના વાદી મુનિઓની સંખ્યા વિશે મતાંતરો

શ્રીસપ્તતિશતપ્રકરણ¹⁶ અને શ્રીલોકપ્રકાશમાં¹⁷ ૨૪ ભગવાનના વાદી મુનિઓની કુલ સંખ્યા ૧,૨૬,૨૦૦ બતાવી છે. પણ દરેક ભગવાનના વાદી મુનિઓની સંખ્યાઓ સરવાળો કરવામાં આવે તો કુલ સંખ્યા એટલી થતી નથી. માત્ર ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતમાં જ ૧,૨૬,૨૦૦ ની સંખ્યા મળે છે.

ભિન્ન-ભિન્ન ગ્રંથોના આધારે ૨૪ ભગવાનના વાદી મુનિઓની કુલ સંખ્યા -

ગ્રંથ	વાદી મુનિઓની કુલ સંખ્યા
ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત	૧,૨૬,૨૦૦
પ્રવચનસારોદ્ધાર (મૂળ)	૧,૨૬,૮૦૦
પ્રવચનસારોદ્ધાર (વૃત્તિ)	૧,૨૬,૪૦૦
શ્રીસપ્તતિશતપ્રકરણ	૧,૨૬,૬૦૦
શ્રીસપ્તતિશતપ્રકરણ (મતાંતર)	૧,૨૬,૩૦૦
શ્રીલોકપ્રકાશ	૧,૨૬,૮૦૦
શ્રીલોકપ્રકાશ (મતાંતર)	૧,૨૬,૧૦૦
શ્રુતસંવિભાગ - ૧૬, લેખ - ૨૩૬	૧,૨૬,૨૦૦

¹⁶ સર્વવંકમ્મિ ઉ લક્ખો છવીસસહસા ય દુન્નિ સયા||૬૬||

¹⁷ ષડ્વિંશતિઃ સહસ્રાણિ લક્ષમેકં શતદ્વયમ્|

વાદિનો મુનયઃ સર્વે ભવન્ત્યેવં સમુચ્ચિતાઃ||૩૨.૧૦૯૩||

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

પાંચ ભગવાનના વાદી મુનિઓની સંખ્યામાં મતાંતરો જોવા મળે છે -

વાદી મુનિઓ	ત્રિષષ્ટિં	પ્રવચનં	સપ્તતિં	લોકપ્રકાશ	શ્રુતં
ઋષભદેવ	૧૨૬૫૦	૧૨૬૫૦	૧૨૬૫૦ ¹⁸	૧૨૬૫૦	૧૨૭૫૦
સુમતિનાથ	૧૦૪૫૦	૧૦૬૫૦	૧૦૪૫૦/ ૧૦૬૫૦ ¹⁹	૧૦૬૫૦/ ૧૦૪૫૦ ²⁰	૧૦૪૫૦
વાસુપૂજ્યં	૪૭૦૦	૪૭૦૦	૪૭૦૦/ ૪૨૦૦ ²¹	૪૭૦૦/ ૪૨૦૦ ²²	૪૨૦૦
વિમલનાથ	૩૨૦૦	૩૬૦૦ ²³	૩૬૦૦	૩૬૦૦	૩૬૦૦
અરનાથ	૧૬૦૦	૧૬૦૦	૧૬૦૦	૧૬૦૦	૧૫૦૦ ²⁴

¹⁸ કોષ્ટકની દિષ્પાણમાં - ૧૨૨૫૦ યન્ત્રપુસ્તકદ્વયાધારેણ ૧૨૨૫૦
ઇત્યપિ।

¹⁹ તહ દસ ચઠસય સઢ્ઠા છસઢ્ઠા વા।।૬૪।।

²⁰ મતાન્તરે ચ નિર્દિષ્ટાઃ સહસ્રા દશ વાદિનામ્।
શતૈશ્ચતુર્ભિરધ્યદ્વૈરધિકાઃ શ્રુતકોવિદૈઃ।।૩૨.૪૧૭।।

²¹ સગચ્ચત્ત દુચ્ચત્તા વા ૧૨।

²² વાદિનાં સસચત્વારિંશચ્છતાનિ મતાન્તરે।
દ્વિચત્વારિંશચ્છતાનિ તત્ત્વં જાનાતિ કેવલી।।૩૨.૫૮૨।।

²³ છત્તીસા ૧૩ (મૂળ) શ્રીવિમલજિનસ્ય દ્વાત્રિંશચ્છતાનિ ત્રીણિ
સહસ્રાણિ શતદ્વયાધિકાનિ ઇત્યર્થઃ। (વૃત્તિ) અને અનુવાદની પુસ્તકમાં (મૂળ તથા વૃત્તિ
અનુવાદમાં) - ૩૨૦૦

²⁴ આ છાપભૂલ છે. સાચી સંખ્યા ૧૬૦૦ જ છે. - સં.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

આ ઉપરાંત શ્રીસમવાયાંગસૂત્રમાં²⁵ શ્રીસુપાર્શ્વનાથના વાદી મુનિઓની સંખ્યા ૮૬૦૦ બતાવી છે.

પ્રશ્ન એ થાય કે તે તે ગ્રંથોમાં દેખાડેલી ૨૪ ભગવાનના વાદી મુનિઓની કુલ ૧,૨૬,૨૦૦ સંખ્યા સાથે તે ગ્રંથોમાં જ દેખાડેલી તે તે ભગવાનના વાદી મુનિઓની સંખ્યાની સંગતિ કેવી રીતે કરવી? આ અંગે વિદ્વાન મુનિવરોએ સમાધાન સૂચવવા વિનંતિ.

／ મુનિ શ્રીકુમુદચન્દ્રવિજયજી

[શ્રુતસંવિભાગ - ૧૬ માં પ્રકાશિત આ જ વિષયના લેખ સંબંધે પત્રચર્યા અંતર્ગત એક પત્ર મુનિ શ્રીઅક્ષતચન્દ્રવિજયજીનો આવ્યો છે. પરંતુ એ પત્રની લગભગ તમામ વિગતો ઉપરના લેખમાં સમાઈ જતી હોવાથી એ પત્ર પ્રગટ કર્યો નથી. ધ્યાનપાત્ર વાત એ છે કે કોઈપણ ગ્રંથનો મત લો, ૧,૩૬,૦૦૦ ની સંખ્યા તો નથી જ થતી. એટલે પૂર્વપ્રકાશિત લેખમાં ‘વાદી ચોવીશ જિન તણા રે એક લાખ છત્રીસ હજાર રે બેસે સયલ સભામાંહે...’ એ પાઠ સુધારવાની જે વાત કરી હતી તે યથાર્થ ઠરે છે. - ત્રૈ.]

* * *

²⁵ સમવાયાંગો ષડશીતિસ્થાનકે - સુપાસસ્સ ણં અરહ્ઓ છલસીઈ વાહસયા હોત્થા।

ધર્મકથાનુયોગ

294. સેયનક હસ્તી અંગે એક નવી વાત

વર્તમાનમાં નંદિપેણકુમાર અને સેયનક હસ્તીના કથાનકમાં પ્રચલિત વાત એમ છે કે નંદિપેણકુમારે સેયનક હાથીને વશ કરેલો. પરંતુ ઉપાધ્યાય શ્રીકમલસંયમ રચિત શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિમાં નવી જ પ્રરૂપણ થઈ છે કે એ લક્ષણવંતો હાથી દેવતાથી અધિષ્ઠિત થાય છે અને દેવતા તેને સમજાવે છે કે રાજા તને પકડ્યા વગર રહેવાનો નથી જ. માટે નકામું કષ્ટ વેઠવાને બદલે તું જાતે જ તેને વશ થઈ જા. આ સમજાવટને લીધે સેયનક વશ થાય છે. જુઓ -

સલ્લક્ષણત્વાત્ સ કરી દેવતાધિષ્ઠિતસ્તતઃ।

સોપયુજ્યાઽવધિં જ્ઞાત્વાઽવશ્યગ્રાહ્યં નૃપેણ તમ્।। ૨૮।।

અવોચત્ કરિણઃ કર્ણે પુત્રાઽઽત્મનમિહ સ્વયમ્।

દમયસ્વ યતો રાજા નિશ્ચિતં દમયિષ્યતિ।। ૨૯।।

વરં સ્વાત્મા સ્વયં દાન્તો ન સ્યાદાધિસ્તથાકૃતો।

પરૈર્દાન્તસ્તુ સોઢાઽસૌ વદ્ધ-વન્ધાદિ-સઙ્કટમ્।। ૩૦।।

એવમાભાષિતો હસ્તી તયા દેવતયા તદા।

સઙ્ગી વિજ્ઞાય તદ્ભાવં સ્વયમાલાનમાશ્રયત્।। ૩૧।।

/ મુનિ શ્રીઆત્મકીર્તિવિજયજી

*

295. વ્યંતર નામનો દેવ

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના નવમા નમિપ્રવ્રજ્યા અધ્યયનની ઉપાધ્યાય શ્રીકમલસંયમ રચિત વૃત્તિમાં ચોથા પ્રત્યેકબુદ્ધ નગ્ગતિનું કથાનક આવે છે. તેમના પૂર્વભવની કથામાં ચિત્રાંગદ નામના ચિત્રકારને અંત સમયે તેની પુત્રી કનકમંજરી નિર્યામણા કરાવીને સમાધિ પમાડે છે. તેથી તે વ્યંતર દેવ થાય છે -

अथ चित्राङ्गदो राज्ञ्या सम्यग् निर्यापितः पिता।

नमस्कारं स्मरन् मृत्वा व्यन्तराख्यसुरोऽभवत्॥

થોડાક સમય પછી કનકમંજરી પણ કાળ કરીને સૌધર્મ દેવલોકમાં દેવી થાય છે. અને તે દેવી ત્યાંથી ચ્યવીને વિદ્યાધરને ત્યાં કનકમાલિકા નામની પુત્રી થાય છે. આગળ જતાં તેના પૂર્વભવના પિતા જે વ્યંતર દેવ થયેલા છે તે તેને મળે છે. હવે સમસ્યા એ થાય કે વ્યંતર દેવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પણ વૈમાનિક દેવલોકના જઘન્ય આયુષ્યથી ઓછું હોય છે. તો કનકમંજરી કરતાં પહેલાં મૃત્યુ પામનાર અને વ્યંતર દેવ થનાર ચિત્રાંગદ, કનકમંજરીને, જે સૌધર્મ દેવલોકમાં જઈને પછીના ભવમાં કનકમાલિકા બની છે તેને, કઈ રીતે મળી શકે?

આ સંદર્ભે શોધખોળ કરતાં જાણવા મળ્યું કે અત્રે ‘વ્યંતર’ એટલે વ્યંતરનિકાયના દેવ નથી લેવાના, પરંતુ વ્યંતર નામના ઋદ્ધિસંપન્ન વૈમાનિક દેવ સમજવાના છે. અલબત્ત, ઉપાધ્યાય શ્રીલક્ષ્મીવલ્લભ રચિત વૃત્તિ જેવાં સ્થળે તો જે ઉલ્લેખ મળે છે તેનાથી તો મૂંઝવણ જ થાય તેમ છે કેમકે ત્યાં તો એટલું જ લખેલું છે - સઃ પિતા મૃતો વ્યન્તરો જાતઃ। પરંતુ, શ્રીનેમિચન્દ્રસૂરિજી રચિત વૃત્તિગત ઉલ્લેખ - સો વિ ચિત્તંગઓ તાણ પંચનમોક્કારેણ નિજ્જામિઓ મરિઝ્ઞ વંતરો નામ સુરો જાઓ। અને શ્રીજયકીર્તિસૂરિજી રચિત વૃત્તિગત ઉલ્લેખ - રાજ્ઞીપિતા ચ વૃદ્ધચિત્રકારોઽપિ શ્રાદ્ધીભૂય સુતાદત્તપશ્ચપરમેષ્ઠિધ્યાનપરો મૃત્વા વાનમન્તરાખ્યો વૈમાનિકો મહર્દ્ધિદેવોઽભૂતઃ। ના આધારે આનો ઉકેલ મળી જાય છે. આ સંદર્ભો સામે રાખીને જોઈએ તો સમજશે કે વ્યન્તરાખ્યસુરો નો અર્થ વ્યંતરનિકાયના દેવ નહીં, પણ વ્યંતર નામના વૈમાનિક દેવ એમ સમજવાનો છે.

/ મુનિ શ્રીઆત્મકીર્તિવિજયજી

*

296. આર્ય વજ્રનું સાધર્મિકવાત્સલ્ય

અષ્ટવિધ દર્શનાચાર અંતર્ગત સાધર્મિકવાત્સલ્યના નિરૂપણમાં પરંપરાથી આર્ય વજ્રનું દૃષ્ટાંત અપાતું રહ્યું છે. શ્રીનિશીથભાષ્યમાં પણ વચ્છલ્લમ્મિ ય વહરો એમ કહીને આર્ય વજ્રની જ આ સંદર્ભે અનુમોદના થઈ છે. આ જ ગાથાની વિશેષચૂર્ણિમાં આની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવાયું છે કે -

વચ્છલ્લે વહરો દિટ્ઠંતો - ભગવં વહરસામી ઉત્તરાપથં ગતો। તત્થ ય દુભિક્ખં જાયં। પંથા વોછિણ્ણા। તાહે સંઘો ઉવાગતો - નિત્થારેહ ત્તિ। તાહે પઢવિજ્ઞા આવાહિતા। સંઘો ય ચ્ઢિદો। ઉપ્પતિદો। સેજ્ઞાયરો ય ચારીએ ગઓ પાસતિ। ચિંતેતિ ય - કો વિ વિણાસો ભવિસ્સતિ જેણ સંઘો જાતિ। ઇલણ ય છિગલિં છિંદિત્તા ભણ્ણતિ - ભગવં! સાહમ્મિતો ત્તિ। તાહે ભગવતા વિ લહ્ઠો ઇમં સુત્તમણુસરંતેણ - સાહમ્મિયવચ્છલ્લમ્મિ ઉજ્જતા ઉજ્જતા ય સજ્ઞાણ। ચરણકરણમ્મિ ય તહા તિત્થસ્સ પભાવણાણ યા। જહા વહરેણ એવં સાહમ્મિયવચ્છલ્લં કાયવ્વં।

આ કથાનક તો સ્પષ્ટ જ છે. પરંતુ આમાં સાધર્મિકવાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠા ક્યાં આવે છે તે જુઓ. આર્ય વજ્રે એવા 'શીરા માટે શ્રાવક' જેવા સાધર્મિક માટે પણ લાભાલાભ વિચારીને થોડુંક અકલ્પ્ય આચરણ કર્યું છે. શ્રમાણ કોઈ અસંયત જીવને 'આવતો રહે, બેસી જા' વગેરે ન કહે કેમકે એ અસંયત જીવ એ વાક્યપ્રયોગને અનુસરીને આચરણ કરવામાં જે વિરાધના કરે તેનો દોષ શ્રમાણના માથે આવે. પણ આર્ય વજ્રે એ અસિમુંડ શ્રાવકને 'આવી જા' એમ કહીને બોલાવ્યો છે. આ આખી વાત અહીં નોંધવાનો સંદર્ભ એ છે કે આપણે તો અસંયત જીવને આવી કેટલીયે આજ્ઞાઓ આપતાં હોઈએ છીએ! જ્યારે શાસ્ત્રો તો આવા વિશિષ્ટ પ્રસંગે થયેલા 'આવી જા' એટલા કથનને પણ અકલ્પ્ય તરીકે જ નોંધે છે. અને સાધર્મિકવાત્સલ્ય માટે લાભાલાભની વિચારણા કરીને એ કથન થયું હતું એમ સ્પષ્ટ કહીને આડકતરી રીતે તો એવાં કથનો આપણે ન કરવાં જોઈએ એમ જ ઈંગિત કરે છે. જુઓ -

સાધમ્મિયવચ્છલ્લં પડુચ્છ કિં વિ અકપ્પં પડિસેવેજ્ઞા। જહા
અજ્જવદ્દરસામિણા અસિયમુંડો નિત્થારિતો। તત્થ કિં અકપ્પં? ભણ્ણતિ -
તહેવાસંજતં ધીરો સિલોગો। (નિશીથભાષ્ય - ગાથા - ૪૯૧ વિશેષચૂર્ણિ)

ત્રૈ.

*

297. કાલસૌરિક (કાલશૌકરિક) કસાઈને વિભંગજ્ઞાન

આવશ્યકચૂર્ણિ²⁶ તથા આવશ્યકનિર્યુક્તિની હારિભદ્રી ટીકામાં²⁷ આ
પ્રમાણે વાંચવા મળ્યું કે કાલસૌરિક કસાઈના પુત્ર સુલસને અભયકુમાર મંત્રીશ્વરે
સમજાવીને પશુવધ કરતાં અટકાવ્યો. કોઈ એકવાર સુલસે તે ૫૦૦ પાડાને ભગાડી
મૂક્યા ત્યારે આ વાત કાલસૌરિકે વિભંગજ્ઞાન વડે જાણી તે ૫૦૦ પાડાને મારી
નોખ્યા.

આ રીતે વિભંગજ્ઞાન વડે ૫૦૦ પાડાના વધની વાત અન્યત્ર ક્યાંય જોવા
કે સાંભળવા મળી નથી. તથા ચૂર્ણિમાં કાલસૌરિકના પુત્રનું નામ સુલસ છે એમ
જાણાય છે અને નિર્યુક્તિ પ્રમાણે એનું નામ પાલક છે એમ જાણાય છે. આ સિવાય
શ્રેણિક રાજાએ આ કાલસૌરિક કસાઈને એક દિવસ માટે અંધારા કૂવામાં ઉતારી
દીધો અને ત્યાં એણે માટીના પિંડમાંથી ૫૦૦ પાડા બનાવીને તેનો ભાવથી વધ
કર્યો ઈત્યાદિ જે વાર્તા વર્તમાનમાં પ્રચલિત છે તેવી કોઈ વાત આ બન્ને ગ્રંથમાં
ક્યાંય જોવા મળી નથી. અન્યત્ર આખ્યાનકમણિકોશ²⁸ ઈત્યાદિમાં આ જ વાત
જોવા મળે છે પરંતુ તેનું મૂળ ક્યાં છે તે વિચારણીય છે.

મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી

²⁶ અણ્ણદા તેણં પુત્તેણ પંચમહિસસતા સે પલાવિયા, તેણ વિભંગેણ દિટ્ઠા
મારાવિતા...। - પ્રતિક્રમણ અધ્યયન

²⁷ અણ્ણયા મહિસગસયાણિ પંચ પુત્તેણ સે પલાવિયાણિ, તેણ
વિભંગેણ દિટ્ઠાણિ મારિયાણિ ય...। ગાથા - ૧૨૮૫ વૃત્તિ

²⁸ પક્ષિત્તો સો કૂવે તત્થ ઠિઓ મહિસયાણ પંચ સણ

મટ્ટિયમયાણ કારુણ કૂરચિત્તો વિણાસેહ। ૧૭૭।

संशोधन

298. देव और सर्वज्ञ की सिद्धि के अनुमान

रागादिरहित देव की सिद्धि करने के लिए श्रीयोगबिंदु - गाथा - ३०७ की टीका में इस प्रकार अनुमान किया गया है -

“ये ये चयापचयधर्माणस्ते ते क्वचित्सर्वथाप्युच्छेदं प्रतिपद्यन्ते, यथा क्वचिद् रोगिणि रोगा नभसि वा जलधाराः, चयापचयधर्माणश्च रागादयः, ततो यत्र ते सर्वथा समुच्छेदभाजः स कश्चित्पुरुषातिशयो मुक्तादिशब्दवाच्यो देवः।”

अर्थात् - जो जो चय-अपचय स्वभावी हैं, वे वे कहीं सर्वथा उच्छेद को प्राप्त होते हैं, जैसे - किसी रोगी में रोग अथवा आकाश में जलधारा। और रागादि चय-अपचय स्वभाव वाले हैं अतः जिस पुरुष में उनका सर्वथा उच्छेद होता है, वह पुरुष मुक्तादि शब्द से वाच्य देव है।

इस अनुमान में हेतु ‘चय-अपचय स्वभाव’ है। वस्तुतः यह हेतु दोषयुक्त है क्योंकि इसमें व्याप्ति ही नहीं है। जगत् में जो जो वस्तु चय-अपचय स्वभावी है, वे सभी वस्तुएँ कहीं सर्वथा नष्ट होती है, ऐसा नहीं है। जैसे - ज्ञान चय-अपचय स्वभाव वाला है किंतु किसी भी जीव में ज्ञान कभी भी सर्वथा नष्ट नहीं होता। अतः यह हेतु अनैकान्तिक दोष से दुष्ट है।

*

सर्वज्ञ में केवलज्ञान की सिद्धि करने के लिए भी हमारे ग्रंथों में इसी प्रकार का अनुमान दिया जाता है -

“यत् तारतम्यवत् तत् सर्वान्तिमप्रकर्षभाग्, यथा परिमाणं, तारतम्यवच्चेदं ज्ञानमिति।” (श्रीनंदीसूत्र - ३ मलयगिरीयावृत्ति)

अर्थात् - जो जो वस्तु तरतमता वाली है, वह कहीं अंतिम प्रकर्षवाली होती है। जैसे - परिमाण सभी वस्तु में अलग-अलग है तो वह आकाश में प्रकृष्ट होता है। ज्ञान भी तरतमता वाला है इसलिए जिस पुरुष में वह प्रकृष्ट होता है, वह पुरुष सर्वज्ञ है।

यह अनुमान हमारे श्रीनंदीसूत्र आदि अनेक ग्रंथों में प्रसिद्ध है। इसमें भी हेतु ‘तरतमता वाला होना (तारतम्यवत्त्व)’ है। यह हेतु भी अनैकान्तिक दोष से दुष्ट है क्योंकि जो जो वस्तु तरतमता वाली है, वे सभी वस्तुएँ कहीं प्रकृष्ट होती है, ऐसी व्याप्ति नहीं है। जैसे - राग, रोगी में रोग अथवा आकाश में जलधारा।

किसी भी व्यक्ति में जगत् की सभी वस्तुओं के प्रति कभी भी राग नहीं हो सकता क्योंकि जिसे कहीं राग है तो कहीं-न-कहीं किसी वस्तु में द्वेष भी अवश्य होगा। राग द्वेष के बिना नहीं होता। इसी तरह अन्य दृष्टांत भी समझना। अतः यह हेतु भी अनैकान्तिक है।

*

इन दोनों अनुमानों में परिष्कार करने की आवश्यकता है और वह परिष्कार इस प्रकार संभवित है -

(१) ये ये चयापचयधर्माणः वैभाविकधर्माः, ते ते क्वचित् सर्वथाप्युच्छेदं प्रतिपद्यन्ते। अर्थात् जो जो वैभाविक धर्म चय-अपचय स्वभाव वाले हैं, वे कहीं सर्वथा उच्छेद को प्राप्त होते हैं। जैसे - शरीर में रोग चय-अपचय स्वभाव वाले वैभाविक धर्म हैं, अतः वे कभी सर्वथा नष्ट

હોતે હૈં। આકાશ કે સ્વાભાવિક ધર્મ તો અમૂર્તત્વાદિ હૈં, જલધારા ઉસમેં ઉપચાર અથવા ઉપાધિ રૂપ હી હૈ। અતઃ જલધારા બી આકાશ કા વૈભાવિક ધર્મ હૈ। ઇસી પ્રકાર રાગાદિ દોષ બી આત્મા કે વૈભાવિક ધર્મ હૈં તથા ચય-અપચય સ્વભાવી હૈં ઇસલિએ વે બી આત્મા મેં સે સર્વથા નષ્ટ હોતે હૈં।

(૨) યત્ તારતમ્યવત્ સ્વાભાવિકં, તત્ સર્વાન્તિમપ્રકર્ષભાક્ ભવતિ। અથવા યે ચયાપચયધર્માણઃ સ્વાભાવિકધર્માઃ તે તે ક્વચિત્ પ્રકર્ષભાજઃ ભવન્તિ। અર્થાત્ જો સ્વાભાવિક ધર્મ ચય-અપચય સ્વભાવ વાલે હૈં, વે કહીં પ્રકૃષ્ટ હોતે હૈં। જૈસે - જ્ઞાન આત્મા કા ચય-અપચય સ્વભાવવાલા સ્વાભાવિક ધર્મ હૈ, અતઃ વહ કિસી પુરુષ મેં પ્રકૃષ્ટ હોતા હૈ, વહ પુરુષ હી સર્વજ્ઞ હૈ। પરિમાણ બી વસ્તુઓં કા ચયાપચય વાલા સ્વાભાવિક ધર્મ હૈ, અતઃ વહ આકાશ મેં પ્રકૃષ્ટ હોતા હૈ।

/ મુનિ શ્રીગોયમચન્દ્રવિજયજી

*

299. એવકારના અર્થો

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી વિરચિત પડદર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથ અંતર્ગત બૌદ્ધમતના નિરૂપણમાં આવતી પ્રમાણે દ્વે ચ વિજ્ઞેયે। આ પંક્તિના શ્રીગુણરત્નસૂરિજી કૃત તર્કરહસ્યદીપિકા વૃત્તિગત વિવેચનમાં એક વાક્ય આમ છે - સર્વ વાક્યં સાવધારણમિતિ ન્યાયાદ્ દ્વિધૈવ ન ત્વેકધા ત્રિધા વેતિ। અર્થ - બધાં વાક્યો અવધારણ-સહિત જ સમજવાનાં હોય છે એટલે અહીં પ્રમાણે દ્વે ચ વિજ્ઞેયે એ વાક્યને પ્રમાણે દ્વે એવ વિજ્ઞેયે એમ પરિવર્તિત કરીને ‘પ્રમાણ બે જ હોય છે, એક કે ત્રણ નહીં’ એવું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવાનું છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય કે ધારો કે આપણે ચૈત્રો ધનુર્ધર એવ એવું વાક્ય બોલીએ તો એનો અર્થ એવો જ કરીએ છીએ કે

‘ચૈત્ર ધનુર્ધર છે જ.’ એટલે આ વાક્યથી ચૈત્રમાં ધનુર્ધરત્વ સિવાયના ધર્મોનો વ્યવરછેદ આપણે નથી કરતાં કે ‘ચૈત્રમાં ધનુર્ધરત્વ જ છે, શૌર્ય, ધૈર્ય વગેરે ગુણો નથી.’ ધ્યાનપાત્ર વાત એ છે કે પ્રમાણે દ્વે એવ વિજ્ઞેયે માં દ્વે એ વિશેષણ છે અને એવકાર વિશેષણ-સંગત છે. અને એ જ રીતે ચૈત્રો ધનુર્ધર એવ માં પણ ધનુર્ધર એ વિશેષણ છે અને એવકાર વિશેષણ-સંગત જ છે. તો એક જગ્યાએ વિશેષણ-સંગત એવકાર ‘પ્રમાણમાં દ્વિત્વ જ છે, એકત્વ, ત્રિત્વ વગેરે નહીં’ એમ એકત્વ, ત્રિત્વ વગેરે અન્ય ધર્મોનો વ્યવરછેદક અને છે જ્યારે એક ઠેકાણે એવકાર વિશેષણ-સંગત જ હોવા છતાં ‘ચૈત્રમાં ધનુર્ધરત્વ છે જ’ એમ ક્ષત ધર્મોમાં ધર્મના અસ્તિત્વને જ સુદૃઢ કરે છે. શૌર્ય, ધૈર્ય વગેરે અન્ય ધર્મોનો વ્યવરછેદ નથી કરતો. આનું શું કારણ?

વૃત્તિમાં આ શંકા આમ રજૂ થઈ છે - અત્ર કેચિદાહુઃ - યથાઽત્ર દ્વિધેત્યુક્તે હિ દ્વિધૈવ ન ત્વેકધા ત્રિધા વેત્યેવમન્યયોગવ્યવચ્છેદઃ, તથા ચૈત્રો ધનુર્ધર ઇત્યાદિષ્વપિ ચૈત્રસ્ય ધનુર્ધરત્વમેવ સ્યાન્ન તુ શૌર્યૌદાર્યધૈર્યાદયઃ।

આનું સમાધાન વૃત્તિકારે આ રીતે આપ્યું છે -

તદયુક્તમ્, યતઃ સર્વં વાક્યં સાવધારણમિતિ ન્યાયેઽપ્યાશઙ્કિત-સ્યૈવ વ્યવચ્છેદઃ। પરાર્થં હિ વાક્યમભિધીયતે। યદેવ ચ પરેણ વ્યામોહા-દાશઙ્કિતં તસ્યૈવ વ્યવચ્છેદઃ। ચૈત્રો ધનુર્ધર ઇત્યાદૌ ચ ચૈત્રસ્ય ધનુર્ધરત્વાયોગ એવ પરૈરાશઙ્કિત ઇતિ તસ્યૈવ વ્યવચ્છેદો નાઽન્યધર્મસ્યા। ઇહ ચાર્વાકસાઙ્ખ્યાદય એકધ્યમનેકધા ચ સમ્યગ્જ્ઞાનમાહુઃ, અતો નિયતદ્વૈવિધ્યપ્રદર્શનેનૈકત્વબહુત્વે સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય પ્રતિક્ષિપતિ।

તમારી વાત બરાબર નથી. કેમકે, સર્વ વાક્યં સાવધારણમ્ એવા ન્યાયમાં પણ જે વાતની આશંકા હોય તેનો જ વ્યવરછેદ સમજવાનો હોય છે. વાક્ય વાસ્તવમાં બીજાને બોધ કરાવવા માટે જ બોલાવું હોય છે. તો બીજાને જેની

આશંકા હોય તેનો જ વ્યવસ્થેદ વાક્યથી કરવો જોઈએ. ચૈત્રો ધનુર્ધર: માં ચૈત્રમાં ધનુર્ધરત્વ નથી એવી જ બીજાને આશંકા હતી તો તેનો જ વ્યવસ્થેદ (એટલે કે ધનુર્ધરત્વના અયોગનો જ વ્યવસ્થેદ) થશે; શૌર્ય વગેરે અન્ય ધર્મોનો નહીં, કેમકે એની આશંકા ન હતી. જ્યારે પ્રસ્તુતમાં ચાર્વાક, સાંખ્ય વગેરે એક પ્રકારે કે અનેક પ્રકારે પ્રમાણ સ્વીકારે છે, એટલે દ્વૈવિધ્ય જ હોય છે એમ દર્શાવીને એકત્વ, ત્રિત્વ વગેરેનો વ્યવસ્થેદ કરાવવામાં આવે છે.

આ સમાધાન એટલે અધૂરું લાગે છે કે આમાં કોઈ નિયમન નથી દર્શાવાયું કે ક્યારે અન્ય ધર્મોનો વ્યવસ્થેદ થાય અને ક્યારે નહીં. જો બીજાને આશંકા હોય તો અન્ય ધર્મોનો વ્યવસ્થેદ, અન્યથા નહીં - આને નિયમન ન કહેવાય. જો પ્રમાણે દ્વે એવ વિજ્ઞેયે માં એવકાર વિશેષણ-સંગત હોય અને તેનાથી અન્ય ધર્મોનો વ્યવસ્થેદ થતો હોય અને ચૈત્રો ધનુર્ધર એવ માં પણ વિશેષણ-સંગત જ એવકાર હોવા છતાં તેનાથી અન્ય ધર્મોનો વ્યવસ્થેદ ન થતો હોય તો એનો કોઈક ચોક્કસ નિયમ તો ઘડવો જ પડે. આ સંબંધે જે વિચારણા થઈ તે નોંધું -

મૂળે, એવકાર ત્રણ રીતે પ્રયોજતા હોય છે - ૧. વિશેષણ-સંગત ૨. વિશેષ્ય-સંગત ૩. ક્રિયા-સંગત.

સામાન્ય રીતે વિશેષણ-સંગત એવકાર 'વિવક્ષિત ધર્મોમાં વિવક્ષિત ધર્મનો અભાવ નથી જ' એમ સિદ્ધ કરતા હોય છે. માટે એ અયોગવ્યવસ્થેદક (-અભાવને નકારનાર) ગણાય છે. જેમકે, ચૈત્રો ધનુર્ધર એવ માં ધનુર્ધર એ વિશેષણથી સંગત એવકાર 'ચૈત્રમાં ધનુર્ધરત્વ છે જ' એમ સૂચવે છે. માટે વિવક્ષિત ધર્મો - 'ચૈત્ર'માં વિવક્ષિત ધર્મ - 'ધનુર્ધરત્વ'નો અભાવ નથી જ એમ જાણાવતો એવકાર અયોગવ્યવસ્થેદક ગણાય છે.

વિશેષ્ય-સંગત એવકાર 'વિવક્ષિત ધર્મો સિવાય વિવક્ષિત ધર્મનું અસ્તિત્વ નથી' એમ સૂચવતા હોય છે અને એ કારણથી તે અન્યયોગવ્યવસ્થેદક (-વિવક્ષિત

ધર્મી સિવાય અન્ય ધર્મીમાં તે ધર્મના સદ્ભાવને નકારનાર) ગણાય છે. જેમકે, ઉપરોક્ત વાક્યમાં એવકારનું સ્થાન પરિવર્તન કરીને તેને વિશેષ્ય-સંગત બનાવી દઈએ તો સાવ જુદો જ અર્થ નીકળશે. જુઓ - ચૈત્ર એવ ધનુર્ધરઃ આમાં એવકાર ચૈત્ર સાથે જોડાયેલ હોવાથી વિશેષ્ય-સંગત કહેવાશે. અને આ વાક્યનો અર્થ એવો નીકળશે કે ‘ચૈત્ર જ ધનુર્ધર છે, મૈત્ર વગેરે નહીં.’ તો અત્રે એવકારે ચૈત્ર સિવાયના મૈત્રાદિ ધર્મીઓમાં ધનુર્ધરત્વ ધર્મનો વ્યવચ્છેદ કર્યો હોવાથી તે અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદક (અન્યમાં યોગનો વ્યવચ્છેદક) કહેવાશે.

ક્રિયા-સંગત એવકાર ‘વિવક્ષિત સમૂહના એક અંશમાં તો વિવક્ષિત ધર્મ છે જ’ એમ સૂચવતો હોય છે અને એથી તે અત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદક (અત્યન્ત અયોગ - સર્વથા અભાવને નકારનાર) ગણાય છે. આ એવકાર પ્રયોજ્ય ત્યારે બે વસ્તુ નક્કી થાય છે - ૧. વિવક્ષિત સમૂહરૂપ ધર્મીના એક અંશમાં તો વિવક્ષિત ધર્મનું અસ્તિત્વ છે જ. ૨. વિવક્ષિત સમૂહરૂપ સમગ્ર ધર્મીમાં તેનું અસ્તિત્વ નથી. કેમકે જો એવું હોય તો તો તે એવકાર અત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદક ન રહે, અયોગ-વ્યવચ્છેદક બની જાય. એક ઉદાહરણ જોઈએ - નીલમબ્જં ભવત્યેવ આમાં એવકાર ભવતિ-ક્રિયા સાથે જોડાયેલ છે અને કમળ ‘નીલવર્ણનું’ પણ હોય જ છે’ એમ સૂચવીને બે વાત તરફ ધ્યાન દોરે છે કે - ૧. કોઈપણ કમળ નીલવર્ણનું નથી જ હોતું એમ નથી. ૨. બધાં જ કમળો નીલવર્ણનાં હોય છે એમ પણ નથી. જો એવું હોય તો વાક્ય આમ બોલવું પડે - અબ્જં નીલમેવ ભવતિ. આમ, ક્રિયા-સંગત એવકાર અત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદક હોય છે, એટલે કે વિવક્ષિત સમૂહરૂપ ધર્મીમાં વિવક્ષિત ધર્મ સર્વથા નથી એવું નથી એમ સૂચવતા હોય છે.

ત્રણ એવકારને સંબંધિત આ હકીકત પ્રસિદ્ધ જ છે અને અનેક સ્થળે તે જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં પણ તે આમ નોંધાઈ છે -

એવં ચાડ્યમેવકારો વિશેષણેન વિશેષ્યેણ ક્રિયયા ચ સહ
ભાષ્યમાણઃ ક્રમેણાડ્યોગા-ડન્યયોગાડ-ત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદકારિત્વાત્
ત્રિધા ભવતિ। યદ્ વિનિશ્ચયઃ -

અયોગં યોગમપરૈરત્યન્તાયોગમેવ ચ।
વ્યવચ્છિન્નત્તિ ધર્મસ્ય નિપાતો વ્યતિરેચકઃ॥
(નિપાત એવકારઃ, વ્યતિરેચકો નિવર્તકઃ)
વિશેષણ-વિશેષ્યાભ્યાં ક્રિયયા યઃ સહોદિતઃ।
વિવક્ષાતોડપ્રયોગેડપિ તસ્યાડર્થોડ્યં પ્રતીયતે।
વ્યવચ્છેદફલં વાક્યં યતશ્ચૈત્રો ધનુર્ધરઃ।
પાર્થો ધનુર્ધરો નીલં સરોજમિતિ વા યથા।

હવે આ સામાન્ય વ્યવસ્થામાં બે પ્રશ્ન એ ઊભા થાય છે કે -

૧. પ્રમાણે દ્વે એવ વિજ્ઞેયે જેવાં સ્થળે વિશેષણ-સંગત એવકાર અયોગ-
વ્યવચ્છેદક તો બને જ છે, પરંતુ તેની સાથે અન્યયોગવ્યવચ્છેદક પણ બને છે.
અલબત્ત, વિશેષ્ય-સંગત એવકારમાં જે અન્યયોગવ્યવચ્છેદ છે અને પ્રસ્તુતમાં જે
અન્યયોગવ્યવચ્છેદ છે તેમાં બહુ મોટો તફાવત છે. વિશેષ્ય-સંગત એવકારમાં
અન્યયોગવ્યવચ્છેદનો અર્થ થાય છે - ‘વિવક્ષિત ધર્મો સિવાય અન્ય ધર્મોમાં
વિવક્ષિત ધર્મનું ન હોવું’, જ્યારે પ્રસ્તુતમાં અન્યયોગવ્યવચ્છેદનો અર્થ થાય છે -
‘વિવક્ષિત ધર્મોમાં વિવક્ષિત ધર્મ સિવાય અન્ય ધર્મોનું ન હોવું.’ જુઓ - ચૈત્ર એવ
ધનુર્ધરઃ માં આપણે ચૈત્ર સિવાય ધનુર્ધરત્વ નથી એમ સમજીએ છીએ અને પ્રમાણે
દ્વે એવ વિજ્ઞેયે માં પ્રમાણમાં દ્વિત્વ સિવાય અન્ય ત્રિત્વાદિ ધર્મો નથી એમ
સમજીએ છીએ. તો વિશેષણ-સંગત એવકાર ક્યારે અયોગવ્યવચ્છેદક બને અને
ક્યારે બીજા પ્રકારનો અન્યયોગવ્યવચ્છેદક બને તેનું કોઈ નિયમન થઈ શકે?

૨. ક્રિયા-સંગત એવકાર પણ બધો વખત અત્યન્તાયોગવ્યવરહેદક જ હોય છે એમ નથી હોતું. જુઓ - કાકઃ કૃષ્ણઃ ભવત્યેવ આ વાક્યમાં એવકાર ક્રિયા-સંગત હોવા છતાં અર્થ તો એમ જ નીકળશે કે - 'કાગડા બધા કાળા જ હોય છે, બીજા રંગના નહીં.' તો આમાં પણ 'વિવક્ષિત ધર્મીમાં વિવક્ષિત ધર્મ સિવાય અન્ય ધર્મોનું ન હોવું' એ રૂપ બીજા પ્રકારનો અન્યયોગવ્યવરહેદ જ દ્વિત થાય છે. તો નીલમબ્જં ભવત્યેવ માં ક્રિયા-સંગત એવકાર અત્યન્તાયોગવ્યવરહેદક અને અને કાકઃ કૃષ્ણઃ ભવત્યેવ માં અન્યયોગવ્યવરહેદક અને - આવું કેમ?

આનું સંભવિત સમાધાન આવું સૂઝે છે -

૧. એવકાર જે વિશેષણ સાથે સંગત હોય તે વિશેષણરૂપ ધર્મ જો પોતે અન્ય ધર્મોના વ્યવરહેદરૂપ હોય તો તેવો વિશેષણ-સંગત એવકાર અયોગ-વ્યવરહેદક બનવા સાથે બીજા પ્રકારનો અન્યયોગવ્યવરહેદક પણ બને છે - આવું નિયમન કરી શકાય છે. જુઓ - ચૈત્રો ધનુર્ધર એવ માં ધનુર્ધરત્વ ધર્મ કંઈ શૌર્ય, ઔદાર્ય, ધૈર્ય જેવા ધર્મોનો વ્યવરહેદક નથી. કેમકે ધનુર્ધરત્વ અને શૌર્યાદિ ધર્મોને કોઈ પરસ્પર વિરોધ નથી. જ્યારે પ્રમાણે દ્વે એવ વિજ્ઞેયે માં દ્વિત્વ ધર્મ સ્વયં એકત્વ, ત્રિત્વ વગેરે ધર્મોના વ્યવરહેદરૂપ છે. કેમકે જ્યાં દ્વિત્વ હોય ત્યાં એકત્વ, ત્રિત્વ વગેરે ન જ હોય. એટલે ચૈત્રો ધનુર્ધર એવ માં વિશેષણ-સંગત એવકાર માત્ર અયોગવ્યવરહેદક જ બને છે, અન્ય ધર્મોનો વ્યવરહેદ નથી કરતો. જ્યારે પ્રમાણે દ્વે એવ વિજ્ઞેયે માં વિશેષણ-સંગત એવકાર અયોગવ્યવરહેદક પણ બને છે અને એકત્વ, ત્રિત્વ વગેરે ધર્મોનો વ્યવરહેદ કરાવીને અન્યયોગવ્યવરહેદક પણ બને છે. ખાસ ધ્યાનપાત્ર એ છે કે આ અન્યયોગવ્યવરહેદ વિશેષ્ય-સંગત એવકારના અન્યયોગવ્યવરહેદ કરતાં સર્વથા ભિન્ન છે.

૨. ક્રિયા-સંગત એવકાર પણ અત્યન્તાયોગવ્યવરહેદક કે બીજા પ્રકારનો અન્યયોગવ્યવરહેદક બને તેનું નિયમન પણ કરી જ શકાય છે. જુઓ - નીલમબ્જં

ભવત્યેવ અને અબ્જં નીલં ભવત્યેવ - આ બે વાક્યોનો અનુક્રમે અર્થ થશે - 'કમળ નીલવર્ણનું હોઈ જ શકે છે' અને 'કમળ નીલવર્ણનું જ હોય છે'. એકમાં કમળમાં નીલવર્ણનો સર્વથા અભાવ નથી હોતો એટલું જ સૂચિત થાય છે અને એકમાં કમળમાં નીલવર્ણ સિવાય કોઈ અન્ય વર્ણ નથી હોતો એવું ચોક્કસ થાય છે. આપણે રોજબરોજના જીવનમાં આવા ઢગલાબંધ વાક્યો બોલતાં હોઈએ છીએ. આ બે પ્રકારનાં વાક્યોમાં ફરક એટલો જ છે કે એકમાં પહેલાં ધર્મનું (નીલનું) કથન છે અને પછી ધર્મીનું (કમળનું). જ્યારે બીજામાં પહેલાં ધર્મીનું કથન છે અને પછી ધર્મનું. ન્યાયની પરિભાષામાં આ વાતને સમજાવી હોય તો, પહેલા વાક્યમાં નીલવર્ણના કમલને ઉદ્દેશીને અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન છે, જ્યારે બીજામાં કમલને ઉદ્દેશીને નીલવર્ણના અસ્તિત્વનું. એટલે કપિલા ગૌઃ ભવત્યેવ જેવાં સ્થળે વિવક્ષિત ધર્મ સહિત ધર્મીને (કપિલ ગાયને) ઉદ્દેશીને અસ્તિત્વનું વિધાન હોય છે ત્યાં ક્રિયા-સંગત એવકાર અત્યંતાયોગ્યવચ્છેદક બને છે અને કાકઃ કૃષ્ણઃ ભવત્યેવ જેવાં સ્થળે વિવક્ષિત ધર્મીમાં વિવક્ષિત ધર્મના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન હોય છે ત્યાં ક્રિયા-સંગત એવકાર બીજા પ્રકારનો અન્યયોગ્યવચ્છેદક બને છે. આ વાતને સ્થૂલબુદ્ધિથી સમજાવી હોય તો, જો વાક્યમાં પહેલાં ધર્મનું કથન હોય અને પછી ધર્મીનું (દા. ત. નીલમબ્જં ભવત્યેવ) તો ક્રિયા-સંગત એવકાર પ્રાયઃ અત્યંતાયોગ્યવચ્છેદક બને છે અને જો પહેલાં ધર્મીનું કથન હોય ને પછી ધર્મનું (દા. ત. કાકઃ કૃષ્ણઃ ભવત્યેવ) તો ક્રિયા-સંગત એવકાર પ્રાયઃ બીજા પ્રકારનો અન્યયોગ્યવચ્છેદક બને છે.

હા, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે જ્યાં ક્રિયા-સંગત એવકાર બીજા પ્રકારનો અન્યયોગ્યવચ્છેદક (એટલે કે ધર્મીમાં અન્ય ધર્મના નિષેધપરક) હોય છે ત્યાં એવકારને વિશેષણ-સંગત બનાવીને પણ અન્યયોગ્યવચ્છેદ દર્શાવી શકાય છે. જેમકે - કાકઃ કૃષ્ણઃ ભવત્યેવ ની જેમ કાકઃ કૃષ્ણ એવ ભવતિ. પરંતુ ક્રિયા-સંગત એવકાર જો અત્યંતાયોગ્યવચ્છેદક જ હોય તો એને વિશેષણ-સંગત

બનાવી શકાતો નથી. જેમકે - નીલમબ્જં ભવત્યેવ બોલી શકાય પણ એના સ્થાને નીલમેવ અબ્જં ભવતિ ન બોલી શકાય. કેમકે બંનેના અર્થો વિભિન્ન છે.

સંક્ષેપમાં આખી વાત ફરીથી જોઈ લઈએ -

અયોગવ્યવરહેદ - 'વિવક્ષિત ધર્મીમાં વિવક્ષિત ધર્મનો અભાવ નથી જ', વિશેષણ-સંગત એવકાર (વિશેષણ જો અન્ય ધર્મોના વ્યવરહેદસ્વરૂપ ન હોય તો), ચૈત્રો ધનુર્ધર એવ.

અન્યયોગવ્યવરહેદ - ૧. 'વિવક્ષિત ધર્મી સિવાય વિવક્ષિત ધર્મનું અસ્તિત્વ નથી', વિશેષ્ય-સંગત એવકાર, ચૈત્ર એવ ધનુર્ધર: ૨. 'વિવક્ષિત ધર્મીમાં વિવક્ષિત ધર્મ સિવાય અન્ય ધર્મોનું ન હોવું', વિશેષણ-સંગત એવકાર (વિશેષણ જો અન્ય ધર્મોના વ્યવરહેદસ્વરૂપ હોય તો), પ્રમાણે દ્વે એવ વિજ્ઞેયે, અથવા ક્રિયા-સંગત એવકાર (જો વિવક્ષિત ધર્મીમાં વિવક્ષિત ધર્મના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન હોય તો), કાક: કૃષ્ણ: ભવત્યેવ.

અત્યન્તાયોગવ્યવરહેદ - 'વિવક્ષિત સમૂહના એક અંશમાં તો વિવક્ષિત ધર્મ છે જ', ક્રિયા-સંગત એવકાર (જો વિવક્ષિત ધર્મસહિત ધર્મીમાં અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન હોય તો), નીલમબ્જં ભવત્યેવ.

／ ત્રૈ.

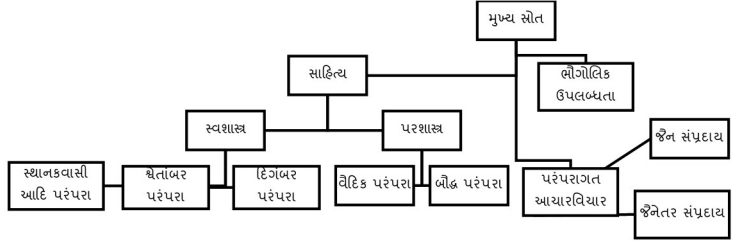
*

300. જૈન ધર્મ સંબંધી ઐતિહાસિક સંશોધનની સામગ્રી

ઉપલબ્ધ માન્યતા, પરંપરા કે માહિતીના મૂળ સુધી જઈને સત્યને સમજવાની તત્પરતાપૂર્વક જે અભ્યાસ થાય તે, જો પ્રજ્ઞા, નિષ્ઠા, પરિશ્રમ, પ્રારબ્ધ જેવાં સહાયક કારણો સંપ્રાપ્ત થાય તો, સંશોધનમાં પરિણમે. સંશોધન માટે

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

કોઈપણ વાતને એની સમગ્રતામાં અવલોકવી જરૂરી હોય છે અને એને માટે અનેક પ્રાચીન – અર્વાચીન પ્રવાહોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ અનિવાર્ય બને છે. સંશોધનની પાયાની પદ્ધતિ કેવી હોય તેની સમજ આપણને પ્રખર સંશોધકોની કાર્યપદ્ધતિના અવલોકનમાંથી જડે છે. એટલે એવા જ એક અવલોકનના આધારે જૈન ધર્મ સંબંધી ઐતિહાસિક સંશોધન કરવું હોય તો તેનાં સાધનો ક્યાં અને કેવાં હોઈ શકે તેનો અછડતો નિર્દેશ પુસ્તકપરિચય – ૫ માં કર્યો હતો. તેને જ ચાર્ટપદ્ધતિથી જોઈએ તો –

જો આ ચાર્ટમાં દર્શાવેલ પદ્ધતિથી તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સત્યની વધુ નજીક પહોંચી શકાય તેમ લાગે છે.

તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે વીતેલા સમયને સૌપ્રથમ તો તબક્કાવાર કાલખંડોમાં વહેંચવો જોઈએ અને ત્યારબાદ વિવિધ પરંપરાઓના એકસમાન કાલખંડમાં રચાયેલા ગ્રંથો તથા એક જ પરંપરાના વિવિધ કાલખંડોમાં રચાયેલા ગ્રંથો વચ્ચે તુલના કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી તે તે પરંપરામાં ક્યા ક્યા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે, ક્યા કારણસર તે ફેરફારો થયા હશે, કઈ પરંપરાની અસર બીજી પરંપરાએ ઝીલી છે, ફેરફાર થવામાં સામાજિક પરિસ્થિતિ કેટલા અંશે કારણભૂત બની હશે જેવા અઢળક પ્રશ્નોના સમાધાન મળી શકે અને સત્ય ઉજ્જાગર થઈ શકે.

✍ મુનિ શ્રીમુક્તિમંડનવિજયજી

*

इदमत्र चिन्त्यम्...

301. શૂન્યોઽયં ભઙ્ગઃ

વાચકપ્રવર શ્રીઉમાસ્વામિજી રચિત તત્ત્વાર્થસૂત્રના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં ૧.૫ અંતર્ગત નિક્ષેપનિરૂપણમાં નીચે પ્રમાણે ચર્ચા છે -

દ્રવ્યજીવ इति गुणपर्यायवियुक्तः प्रज्ञास्थापितोऽनादि-
પારિણામિકભાવયુક્તો જીવ ઉચ્યતે। અથવા શૂન્યોઽયં ભઙ્ગઃ। यस्य
હ્યજીવસ્ય સતો ભવ્યં જીવત્વં સ્યાત્ સ દ્રવ્યજીવઃ સ્યાત્, અનિષ્ટં ચૈતત્।

અર્થ - બુદ્ધિની કલ્પનાથી પોતાના ગુણ અને પર્યાયથી વિયુક્ત અને
જીવત્વરૂપ પારિણામિક ભાવથી યુક્ત એવો જીવ કલ્પીએ તો એ દ્રવ્યજીવ ગણાશે.
અથવા તો આ ભાંગો શૂન્ય છે અર્થાત્ સંભવિત જ નથી. કેમકે જે અત્યારે અજીવ
હોય અને હવે પછી ક્યારેક જીવરૂપે પરિણમવાનો હોય તે દ્રવ્યજીવ કહેવાય. આવું
થવું તો શક્ય જ નથી.

મહોપાધ્યાય શ્રીચશોવિજયજી વિરચિત જૈનતર્કભાષા-અંતર્ગત નિક્ષેપ-
પરિચ્છેદમાં જીવપદના દ્રવ્યનિક્ષેપાની ચર્ચા કરતાં આ જ વાત આમ રજૂ થઈ છે
- ગુણપર્યાયવિયુક્તત્વેન બુદ્ધ્યા કલ્પિતોઽનાદિપારિણામિકભાવયુક્તો
દ્રવ્યજીવઃ, શૂન્યોઽયં ભઙ્ગ इति यावत्। सतां गुणपर्यायाणां
બુદ્ધ્યાઽપનયસ્ય કર્તુમશક્યત્વાત્। न खलु ज्ञानायत्ताऽर्थपरिणतिः, किन्तु
અર્થો યથા યથા વિપરિણમતે તથા તથા જ્ઞાનં પ્રાદુરસ્તીતિ।

આમાં સમાનતા જોઈએ તો - બંને નિરૂપણમાં જીવને ગુણ અને
પર્યાયોથી જુદો કરીને તથા ફક્ત અનાદિ પારિણામિક જીવત્વસ્વરૂપ ભાવથી યુક્ત
રાખીને ‘દ્રવ્યજીવ’ તરીકે જોવાની કલ્પના છે. અને પછી શૂન્યોઽયં ભઙ્ગઃ કહીને
એ કલ્પનાને નકારવામાં આવી છે. આ ભંગને શૂન્ય કહેવા પાછળનો આશય
ઉપરોક્ત ભાષ્યની શ્રીસિદ્ધસેનીયા વૃત્તિમાં આમ દર્શાવાયો છે - નનુ च सतां
ગુણપર્યાયાણાં બુદ્ધ્યા નાઽપનયઃ શક્યઃ કર્તુ, यतो न ज्ञानायत्ता-

ર્થપરિણતિઃ, અર્થો યથા યથા પરિણમતે તથા તથા જ્ઞાનં પ્રાદુરસ્તીત્યત આહ - શૂન્યોઽયં ભઙ્ગઃ।

અર્થ - સદ્ભૂત એવા ગુણ અને પર્યાયોનો બુદ્ધિધર્મી નિરાસ ન કરી શકાય. કેમકે જેવું જ્ઞાન હોય તેવો અર્થ હોય તેમ નથી બનતું એટલે કે અર્થ પોતાના સ્વરૂપ માટે જ્ઞાન પર આધારિત નથી. પણ અર્થ જેમ જેમ બદલાતો જાય છે તેમ તેમ એને ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન પરાવર્તિત થતું જાય છે. સ્પષ્ટ છે કે આ જ વાતને ઉપાધ્યાયજીએ સહેજ શબ્દકેરે જૈનતર્કભાષામાં મૂકી છે.

પ્રશ્ન એકમાત્ર અથવાનો છે. ઉપરોક્ત ભાષ્યપાઠમાં શૂન્યોઽયં ભઙ્ગઃ કહેતાં પહેલાં અથવા મૂક્યું છે. એટલે પ્રથમ નજરે તેનું તાત્પર્ય એવું થશે કે એક વિકલ્પ અનુસાર આવી રીતે દ્રવ્યજીવની કલ્પના શક્ય છે અને બીજા મત મુજબ આવી કલ્પના શક્ય નથી. તો જૈનતર્કભાષામાં અથવા નથી, પણ શૂન્યોઽયં ભઙ્ગ ઇતિ યાવત્ એમ સીધું જ કહી દીધું છે. એટલે એનું તાત્પર્ય એવું થાય કે આવી કલ્પના કરી શકાય છે પરંતુ તે વાજબી નથી કેમકે... ટૂંકમાં ત્યાં બે ભિન્ન મતની વાત નથી. સાક્ષાત્ કલ્પના અને તેનો નિરાસ જ છે.

શ્રીસિદ્ધસેનીયા વૃત્તિમાં અથવાનો નિર્દેશ નથી અને બે મત તરીકે પણ નિરૂપણ નથી તે પણ આ સંદર્ભે ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. અને મૂળ ભાષ્યમાં પણ આ કલ્પના દર્શાવતાં પહેલાં કે પછી આ કોઈક વિશેષ મત છે એમ સૂચવનારા કેચિત્ કે અન્યે જેવા કોઈ શબ્દો નથી તે પણ નોંધનીય છે. એટલે સમગ્રતાથી આકલન કરતાં એવું જણાય છે કે બે મત તરીકે આ આખી ચર્ચાને સમજવાને બદલે દ્રવ્યજીવ વિશે આવી કલ્પના શક્ય છે ખરી પણ તેમ કરવું યોગ્ય નથી એવું તાત્પર્ય જ ઉપરોક્ત ભાષ્યપાઠનું પણ તારવવું જોઈએ. આ તાત્પર્ય સમજવામાં બાધક બને તેવો એકમાત્ર શબ્દ અથવા છે, જેને ઉપાધ્યાયજીએ ઉચિત રીતે જ જૈનતર્કભાષામાં સ્થાન નથી આપ્યું.

આ આખી વાત જૈનતર્કભાષાની શ્રીઉદયસૂરિજી દાદાની રત્નપ્રભા વૃત્તિમાં આમ નિરૂપાઈ છે - તત્ત્વાર્થાધિગમે 'અથવા શૂન્યોઽયં ભઙ્ગ'

इत्येवमुल्लेखादेकस्मिन् पक्षे उक्तदिशा द्रव्यजीवः सम्भवति, पक्षान्तरे न सम्भवतीत्यर्थो लभ्यते। ग्रन्थकारेण तु 'अथवे'ति पक्षान्तरसूचकं वचनमनुपादायैव, 'इति याव'दन्ते वचनमुपादाय, यत् तदेवोक्तं तेनेदं ज्ञापितं - विभिन्नपक्षतयाऽवबोधनस्थले आदावन्ते वा 'वा' इति 'केचि'दिति 'अन्ये आचार्या' इत्याद्यन्यतमवचनमवश्यमेव भवति। तादृशवचनाभावाद् न कल्पान्तरमिति प्रथमस्य प्रपञ्चनम्। 'अथवे'त्युक्तिश्च प्रतिपाद्यबुद्धि-वैशद्यायेत्यं प्रथममभिहितं, न तु तथा सम्भवतीति बोधनार्थम्।

પરંતુ સં. ૨૦૩૩ માં પ્રકાશિત, પંડિત શ્રીઈશ્વરચંદ્ર શર્મા વિખિત તથા મુનિ શ્રીરત્નભૂષણવિજયજી મ. (હાલ - આચાર્ય શ્રીવિજયરત્નભૂષણસૂરિજી મ.) તથા મુનિ શ્રીહેમભૂષણવિજયજી (સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય શ્રીવિજયહેમભૂષણસૂરિજી મ.) સંપાદિત જૈનતર્કભાષાના હિંદી વિવેચનમાં ઉપરોક્ત પાઠ પર આવી નોંધ મળે છે - 'यहाँ पर 'सतां गुणपर्यायाणां' से पहले 'शून्योऽयं भङ्ग इति यावत्' इतना पाठ नहीं होना चाहिए किन्तु 'द्रव्यजीवः' इसके अनन्तर 'इति केचित् तन्न' इतना पाठ होना चाहिए। 'तथा तथा ज्ञानं प्रादुरस्तीति' इसके अनन्तर 'शून्योऽयं भङ्ग इति यावत्' इतना पाठ होना चाहिए। इस प्रकार पाठ को मानने पर अर्थ इस प्रकार होगा...।

સ્પષ્ટ છે કે ઉપાધ્યાયજીનો આશય પકડી ન શકાવાથી જ આવા મોટા પાઠફેરની કલ્પના કરવી પડી છે. પરંતુ ઉપર જોયું તેમ સમજીએ તો આવી કલ્પના કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

／ ત્રે.

* * *

પ્રકીર્ણ

302. લોકાંતિક દેવો આઠ કે નવ?

શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્ર - ૪.૨૬ માં લોકાંતિક દેવોની સંખ્યા નવ દર્શાવાઈ છે. પરંતુ તેના જ સ્વોપશ્ચ ભાષ્યમાં નવમા લોકાંતિકની વાત નથી. જુઓ - એતે સારસ્વતાદયોઽષ્ટવિધા દેવા બ્રહ્મલોકસ્ય પૂર્વોત્તરાદિષુ દિક્ષુ પ્રદક્ષિણં ભવન્તિ યથાસંખ્યમ્। તદ્વથા - પૂર્વોત્તરસ્યાં દિશિ સારસ્વતાઃ...। અત્રે નવમા લોકાંતિકનું સ્થાન દર્શાવવામાં નથી આવ્યું. જ્યારે આ ભાષ્યપાઠની જ શ્રીસિદ્ધસેનગણિ રચિત વૃત્તિમાં મધ્યભાગમાં નવમા અરિષ્ટનું સ્થાન બતાવવામાં આવ્યું છે, જે પ્રાયઃ મૂળસૂત્રની સંગતિ માટે જ કહેવાયું હશે.

પ્રશ્ન એ થાય કે મૂળસૂત્રકાર અને ભાષ્યકાર ભગવંત એક જ વ્યક્તિ છે તો આવો વિસંવાદ શા માટે? પંડિત શ્રીસુખલાલજી કૃત વિવેચનવાળા પુસ્તકમાં પણ આ પ્રશ્ન અને તેનું સંભવિત સમાધાન આ રીતે પ્રસ્તુત થયાં છે - “સૂત્ર ૪.૨૫-૨૬ ના મૂળભાષ્યમાં લોકાંતિક દેવોની સંખ્યા આઠ જ બતાવેલ છે. દિગંબર સૂત્રપાઠ પ્રમાણે પણ આઠની જ સંખ્યા બતાવેલ છે. તેમાં ‘મરુત્’ નો ઉલ્લેખ નથી. અલબત્ત ઠાણાંગસૂત્રમાં નવ ભેદ દેખાય છે. (ઉત્તમચરિત્રમાં તો દશ ભેદનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.) એમ જણાય છે કે મૂળસૂત્રમાં ‘મરુત્’નો પાઠ પ્રક્ષિપ્ત થયેલો છે.”

દિગંબર સંપ્રદાયને માન્ય સર્વાર્થસિદ્ધિ, શ્લોકવાર્તિક વગેરે વૃત્તિઓમાં પણ આઠ લોકાંતિકની જ વાત છે.

✓ મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી

*

૩૦૩. ગ્રૈવેયકાદિ દેવોને વિષે

સામાન્યતઃ એવું જાણવા મળે છે કે કલ્પાતીત નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તરના દેવોનો પ્રભુના જન્માદિ કલ્યાણકો વખતે કોઈ આચાર હોતો નથી તેમજ અનુત્તરવાસી દેવો તો સતત તત્ત્વચિંતન કરતા હોય છે, પોતાની શય્યામાંથી પ્રાયઃ ઊભા પણ થતા નથી.

આ વાત સામે શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્ર - ૪.૨૪ ના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યની શ્રીસિદ્ધસેનગણિ રચિત વૃત્તિમાં આ પ્રમાણે જાણાવાયું છે -

ગ્રૈવેયકાદયસ્તુ યથાવસ્થિતા એવ કાયવાઙ્મનોભિરભ્યુત્થાના-
ઞ્જલિપ્રણિપાતતથાગુણવચ્ચનૈકાગ્ર્યભાવનાભિર્ભગવતોઽર્હતો નમસ્યન્તિ।

આથી સમજાય છે કે નવ ગ્રૈવેયકાદિ દેવો સાક્ષાત્ ભગવાનના પ્રસંગમાં આવતા નથી, પરંતુ (આસન ચલાયમાન થતાં) મન-વચન-કાયાથી ઉન્થિત થઈ ભક્તિ આદિ કરે છે. અત્રે આદિ-શબ્દથી પાંચ અનુત્તરવાસી દેવો માટે પણ એવું જ સમજવું પડે કે તેઓ શય્યામાંથી ઊભા થઈને ભક્તિ કરતા હશે.

બૃહત્સંગ્રહણીના પૂજ્ય શ્રીયશોદેવસૂરિજી કૃત વિવેચનમાં ગાથા - ૧૭૦ અંતર્ગત પણ આ વાત જાણાવવામાં આવી છે.

/ મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી

*

જિજ્ઞાસા

(રત્નસંચય-પ્રકરણનો સ્વાધ્યાય કરતાં ઉદ્ભવેલી જિજ્ઞાસાઓ)

? 104

જત્થ જલં તત્થ વણં જત્થ વણં તત્થ નિચ્છિઓ અગ્ગી।

વાઠ્ઠ તેહસહગયા તસા ય પઞ્ચક્ખયા ચેવા। ૧૨૯।

ગાથાર્થ તો સુગમ છે પરંતુ પ્રશ્ન એ થાય કે ‘જ્યાં વનસ્પતિકાય હોય ત્યાં નિશ્ચિતપણે અગ્નિકાય હોય’ આ વિધાન કઈ રીતે સમજવું? વનસ્પતિમાંથી અગ્નિ પ્રગટી શકે છે એવી સંભાવનાને આશ્રયીને કે બીજી કોઈ રીતે? વળી, ‘જ્યાં અષ્કાય હોય ત્યાં વનસ્પતિકાય હોય અને જ્યાં વનસ્પતિકાય હોય ત્યાં નિશ્ચિતપણે અગ્નિકાય હોય’ એ વિધાનનું તાત્પર્ય તો એવું નીકળે કે ‘જ્યાં અષ્કાય હોય ત્યાં નિશ્ચિતપણે અગ્નિકાય હોય’. તો અષ્કાયમાં અગ્નિકાયની સત્તા કઈ રીતે સમજવી?

? 105

સૂઅગ્ગિણંતકાઙ્કય ણંતાણંતા જિણેહિ જિય ભણિયા।

તમ્હા અણંતપાવં જં પીઅ વારિ ઉઢ્ઢકંઠેણ। ૧૩૭।

આ ગાથાનો પૂર્વાર્ધ તો સુગમ છે, પણ ઉત્તરાર્ધનો અર્થ શું સમજવાનો? શેઠ ચતુર્ભુજ તેજપાળ - હુબલી દ્વારા પ્રકાશિત પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છે - ‘તેથી કરીને જો ઊંચા કંઠે પાણી પીવામાં આવે (ઊંચો કંઠ રાખી અળગણ પાણી પીવામાં આવે) તો અનંત જીવોની હિંસાનું પાપ લાગે.’ તો શું આ અર્થ યોગ્ય છે કે અન્ય કોઈ અર્થ સમજવાનો છે?

? 106

પળ દિળ મીસો લુટ્ટો અચાલિઓ સાવળે ય ભદ્રવણ

ચડ આસો કત્તીણ મગસિર પોસંમિ તિન્નિ દિળા॥૨૬૨॥

પળ પહર માહ ફગ્ગુણિ પહરા ચત્તારિ ચિત્ત વીસાહે

જિટ્ઠાસાઢે તિપહર તેળ પરં હોઈ અચિત્તો॥૨૬૩॥

ગાથાર્થ આ પ્રમાણે છે - યાળ્યા વિનાનો લોટ શ્રાવણ અને ભાદરવામાં પાંચ દિવસ સુધી, આસો અને કારતકમાં ચાર દિવસ સુધી, માગસર અને પોષમાં ત્રણ દિવસ સુધી, મહા અને ફાગણમાં પાંચ પ્રહર સુધી, ચૈત્ર અને વૈશાખમાં ચાર પ્રહર સુધી તથા જેઠ અને અષાઢમાં ત્રણ પ્રહર સુધી મિશ્ર રહે છે. ત્યારપછી અચિત્ત થાય છે. અર્થોપત્તિથી સમજી શકાય કે યાળેલો લોટ તરત જ અચિત્ત થાય છે. આ બે ગાથા પરથી લોટ ચાળવાનું કારણ અને મહત્ત્વ સમજી શકાય છે. સાથે એક પ્રશ્ન એ પણ થાય કે ઘંટીના તીવ્ર પ્રહારો વચ્ચે પણ જે લોટ સંપૂર્ણ અચિત્ત ન બને તે ચાળણીના સામાન્ય પ્રહારથી કઈ રીતે અચિત્ત બની જાય?

લોટની જેમ જ તૈયાર થતી બીજી એક વસ્તુ છે - ધાણા વગેરેની ચટાણી. જેમ અનાજને દળવા છતાંયે લોટ સંપૂર્ણ અચિત્ત નથી બનતો તેમ ધાણા વગેરે વાટવા છતાંય ચટાણી સંપૂર્ણ અચિત્ત ન જ બને તેમ સમજી શકાય છે. તો શું તેવી ચટાણી વગેરે શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતોને વહોરવી કલ્પે ખરી? અલબત્ત, ચટાણીને ગરમ કર્યા પછી તો તે પ્રાયઃ અચિત્ત થઈ જતી હશે તેથી તેને વહોરવામાં બાધ ન હોય. પરંતુ કેટલાક સમુદાયોમાં ગરમ કર્યા વગરની ચટાણી પણ વહોરવામાં આવે છે તેવું ગૃહસ્થો પાસેથી જાણવા મળ્યું છે. તો આનું શાસ્ત્રીય સમાધાન શું હોઈ શકે?

આ સંદર્ભે શ્રીસેનપ્રશ્નનો નીચેનો પાઠ પણ ધ્યાનપાત્ર છે - ચિર્બ્ધટકપ્રભૃતિ સર્વીજવસ્તુ વહિનતાપમન્તરેણ કેવલરાજિકાસંસ્કારેણા-ઽચિત્તં ભવતિ ન વા ઇતિ? પ્રશ્નોઽત્રોત્તરં - આમચિર્બ્ધટકપ્રમુખં સર્વીજં નિર્વીજં વા પ્રબલાગ્નિલવણસંસ્કારં વિના પ્રાસુકં ન ભવતીતિ॥૧.૧૧॥

/ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગચન્દ્રવિજયજી

? 107 વર્તમાનમાં દીક્ષાસમયે મુમુક્ષુનાં વસ્ત્રો રંગવાનું જે વિધાન કરવામાં આવે છે (કેસરનાં છાંટણાં તથા કપડામાં નંદાવર્ત વગેરે) તે આવશ્યક છે? પૂર્વકાળમાં આ રીતે ચોક્કસ મુદૂર્તમાં કે મુદૂર્ત વગર પણ કપડાં રંગવામાં આવતાં હતાં? શાસ્ત્રમાં આ વાતનો ક્યાંય ઉલ્લેખ હોય તો જાણાવશો.

／ મુનિ શ્રીશીલયન્દ્રવિજયજી

? 108 શાસનની સ્થાપના થયા પછી પ્રભુનાં પ્રથમ સાધ્વીજીને સામાચારીનું જ્ઞાન કોણ આપે? જેમ ગણધર ભગવંતો તથાવિધ ક્ષયોપશમથી દ્વાદશાંગીની રચના કરી દે છે તેમ પ્રથમ સાધ્વીજીને પણ તેવા પ્રકારના કોઈ ક્ષયોપશમના પ્રાગટ્યથી સામાચારી વગેરેનું જ્ઞાન થાય કે કોઈ અન્ય પાસેથી?

／ મુનિ શ્રીજયધોષવિજયજી

? 109 ઉકાળેલા પાણીનો અર્થ શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે કે ઉષ્ણોદકમુદ્વૃત્તત્રિદણ્ડમ્. આનો સામાન્યથી એવો અર્થ કરવામાં આવે છે કે ત્રણ ઉકાળાએ જે ઉકાળેલું હોય તે ઉષ્ણોદક કહેવાય. પરંતુ અહીં જે ઉદ્વૃત્ત શબ્દ છે તેનો અર્થ શું? પાણી ઊકળતી વખતે તેમાં ત્રણ દંડ કેવી રીતે થતા હોય છે? તેને સમજવા - જાણવાની રીત કઈ? હાલમાં આયંબિલશાળા આદિમાં જે પાણી તૈયાર કરવામાં આવે છે તે કરનારને આ ત્રણ ઉકાળા કે પછી આ ત્રણ દંડની સમજણ પ્રાયઃ હોતી નથી. એ બધા તો પાણી એકદમ ગરમ થઈ જાય એટલે પાણી તૈયાર થઈ ગયું એટલું જ જાણતા હોય છે. તો ખરેખર પાણીને ઉકાળવાની સાચી વિધિ કઈ?

／ મુનિ શ્રીજિનયન્દ્રવિજયજી

? 110 આપણે અત્યારે પક્ષી પ્રતિક્રમણમાં જેમ અતિયાર બોલીએ છીએ તેમ પાલિક્સૂત્ર નામના ગ્રંથની ટીકામાં જે પક્ષી પ્રતિક્રમણની વિધિ આપી છે એમાં બતાવાયા નથી, તેમજ એ વિધિમાં ઘણા બધા ફેરફાર અત્યારે થયા હોય

તેમ જાણાય છે. તો શું તે સમયે વિધિ અલગ હશે? અને આવી વિધિનો ઉલ્લેખ અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં મળે છે?

? 111 નવતત્વપ્રકરણમાં ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ તેમજ અન્યલિંગસિદ્ધ તરીકે અનુક્રમે ભરત મહારાજ અને વલ્કલચીરી વગેરે દૃષ્ટાન્તો લેવાયાં છે, જ્યારે પાશ્વિકસૂત્રની ટીકામાં માત્ર ગૃહસ્થપણમાં જે નિર્વાણ પામ્યા તે મરૂદેવા માતા અને અન્યલિંગમાં જે નિર્વાણ પામ્યા (કોઈ દૃષ્ટાન્ત નથી) એને જ ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ અને અન્યલિંગસિદ્ધ તરીકે લીધા છે. તો આમાં શું સમજવું?

? 112 મૃષાવાદના જે સદ્ભાવપ્રતિષેધ, અસદ્ભાવોદ્ભાવના, અર્થાન્તરોક્તિ અને ગર્હા આ ૪ ભેદો બતાવ્યા છે, તેમાં ગર્હા = નિંદાને કયા અભિપ્રાયથી મૃષાવાદ ગણી છે?

? 113 ઉનાળામાં પાણીનો કાળ વધે છે (૫ પ્રહર) અને કામળીનો કાળ ઘટે છે (૨ ઘડી). તો પછી સુખડી વગેરેનો કાળ કેમ ઘટે છે? કહેવાનો ભાવ એ છે કે સૂકા કાળમાં જીવ-ઉત્પત્તિ ઓછી થતી હોય તો કાળ વધવાને બદલે ઘટે છે કેમ?

✓ મુનિ શ્રીપ્રશમરત્નવિજયજી

? 114 જીવચિંતન- ગાથા - ૩૦, ૩૧ માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સમ્મૂર્ધિમ અને ગર્ભજ ખેચરની અવગાહના ધનુષપૃથક્ત્વ હોય છે. હવે ૧-૨-૩ આરામાં ૩-૨-૧ ગાઉની અવગાહના તથા મહાવિદેહમાં ૫૦૦ ધનુષની અવગાહના હોય છે. તો પછી મૂંઝવણ એ થાય છે કે મનુષ્યની ૫૦૦ ધનુષની અવગાહના સામે ખેચર લગભગ ૫૦ ગણું નાનું હોય તથા ૧-૨-૩ આરામાં લગભગ ૬૦૦-૪૦૦-૨૦૦ ગણું નાનું હોય, તો ખેચર જીવો તે મનુષ્યની સામે ઉત્કૃષ્ટથી ચકલી કે કીડી જેવા નાના લાગે, તે કેવી રીતે સંભવે? તથા યુગલિકકાળમાં યુગલિક ખેચરનું વર્ણન આવે છે, તેમજ ભારંડ પક્ષીની વાત આવે છે. તેના ઉપર આખો માણસ બેસી શકે અથવા તો પગ પકડી ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચે છે, તો ૫૦૦ ધનુષનો માણસ કઈ રીતે ઈષ્ટ સ્થાને પહોંચે?

? 115 જેમ જંબૂદ્વીપની દરેક શાશ્વતી મોટી નદી છેલ્લે લવાણ સમુદ્રમાં મળે છે, તથા ધાતકી ખંડની દરેક મોટી નદી લવાણ સમુદ્ર કે કાલોદધિ સમુદ્રને મળે છે, તે જ રીતે અર્ધપુષ્કરાવર્તની એક ભાગની નદીઓ કાલોદધિ સમુદ્રમાં વિલીન થાય છે, પરંતુ બીજા ભાગની નદીઓ માનુષોત્તર પર્વત પાસે જાય છે અને તે પર્વત તો આઠ લાખ યોજનનો હોય છે, તો તે નદીઓ છેલ્લે ક્યાં જઈને વિલીન થાય છે?

? 116 શ્વાસોરઘ્વાસ સચિત્ત કે અચિત્ત? શ્વાસોરઘ્વાસ સચિત્ત હોય એવું જાણવામાં આવ્યું છે, પરંતુ જો એ સચિત્ત હોય તો વાયુકાયનો જીવ કહેવાય, અને વાયુકાયનો જીવ હોય તો તેને ઔદારિક શરીર હોવું જોઈએ. છતાં આ શ્વાસોરઘ્વાસ શ્વાસોરઘ્વાસવર્ગણાના પુદ્ગલોનો બન્યો છે, તો અહીં શું સમજવું?

? 117 પૃથક્ત્વ એટલે ૨ થી ૯ની સંખ્યા. જીવવિચાર વગેરે ગ્રન્થોમાં અવગાહનાદ્વારમાં ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષપૃથક્ત્વ-ગાઉપૃથક્ત્વ વગેરે આપ્યું છે, એની જગ્યાએ ઉત્કૃષ્ટથી માત્ર ૯ ની સંખ્યા જ આપી દે તો શું વાંધો?

? 118 વાદળ સચિત્ત કે અચિત્ત? જો સચિત્ત હોય તો તેનો ક્યા જીવભેદમાં સમાવેશ થાય?

? 119 સાત લાખ પૃથ્વીકાયથી માંડી ૧૪ લાખ મનુષ્યની જે વાત છે, એમાં મૂળભેદ તરીકે ૩૫૦ પૃથ્વીકાયના - ૭૦૦ મનુષ્યના જે ભેદો જણાવ્યા છે, તે ક્યા?

? 120 LPG, CNG, ગોબરગેસ વગેરે ગેસો સચિત્ત કે અચિત્ત? જ્યારે એ પ્રથમ અવસ્થામાં હોય તે વખતે જ સચિત્ત હોય કે તે પછી પણ?

／ મુનિ શ્રીરાજહેમવિજયજી

? 121 પંડિત શ્રીપદ્મવિજયજી રચિત ચૌમાસી દેવવંદનમાં શ્રીશાંતિનાથની થોયના જોડામાં ત્રીજી ગાથા આમ છે -

‘જિનવરની વાણી મોહવલ્લી-કૃપાણી, સૂત્રે દેવાણી સાધુને યોગ્ય જાણી,
અર્થે ગૂંથાણી દેવ-મનુષ્ય-પ્રાણી, પ્રાણમો હિત આણી મોક્ષની એ નિશાણી’

પ્રશ્ન એ થાય કે જિનેશ્વર ભગવંતો તો અર્થની દેશના આપે અને ગાણધર ભગવંતો સૂત્રથી રચના કરે તો શું ઉપરોક્ત ગાથામાં આટલું પરિવર્તન કરી શકાય -

‘... અર્થે દેવાણી સાધુને યોગ્ય જાણી, સૂત્રે ગૂંથાણી દેવ-મનુષ્ય-પ્રાણી ...?’

✓ મુનિ શ્રીઅક્ષતયન્દ્રવિજયજી

[સૂત્ર ભણવાનો અધિકાર માત્ર શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતોને જ હોય છે અને એ સિવાયના જીવો એ સૂત્રોનો માત્ર અર્થ સાંભળવાનો જ અધિકાર ધરાવે છે આવું પ્રતિપાદિત કરનારી આ પંક્તિઓ છે એમ સમજીએ તો સંગતિ થઈ શકશે કે - ‘... સૂત્રે દેવાણી સાધુને યોગ્ય જાણી, અર્થે ગૂંથાણી દેવ-મનુષ્ય-પ્રાણી...’ - ત્રૈ.]

? 122 પરમપવિત્ર શ્રીકલ્પસૂત્રના ખીમશાહી અનુવાદમાં શ્રીજંબૂસ્વામીના મોક્ષગમન પદ્યો વિચિત્રન્ન થયેલી ૧૦ વસ્તુ જાણાવાઈ છે -
૧. મનઃપર્યવજ્ઞાન ૨. પરમાવધિ ૩. પુલાકલબ્ધિ ૪. આહારકશરીર-લબ્ધિ ૫. ક્ષપકશ્રેણિ ૬. ઉપશમશ્રેણિ ૭. જિનકલ્પ ૮. પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર ૯. કેવલજ્ઞાન ૧૦. મોક્ષમાર્ગ.

પરંતુ શ્રીપરિશિષ્ટપર્વના ચોથા સર્ગમાં ૭ જ વસ્તુનો વિચ્છેદ દેખાડ્યો છે - ૧. મનઃપર્યવજ્ઞાન ૨. પરમાવધિ ૩. આહારકશરીર-લબ્ધિ ૪. જિનકલ્પ ૫. પુલાકલબ્ધિ ૬. ક્ષપકશ્રેણિ ૭. સંયમત્રિક.

અત્રે કેવલજ્ઞાન, મોક્ષમાર્ગ અને ઉપશમશ્રેણિ દર્શાવ્યા નથી. આનું કારણ શું હોઈ શકે તે જાણાવવા વિનંતિ.

✓ મુનિ શ્રીહર્ષચન્દ્રવિજયજી

સમાધાન

? 89 (17.64) પ્રભુ મહાવીરદેવનું ચ્યવનકલ્યાણક મધ્યરાત્રિએ થયું અને જન્મ પણ મધ્યરાત્રિએ થયો. છતાં પણ એમનો ગર્ભકાળ નવ મહિના ને સાડા સાત દિવસનો કેમ? આ અડધો દિવસ કેમ વધ્યો ?

@ આ પ્રશ્નનો સમ્યગ્ ઉત્તર શ્રીસેનપ્રશ્નમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. એના આધારે પ્રભુ વીરનો ગર્ભકાળ ૯ મહિના અને ૭ દિવસનો જ સમજવો જોઈએ એમ જણાય છે.

પ્રશ્ન - ‘નવપ્ત્તિ માસાણં બહુપડિપુત્રાણં અદ્વદ્વમાણ રાઈંદિયાણ’ મિત્યત્ર નવ માસાઃ સપ્ત રાત્રય એવ ભવન્તિ, યતો યસ્ય મધ્યરાત્રાવુત્પત્તિઃ તસ્ય મધ્યરાત્રાવેવ ચ જન્મઃ। તર્હિ કથં સાર્ધાઃ સપ્ત રાત્રયઃ પ્રોક્તા ઇતિ?

ઉત્તર - ભગવજ્જન્મનિ નવ માસાઃ સપ્ત રાત્રય એવ ભવન્તિ, પરં સિદ્ધાન્તશૈલીવશાદ્ ‘અદ્વદ્વમાણ રાઈંદિયાણ’મિતિ પાઠો જ્ઞાયતે। ૩.૮૪।

/ મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી

? 81 (16.73) શ્રેણિક મહારાજના આગ્રહથી કપિલાદાસીએ દાન આપ્યું. આ પ્રસંગે એમ કહેવાય છે કે આ દાન હું નથી આપતી બહે...! તો શું સાધુઓએ તે વખતે રાજપિંડ વહોર્યો હશે?

@ કપિલાદાસીએ સાધુઓને દાન આપ્યું હોય અને તે સાધુઓએ રાજપિંડ કે અન્ય કોઈપણ પ્રકારની ગોચરી પ્રસ્તુત ઘટના વખતે કપિલાદાસી પાસે વહોરી હોય એવો ઉલ્લેખ પ્રાયઃ શાસ્ત્રોમાં દેખાતો નથી.

श्रुतसंविभाग - १८

आवश्यकयुक्ति²⁹, आवश्यकनिर्युक्ति - लारिभट्टी वृत्ति³⁰, उपदेशमाला
- कृति³¹, वृत्ति³¹, त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित, योगशास्त्र³²,

29 सामी भणति - जदि कालसोयरियं [सूणं] मोएहि जदि य कविलं
माहणिं भिक्खं दवावेहि तो तुमं पि न गच्छेज्जासि नरकं। सो तेसिं मूलं गतो,
वीमंसिता य णं सव्वपगारेहिं, णेच्छंति। सो किर अभव्वसिद्धीओ, धिज्जातिगिणी
य कविला, न पडिवज्जति जिणवयणं। सेणिएण गंतूण धिज्जातिगिणी भणिता
सामेण - साधू वंदाहि, णेच्छति। भणिता - मारेमि, तहवि णेच्छति, कालो वि
णेच्छति। भाग - २, प्रतिक्रमाण् अध्यायन

30 सामी भणइ - जइ कविलं माहणिं भिक्खं दावेसि कालसोयरियं सूणं
मोएसि तो न गच्छसि नरकं। वीमंसियाणि सव्वपगारेण, णेच्छंति। सो य किर
अभव्वसिद्धीओ कालो, धिज्जाइयाणी कविला न पडिवज्जइ जिणवयणं। सेणिएण
धिज्जाइणी भणिता सामेण - साहू वंदाहि, सा णेच्छइ। मारेमि ते, तहावि णेच्छइ,
कालो वि णेच्छइ। निर्युक्तिगाथा - १२८५ अंतर्गत कथा।

31 स्वाम्यूचे कपिला दासी याऽस्ति ते परिचारिका।
साधुभ्यो दापयसि चेद् दानं सानन्दया तया॥७५॥
साधुषु श्रद्धया भिक्षां यच्छ भिक्षां हरामि ते।
राज्ञेत्यथोदिता कोपकपिला कपिलाऽवदत्॥८८॥
हेमदेहामदेहां वा कुरु मां न करोम्यदः।
सन्तोऽकृत्यं न कुर्युः श्रीवरणे मरणेऽपि वा॥८९॥
तां विसृज्याऽथ भूपालः कालशूकरिकं जगौ।
मुञ्च पापोचितां शूनां तवाऽनूनां श्रियं ददे॥९०॥ गाथा - ४४० अंतर्गत

कथा।

32 भगवान् व्याजहारेदं साधुभ्यो भक्तिपूर्वकम्।
ब्राह्मण्या चेत् कपिलया भिक्षां दापयसे मुदा॥
त्रि० १०.९.१४४। यो० २.३०.९३।
राजा ययाचे कपिलां साधुभ्यः श्रद्धयाऽन्विता।

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

આખ્યાનકમણિકોશ^{૩૩}, ઉપદેશપ્રાસાદ^{૩૪} - આ બધા ગ્રંથોમાં વર્ણિત કપિલાદાસીના કથાનકનો સાર એ છે કે -

ભિક્ષાં પ્રયચ્છ નિર્ભિક્ષાં ત્વાં કરિષ્યે ધનોઞ્ચયૈઃ॥

ત્રિ૦ ૧૦.૯.૧૫૮। યો૦ ૨.૩૦.૧૦૭।

કપિલોચે વિદ્યત્સે માં સર્વાં સ્વર્ણમયીં યદિ।

હિનસ્સિ વા તથાપ્યેતદકૃત્યં ન કરોમ્યહમ્॥

ત્રિ૦ ૧૦.૯.૧૫૯। યો૦ ૨.૩૦.૧૦૮।

૩૩ જયસામિણા વિ ભણિયં જઈ ભિક્ષવં જઈજણસ્સ દાવિહિસિ।

કવિલાએ બંભળીએ હત્યેણં કાલસૂયરિઓ॥૧૪૦॥

અહ અન્નદિણે રાયા કવિલં હઠ્ઠારિઊણિમં ભણઈ।

તુમમજ્જં સાહૂણં ભદે! ભિક્ષવં પયચ્છેહિ॥૧૬૯॥

સા જંપઈ નિવપુરઓ નાહં કુલખંપણં કરિસ્સામિ।

જં ભિક્ષવં ભિક્ષૂણં લંઘિતુ કુલક્કમં દેમિ॥૧૭૦॥

વજ્જરઈ નિવો જઈ તં કરેસિ એયં હિરન્નકોડીઓ।

તો દેમિ તુજ્ઞ જંપઈ દાસી એવં અભવ્વત્તા॥૧૭૧॥

જઈ સવ્વહિરન્નમયં કરેસિ મં દેવ! તુમમિહં તુટ્ઠો।

રુટ્ઠો ય પરવસં મં ખંડાખંડિં જઈ વિહેસિ॥૧૭૨॥

તો ન વિ કરેમિ એયં વિન્નાએ નિચ્છયમ્મિ સા મુક્કા।

વીયઅભિગ્ગહકજ્ઞે વાહરિઓ કાલસોયરિઓ॥૧૭૩॥

જિનવંદન ક્ષલાધિકાર, સેટૂવક આખ્યાનક

૩૪ તથાપ્યત્યાગ્રહવશાન્નૃપસ્ય બોધનાય પ્રભુરુવાચ - રાજન્! યદિ ત્વં કપિલાકરેણ યતિભ્યો દાનં દાપયે:... રાજાઽપિ સ્વપુરે સમાગત્ય કપિલામાહૂય જગૌ - ત્વં યતિભ્યો દાનં પ્રયચ્છા। સા પ્રાહ - મૈવં માં કથય, ત્વદાદેશાદગ્નૌ વિશામિ, હાલાહલં વા જિઘત્સામિ, ન પુનરેતત્કૃત્યં કરોમિ। તાં વિમુચ્ય મહીશઃ કાલસૌકરિકં જગાદ...। ચતુર્થ આખ્યાન

પ્રભુ વીર શ્રેણિક મહારાજને જાણાવ્યું કે જો કપિલાદાસી સાધુઓને દાન આપે તો તારી નરક તૂટે. આ સાંભળીને શ્રેણિક મહારાજે કપિલાદાસીને આગ્રહપૂર્વક સાધુઓને દાન આપવા માટે કહ્યું. પણ તેણે આ વાત સ્વીકારી નહીં. એટલું જ નહીં, પણ તેને સાધુઓને ફક્ત વંદન કરવા કહ્યું તો એટલી વાત પણ તેએ માની નહીં.

સાથેસાથે આ ગ્રંથોમાંથી એકમાત્ર આખ્યાનકમણિકોશને બાદ કરતાં ક્યાંય કપિલાદાસી અભવ્ય છે એવો ઉલ્લેખ નથી. બલ્કે એટલું જ જાણાવ્યું છે કે કપિલાદાસી ધિગ્જાતીય હતી.

જોકે, ઉપદેશમાલાની રામવિજયજી કૃત વૃત્તિમાં³⁵ કપિલાદાસીએ સાધુઓને દાન આપ્યું એવો ઉલ્લેખ મળે છે ખરો, પણ ઉપરોક્ત તમામ સ્થળે આ વાતનો અનુલ્લેખ જોતાં તેઓશ્રીએ આ કથન શેના આધારે કર્યું તે વાત વિચારણીય બની રહે છે.

અર્થાત્, ઉપરોક્ત જિજ્ઞાસાના સમાધાનમાં એટલું જ જાણાવવાનું કે જ્યારે કપિલાદાસીએ સાધુઓને દાન જ નથી કર્યું તો સાધુઓએ રાજપિંડ વહોર્યાની શંકાને જ અવકાશ રહેતો નથી.

એક આડવાત - પુણિયા શ્રાવકનું એક સામાયિક જો શ્રેણિક મહારાજને મળી જાય તો તેનું નરકગમન ટળી જાય એવી વર્તમાનમાં પ્રચલિત વાત પણ ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં ક્યાંય નોંધાઈ નથી. વળી, ચઉપન્નમહાપુરુસચરિત્રમાં³⁶ તો

³⁵ તદા ભગવતોક્તં - યદિ ત્વદીયા કપિલાનામ્ની દાસી સાધૂનાં ભાવેન દાન દદાતિ... પશ્ચાત્ કપિલામાકાર્ય રાજોક્તં - ત્વં સાધૂતાં દાનં દેહિ। તયોક્તં - નૈતત્કાર્ય મમ સમર્પણીયમન્યત્સર્વમપિ કરિષ્યામિ। તદા રાજા બલાત્કારેણ દાનં દાપયિતુમારબ્ધં, તદા તયોક્તં - અહં ન દદામિ, દર્વીયં દદતિ। તાં મુક્ત્વા...। ગાથા - ૪૪૫ અંતર્ગત કથા

³⁶ इय एवं हिययंतरविणितदुक्खोहगगयगिरेण।

तिहुयणगुरुणो पुरयम्मि उलह रुण्णं व णरवइणा।।६२०।।

શ્રેણિક મહારાજને પ્રભુ વીરે નરકગમન નિવારવા માટે કોઈ ઉપાય દેખાડ્યાનો ઉલ્લેખ નથી. / મુનિ શ્રીકુમુદ્યન્દ્રવિજયજી

@ આ પ્રશ્નના જવાબમાં એક સ્થળે વાંચવા મળ્યું કે તે વિષયે ૩ વિકલ્પ હોઈ શકે - ૧. આ પ્રસંગ જો શ્રીગૌતમસ્વામી અને શ્રીકૃષ્ણસ્વામી વચ્ચેની ચર્ચા પહેલાંનો હોય તો શ્રીપાર્શ્વનાથના સંતાનીય સાધુ વહોરવા ગયા હોય તેમ બની શકે. ૨. ભગવાન કે ગુરુમહારાજની આજ્ઞાથી, મુનિભગવંતના જવાથી શ્રેણિક મહારાજને મોટો ઉપકાર થાય તેમ છે તેમ સમજી, કોઈ સાધુ મહારાજ ગયા હોય તે શક્ય છે. ૩. મુનિઓ રાજમહેલમાં ભિક્ષા માટે ન જાય પરંતુ રાજાઓ દાનશાળા ખોલે ત્યાં જાય એ શક્ય છે. / મુનિ શ્રીહર્ષચન્દ્રવિજયજી

? 94 કેટલાક સમુદાયમાં શ્રાવકના અતિચાર સમયે તપાચારના અતિચારમાં સાધુભગવંતો પણ ઊભા થઈને મિચ્છામિ દુક્કડમ્ માંગે છે. આની પાછળનું રહસ્ય શું છે? કદાચ આપણે આલોચના કરવાની જ હોય તો આપણાં અતિચારમાં પણ તપાચારના મૂકી દીધા ન હોત? રહસ્ય જણાવશો.

@ તમારા પ્રશ્નને મળતો જ પ્રશ્ન શ્રીસેનપ્રશ્નમાં પણ જોવા મળે છે. એના પ્રત્યુત્તરમાં ત્યાં જણાવાયું છે કે તપાચારના અતિચારનું સ્થાન આવે ત્યારે તે અતિચારો સાધુઓએ કહેવા જોઈએ. હવે ખરેખર પ્રશ્ન તો એ થાય કે અત્યારે સાધુઓના અતિચારમાં તપાચારના અતિચારો જ ક્યાં છે કે જે કહી શકાય? એટલે

एवं च जंपिरं पत्थिवं पलोइऊण भगवता भणियं – भो देवाणुप्पिया! मा अद्धिइं करेसु, बद्धाउओ तुमं, ण य एत्थ अण्णो पतीयारो, तहा वि मा विसायं वच्च, दुल्लंघा कम्मपरिणती, आगमिस्साए उस्सप्पिणीए तुमए तित्थयरेण होयव्वं ति। तओ तं सुहाऽसुहकम्मपरिणइं सोऊण भयवओ सगासाओ 'धिरत्थु रज्जपरिणईए' त्ति मण्णमाणो पणमिऊण जयगुरुणो चलणे पविट्ठो णयरं ति।

વર્તમાનમાં દેશકાળને અનુસરીને અતિચારમાં ઘણાબધા ફેરફાર કરવા આવશ્યક જણાય છે. જે કાર્ય ગીતાર્થ ગુરુભગવંતો જ ભેગા મળીને કરી શકે. સાંભળવા મળ્યા મુજબ વર્તમાનમાં કોઈક સ્થળે શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતો શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ તપાચારાદિના અતિચાર બોલે ત્યારે ઊભા પણ થતાં હોય છે અને મિચ્છામિ દુક્કડં પણ આપતાં હોય છે. અલબત્ત, આવી આચરણા નજરે જોવાનું બન્યું નથી.

શ્રીસેનપ્રજ્ઞનો મૂળ પાઠ -

પાશ્વિકપ્રતિક્રાન્તૌ શ્રાદ્ધૈરુચ્યમાનાસ્તપઆચારાદ્યતીચારાઃ
સાધુભિઃ શ્રૂયન્તે, કેવલસાધવશ્ચ પ્રતિક્રામન્તસ્તાનતીચારાન્ કથયન્તિ ન
વા? સામ્પ્રતં તુ ન કેચિત્કથયન્તીતિ પ્રશ્નોઽત્રોત્તરં - કેવલસાધુભિઃ
પાશ્વિકપ્રતિક્રમણે ક્રિયમાણે તપઆચારાદ્યતીચારા યદ્યાયાન્તિ તદા સ્વયં
કથનીયાઃ, તત્પ્રવૃત્તિરપિ દૃષ્ટાઽસ્તીતિ।૩.૬૮૦।

આ જવાબથી એક વાત તો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે જ્યારે સાધુઓ એકલા પાશ્વિકાદિ પ્રતિક્રમણ કરતા હોય ત્યારે તપાચારના અતિચાર સાધુઓએ પોતે કહેવાના છે. પરંતુ વર્તમાનમાં સાધુયોગ્ય તપાચારના અતિચાર આપણી પાસે વિદ્યમાન નથી. એ જો પ્રાપ્ત થાય અથવા તો સર્વસંમત એવા નવા અતિચારનું ગ્રથન થાય તો પૂર્વમાં કથન કરાયું એ રીતે સમાધાન થઈ શકે.

／ મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી, મુનિ શ્રીનિર્ગ્નથચન્દ્રવિજયજી

? 84 (16.74) વ્યાખ્યાન પછી સર્વમંગલ... પૂર્વે શ્રાવકોએ વંદન કરવા કે નહીં? અહીં કેટલાક આગ્રહપૂર્વક વંદન કરાવડાવે છે, તો કેટલાક નિષેધ કરે છે. જો વાચનાગ્રહણ કર્યા પછી છેલ્લે વંદન કરવાનું વિધાન શાસ્ત્રોમાં છે તેમ જ પરચક્રખાણ લેતાં પૂર્વે વંદન કરવા જોઈએ આવું પણ વિધાન છે જ. તો પ્રવચન પછી શ્રાવકો વંદન કરે તે અટકાવવાં જોઈએ? અથવા ન કરે તો પ્રેરણા કરીને પણ વંદન કરાવવાં જોઈએ ?

@ વ્યાખ્યાન પછી, સર્વમંગલ પૂર્વે વંદન કરવા જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં વાચના પછી અને પરચક્રખાણ પહેલાં વંદન કરવાનું વિધાન છે જ. વળી આ વિનય પણ છે. પૂજ્ય શ્રમાણ-શ્રમાણી ભગવંતો વાચના બાદ વંદન કરે જ છે. વળી વ્યાખ્યાનમાં મોડા આવનારને ચાલુ વ્યાખ્યાને વંદનનો નિષેધ છે. એ શ્રોતાઓ વંદનના લાભથી વંચિત રહી જાય છે, માટે વ્યાખ્યાન પછી વંદન થવું જોઈએ.

? 86 (16.74) માંગલિક પ્રતિક્રમાણમાં સંતિકરંસ્તવન બોલતાં પૂર્વે ‘સંતિકરં સ્તવન ભાણું?’ આવા પ્રકારનો આદેશ હમણાં કેટલાક શ્રાવકો માંગતાં થયા છે. તો આ પ્રમાણેનો આદેશ માંગવો જોઈએ કે નહીં? અને આ રીતે જો માંગવાનું યોગ્ય હોય તો બીજાં બધાં સૂત્રો પહેલાં પણ આના જેવો આદેશ માંગાવવો કે નહીં? અને જો આ અનુચિત હોય તો એને કઈ રીતે અટકાવી શકાય? વિધિગ્રંથોમાં આનો ક્યાંય ઉલ્લેખ મળે? તેમ જ દરેક સમુદાયો આવો આદેશ માંગે - મંગાવે છે?

@ માત્ર માંગલિક પ્રતિક્રમાણમાં જ નહિ, પરંતુ દરેક પ્રતિક્રમાણમાં “સ્તવન ભાણું?” આ પ્રમાણે આદેશ માંગવો જોઈએ. બીજાં સૂત્રો પહેલાં આવો આદેશ માંગવાનો નથી. કારણકે સાધુ કે શ્રાવક દરેક કાર્ય કે ક્રિયા ગુરુઆજ્ઞાપૂર્વક જ કરે. હવે પ્રતિક્રમાણ છ આવશ્યક સુધી જ હતું. છ આવશ્યક પૂર્ણ થઈ ગયા પછી સ્વાધ્યાય વગેરે કરવા માટે ગુરુની આજ્ઞા લેવાની હોય છે. હવે જ્યારે સ્તવન બોલવાનું નિશ્ચિત છે ત્યારે પણ આ આજ્ઞાનો ભાવ જળવાઈ રહે અને પ્રતિક્રમાણ અહીં સુધી જ હતું તેનો પણ ખ્યાલ રહે માટે “સ્તવન ભાણું?” એ આદેશ માંગવો જરૂરી છે.

અમારા પૂજ્ય ગુરુભગવંતશ્રી આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મહારાજ આમ કહેતા હતા અને કોઈ આદેશ ન માંગે તો મંગાવતા હતા. અમે પણ વર્તમાનકાળે આમ કરીએ છીએ.

? 87 (16.74)

@ પ્રતિક્રિયાનાં સૂત્રો માટે અમારા પૂજ્ય ગુરુભગવંતશ્રીએ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતો સાથે મેળવીને શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ સહિત પંચપ્રતિક્રિયા સૂત્ર છપાવેલ છે. આ બધા પાઠો માટે અનેક વિદ્વાન ગુરુભગવંતો સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરીને નક્કી કરેલ છે.

લઘુશાન્તિ : કૂટ કૂટ સ્વાહા

મોટી શાન્તિ : હ્રી શ્રી (હ્રી દેવી, શ્રી દેવી)

મોટી શાન્તિ : ભવતુ લોકઃ

(ત્રણે સમાધાન) / આચાર્ય શ્રીવિજયરાજહંસસૂરિજી

*

પત્રચર્યા

/ મુનિ શ્રીનિર્ગન્થચન્દ્રવિજયજી

☒ 154. [ક્ર સં 261 (16.121) પરમાત્માની પૂજા ખેસથી કે રુમાલથી?]

પરમાત્માની પૂજા રૂમાલને બદલે ખેસથી જ કરવી જોઈએ આ વાતનું સમર્થન લઘ્વિપ્રશ્નમાંથી પણ મળે છે. ત્યાં પૃષ્ઠ નં. ૮૫ અને ૮૬ પર કુલ ચાર શંકા-સમાધાન પ્રસ્તુત ચર્ચાને પુષ્ટિ આપતાં જોવાં મળે છે જે અક્ષરશઃ અહીં ઉતારું છું -

શંકા : (૨૧૭) પુરુષ જિનપૂજામાં મુખવસ્ત્ર વાસ્તે રૂમાલનો ઉપયોગ કરી શકે ખરો?

સમાધાન : પુરુષને જિનપૂજામાં અખંડિત ધોતીયું અને એકસાડી ઉત્તરાસંગ રાખવાનો વિધિ છે.

શંકા : (૨૧૮) પુરુષોને ખેસ-ધોતીયું એ બે જ વસ્ત્રો પૂજામાં વાપરવાનું ચરણવિજયજી મહારાજે કલ્યાણ માસિકમાં લખેલ છે. તો ખેસને આઠપડ મુખકોશ તરીકે વાપરવો કે રૂમાલ રાખવો અને તેનો મુખકોશ કરવો?

સમાધાન : પુરુષોને જિનપૂજામાં ખેસ અને ધોતીયું, એ બે જ વસ્ત્રો વાપરવાનાં કલ્યાં છે અને ખેસનો આઠપડે મુખકોશ કરવો જોઈએ.

શંકા : (૨૧૯) નીરોગી વ્યક્તિનો શ્વાસ નીરોગી હોય તો પ્રભુપૂજન વખતે મુખકોશ ન બાંધે તો ચાલે ખરું?

સમાધાન : નીરોગી વ્યક્તિના શ્વાસમાં પણ અજ્ઞાત અપવિત્રતા રહેલી છે. તે માટે પ્રભુપૂજન વખતે આઠ પડવાળો મુખકોશ અવશ્ય બાંધવો જ જોઈએ.

શંકા : (૨૨૦) પૂજારી મુખકોશ બાંધ્યા વિના અને અશુદ્ધ કપડાં પહેરીને ભગવાનને અડી શકે ખરો? મુખકોશ વિના સુખડ ઘસી શકાય? ગળણાના ત્રણ પડ વગર ભગવાનને પખાલ કરવાનું પાણી વાપરી શકાય?

સમાધાન : કોઈપણ મુખકોશ બાંધ્યા વગર અશુદ્ધ કપડાં પહેરીને શ્રીજિનેશ્વર ભગવાનને અડી શકે નહિ. મુખકોશ બાંધ્યા વગર કેસર-સુખડ ઘસી શકાય નહિ અને પ્રભુજીના પ્રક્ષાલન માટેનું પાણી અળગણ વાપરી શકાય નહિ.

આ ચારેય શંકા-સમાધાન પરથી પણ સ્પષ્ટપણે જાણી શકાય છે કે મુખકોશ બાંધીને જ પૂજા કરવી, તેમાંય ખેસ દ્વારા જ, રૂમાલથી નહિ. ભગવાનની અંગપૂજા વગેરે કાર્યોમાં પૂજા કરનાર વ્યક્તિના નાક અને મુખનો શ્વાસ ભગવાનને ન સ્પર્શે તેનું ધ્યાન રાખવા આવા પ્રકારની તકેદારી રાખવી એ અનિવાર્યરૂપે આવશ્યક હોય જ. અપવાદે કદાચ ક્યાંક બાંધછોડ કરવી પડે. કોઈ કારણે તો એના આધારે એવું પ્રતિપાદન તો ન કરાય કે “રૂમાલથી કે રૂમાલ વિના પણ ભગવાનની પૂજા કરી શકાય” એવું લાગે છે.

／ મુનિ શ્રીનયજ્ઞ-ગોયમચન્દ્રવિજયજ્ઞ

☒ 155. [☒ 127 (16.88), ☒ 84 (14.78), ☒ 169 (13.7)]

૧. “વૈજ્ઞાનિક પ્રાપ્ત્યકારિતા પ્રકાશનાં કિરણોની અપેક્ષાએ છે, જેનો આલોક-સંયોગ જેવા નામથી (પ્રક્રિયાભેદે) યજ્ઞની અપ્રાપ્ત્યકારિતા માનવા છતાં પણ સ્વીકાર છે” - સંપાદકશ્રીના આ વિધાન પરત્વે જણાવવાનું કે ‘આલોકસંયોગ’માં ઘટ ઉપર પ્રકાશનો સંયોગ માનવા છતાં તે આલોક-સંયોગ આંખમાં માનવાની વાત છે જ નહીં. તો આલોક-સંયોગની પ્રક્રિયામાં પ્રકાશનાં કિરણોની અપેક્ષાએ પણ પ્રાપ્ત્યકારિતા કેવી રીતે ઘટે?

૨. જ્યારે આપણે ફૂલ સૂંઘીએ છીએ ત્યારે તેના કેટલાક પુદ્ગલો નાકમાં પ્રવેશે છે. અહીં મુનિશ્રી તે-તે પુદ્ગલોની અપેક્ષાએ પ્રાપ્ત્યકારિતા અને ફૂલની અપેક્ષાએ અપ્રાપ્ત્યકારિતા માનવા રાજી છે ખરા? તો પછી યજ્ઞ-ઈન્દ્રિય બાબતે આવા બે માપદંડો કેમ? ખરેખર તો ઈન્દ્રિયનો વિષય એક જ હોય અને તે અપેક્ષાએ તે ઈન્દ્રિય પ્રાપ્ત્યકારી હોય અથવા અપ્રાપ્ત્યકારી હોય, બંને ન હોઈ શકે. છતાં મુનિશ્રીએ “આ બે વાત કોઈપણ દૃષ્ટિથી પરસ્પર વિરોધી જણાતી નથી” - આવો વાક્યપ્રયોગ કર્યો છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય જન્માવે છે.

૩. સ્વસંવેદન બાબતે મુનિશ્રી જણાવે કે ફૂલ સૂંઘ્યા પછી તેનું સ્વસંવેદન ‘મેં ફૂલ સૂંઘ્યું’ એવું હોય છે કે ‘મેં મારા નાકમાં પ્રવેશેલા ફૂલના કેટલાક પુદ્ગલોને સૂંઘ્યા’ એવું હોય છે? જો મુનિશ્રીને પહેલા પ્રકારનું સ્વસંવેદન થતું હોય તો તેમને તેમના જ મત પ્રમાણે અસત્પ્ર્યાતિવાદની આપત્તિ છે. અને જો મુનિશ્રીને બીજા પ્રકારનું સ્વસંવેદન ઈષ્ટ હોય તો જણાવવાનું કે આપણે જેમાં રહીએ છીએ તે દુનિયા આવા સંવેદનને માનતી નથી.

૪. જેમાં આપણે રહીએ છીએ તે દુનિયા અને શાસ્ત્રો ઘટાદિના રૂપને યજ્ઞનો વિષય ગણે છે - આ વિધાન સંદર્ભે જણાવવાનું કે શાસ્ત્રો ઘટરૂપને યજ્ઞનો

વિષય માને છે તેથી જ આ ચર્ચા-વિચારણા કરવી પડે છે. બાકી રહી વાત દુનિયાની, તો અમે અમારી આખી વિચારણા વૈજ્ઞાનિક માન્યતા અને સિદ્ધાંતોને આધારે જ કરી છે. તેથી આ વૈજ્ઞાનિક માન્યતા ધરાવનારો વર્ગ તો કિરણને જ ચક્ષુનો વિષય માને છે અને તે સિવાયના લોકોમાં પણ અલગ-અલગ માન્યતાઓ હોઈ શકે છે. તેમ છતાં સંપાદક મુનિશ્રી - લેખક મુનિશ્રીઓ સિવાયની દુનિયા ઘટરૂપને જ ચક્ષુનો વિષય સ્વીકારે છે - આવા મતલબનું અવિચારી વિધાન અનેકવાર કરી રહ્યા છે તે તો અત્યંત આશ્ચર્યકારી છે.

[શાસ્ત્રોમાં જે કહેવામાં આવ્યું હોય તેને સિદ્ધસ્ય ગતિશ્રિન્તનીયા એ ન્યાયને અનુસરીને યથાશક્ય સંગત કરવાનો મારો પ્રયત્ન રહેતો હોય છે. અને એ જ રીતે પ્રસ્તુત ચર્ચામાં પણ લેખક મુનિશ્રીઓની વાતનું ખંડન કરવાને સ્થાને ચક્ષુઃઅપ્રાપ્યકારિતાની જૈન માન્યતા અને લેખક મુનિશ્રીઓ દ્વારા પ્રરૂપિત વૈજ્ઞાનિક માન્યતા વચ્ચે સમન્વય કરવાનો મારો પ્રયત્ન હતો જે મહદંશે સફળ થયો છે એમ મને લાગે છે. પ્રસ્તુત પત્રના સંદર્ભમાં મારે જે કહેવું જોઈએ તે હું પહેલાં જ તે તે અંકોમાં કહી ચૂક્યો છું. મિત્ર મુનિવરો સમગ્ર ચર્ચાનું વિશદ અવલોકન કરીને પછી નિષ્કર્ષ પર આવે તેવી વિનંતિ. - ત્રૈ.]

✓ મુનિ શ્રીગોયમચન્દ્રવિજયજી

☒ 156. [☒ 123 (16.86), ☒ 194 (14.1) વીતરાગી કો મૃષાવાદ...]

મોહ શબ્દ કા અજ્ઞાન અર્થ બરાબર હૈ, કિંતુ અજ્ઞાન શબ્દ બી દો અર્થો મેં પ્રયુક્ત હોતા હૈ - ૧. જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે ઉદય સે હોને વાલા જ્ઞાન કા અભાવ। ૨. મિથ્યાત્વ કે સદ્ભાવ મેં જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે હોનેવાલા વિપરીત જ્ઞાન।

ઇન દો અર્થો કો પૃથક્ક બતાને કે લિએ હી શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્ર મેં અજ્ઞાન કા ઔદયિક ઔર ક્ષાયોપશમિક દોનોં ભાવોં મેં સમાવેશ કિયા હૈ। દેખેં -

ક્ષાયોપશમિક ભાવ કે ભેદ દર્શાને વાલા સૂત્ર 'જ્ઞાનાજ્ઞાનદર્શનદાનાદિ...' (સૂ. ૨-૫)

औदयिक भाव के भेद दर्शाने वाला सूत्र
'गतिकषाय...मिथ्यादर्शनाऽज्ञानाऽसंयता...' (सू. २-६)

प्रस्तुत श्लोक में अज्ञान शब्द का कौन-सा अर्थ लेना चाहिए?
मुनिश्री को यहाँ 'ज्ञानाभाव' अर्थ अभिप्रेत लगता है क्योंकि वे अज्ञान से
उपशांतमोहादि गुणस्थानक में मिथ्याभाषण घटित करना चाहते हैं।

मुझे ऐसा लगता है कि जहाँ-जहाँ मोह शब्द का अज्ञान अर्थ किया
गया हो, वहाँ दूसरे प्रकार का अज्ञान यानि विपरीत ज्ञान समझना चाहिए
क्योंकि यदि ग्रंथकार को ज्ञानाभाव अर्थ अभिप्रेत होता तो वे 'रागाद्वा
द्वेषाद्वा मोहाद्वा' की जगह 'रागाद्वा द्वेषाद्वाऽज्ञानाद्वा' भी लिख सकते थे।
तथा 'मोह' शब्द का व्युत्पत्ति-अर्थ मुंझवण, मूढता, जडता भी विपरीत
ज्ञान अर्थ का ही सूचन करते हैं। ऐसा 'मोह' यानि विपरीत ज्ञान
दर्शनमोहनीय कर्म का उदय न होने से उपशांतमोह और क्षीणमोह
गुणस्थानक में संभव नहीं है। इस अभिप्राय से यह प्रश्न पूछा गया था।

दूसरी बात, "जे आपत्ति उठावी छे, ते एमनी बौद्धिक क्षमता माटे
मान उपजावे तेवी छे" ऐसे वाक्य संपादक मुनिश्री के लिए नहीं लिखे जा
सकते हैं किन्तु मात्र इतना पूछ सकते हैं कि मिथ्यात्वी जीवन्तु ज्ञानमात्र
अज्ञान ज केम गणाय छे? इस प्रश्न का समाधान उपर्युक्त समस्या में भी कैसे
काम लगेगा? क्योंकि रागादिमान् पुरुष में तो सर्वविरतिधर सरागसंयमी
मुनि भगवन्तों का भी समावेश होता है। क्या उन्हें भी सत्यवचन असंभव
है? तथा मिथ्यात्वी जीव भी १० प्रकार की सत्य भाषा में से कुछ सत्य को
बोल ही सकते हैं। अतः 'रागादिमान् पुरुष को सत्य वचन असंभव है' ऐसा
कैसे कह सकते हैं? मेरे अभिप्राय से तो यहाँ 'रागादिमतश्च

सत्यवचनासम्भवात्' की जगह 'रागादिमतश्चाऽसत्यवचनसम्भवात्' होना चाहिए।

यहाँ एक बात और ध्यानाहर्ह है कि मुनिश्री एक ओर मोह शब्द का अज्ञान अर्थ (चूँकि प्रश्न उपशांतमोहादि विषयक था इसलिए इस अज्ञान शब्द का भावार्थ ज्ञानाभाव ही समझना पड़ेगा) लेकर उपशांतमोहादि गुणस्थान में मिथ्याभाषण घटा रहे हैं तो दूसरे प्रश्न के समाधान में 'मिथ्यात्वी जीवन्तु ज्ञानमात्र अज्ञान ज केम गणाय छे?' ऐसा प्रश्न पूछ रहे हैं अर्थात् स्वयं मुनिश्री ही एक जगह अज्ञान का ज्ञानाभाव अर्थ कर रहे हैं तो दूसरी जगह विपरीत ज्ञान अर्थ कर रहे हैं। मुनिश्री को नम्र विनंति कि उन्हें 'अज्ञान' शब्द का कौन-सा अर्थ अभिप्रेत है, यह स्पष्ट करें।

[ઉપશાંતમોહ અને ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકે વીતરાગી મુનિને પણ જ્ઞાનાવરણના ઉદયથી જન્ય ભ્રાંતિ અને તેના લીધે અસત્ય વચનનો સંભવ રહે જ છે. આ વાતને અનેક શાસ્ત્રોનું સમર્થન પણ છે. પરિસ્થિતિને અનુસારે અજ્ઞાન શબ્દના વિવિધ અર્થો થાય તે તો સમજી શકાય તેવી ઘટના છે. - ત્રૈ.]

☒ 157. [☒ Σ 217 (15.9), ☒ 73 (13.89), ☒ 121 (16.83)]

मुनिश्री की यह बात बराबर है कि उष्ण स्पर्श पुद्गल का गुण होने से उसका परिवहन शक्य नहीं है। तथा उष्मा का परिवहन होता है। किंतु यहाँ निमित्त की अपेक्षा से भावुक कहने का अभिप्राय है अर्थात् उष्मा का परिवहन जब होता है, तब कुछ पुद्गलस्कंध ही एक वस्तु से दूसरी वस्तु में संक्रांत होते हैं क्योंकि उष्मा भी गुण है, वह द्रव्य बिना तो नहीं रहेगा। जैसे पानी गर्म करते समय अग्नि के कुछ अत्यंत उष्ण स्पर्श वाले स्कंध ही पानी में जाते होंगे, इस रूप में ही उष्मा का परिवहन संभव है। और इस निमित्त

से पानी का भी उष्ण स्पर्श हो जाता है। प्रस्तुत मूल लेख में इस निमित्त की अपेक्षा से ही स्पर्शादि को भावुक कहना अभिप्रेत है।

यह बात तो मुनिश्री भी स्वीकारते ही हैं क्योंकि उन्होंने भी लिखा है - 'एटलुं चोक्कस कही शकाय के उष्मानुं परिवहन थयुं एटले पदार्थमां उष्ण स्पर्श अनुभवायो'। तथा राजप्रश्रीय उपांग की वृत्ति में श्रीमलयगिरिजीम. ने गंध को भावुक भी इसी अपेक्षा से कहा होगा क्योंकि गंध भी स्पर्श की तरह ही पुद्गल का सहज गुण होने से उसका परिवहन संभव नहीं है, अतः वहाँ भी निमित्त रूप से ही भावुकता स्वीकारनी पड़ेगी। अन्यथा प्रस्तुत लेख में दर्शाए अनुसार ४००-५०० योजन तक गंध पहुँचने वाली बात सिद्ध नहीं होगी।

यहाँ इतनी स्पष्टता और आवश्यक लगती है कि इस प्रकार उष्मा का परिवहन स्थूल स्कंधों में ही संभव है। छोटे स्कंधों और परमाणु में इस प्रकार उष्मा का परिवहन संभव नहीं है क्योंकि उनमें परमाणु ही कम होने से पुद्गलस्कंधों का परिवहन कैसे होगा? अतः उष्मा-परिवहन की बात अभी हम मात्र इन्द्रियग्राह्य विषयों के लिए ही समझ सकते हैं।

रही बात बद्धस्पृष्टता की, तो 'बद्धस्पृष्ट' में से 'बद्ध' पद का अर्थ नंदी और आवश्यक की टीकाओं में आत्मीभूत लिया गया है। स्पर्शादि विषय के पुद्गल आत्मीभूत कैसे हो सकते हैं? जैसे हम पुस्तक, पानी वगैरह को स्पर्श करते हैं तो क्या उनके पुद्गल हमारे आत्मीभूत हो जाते हैं? इस आत्मीभूत- बद्ध पद का अर्थ ऐसा ही लगता है कि उस पदार्थ के कुछ पुद्गलस्कंध उपर्युक्त प्रकार से ही शरीर में प्रवेश करते हैं, उन स्कंधों के रस-गंध-स्पर्श का ज्ञान हमें होता होगा। इसलिए ही वे आत्मीभूत कहलाते हैं। ऐसे अभिप्राय से भावुक होने पर ही स्पर्शादि का ज्ञान होगा ऐसी शंका प्रस्तुत लेख में की थी।

अतः संक्षेप में स्पर्शादि को वास्तविक रूप से भावुक नहीं मान सकते किंतु इंद्रियग्राह्य विषयों में उपर्युक्त प्रकार से भावुक स्वीकारने की आवश्यकता प्रतीत होती है।

*

मुनिश्री लिखते हैं 'उष्णत्व एटले के उष्मा निरपेक्ष बाबत छे, ज्यारे उष्णस्पर्शवत्त्व सापेक्ष वात छे.' वे उष्णत्व और उष्णस्पर्श में भेद कर रहे हैं जबकि *श्रीतत्त्वार्थसूत्र* की टीका वगैरह में ऐसे कोई भेद नहीं हैं। वहाँ स्पर्श का ही एक भेद उष्ण स्पर्श बताया है तथा वह उष्ण स्पर्श ही एकगुण, द्विगुण आदि रूप से पुद्गल में होता है। वहाँ कहीं भी उष्ण स्पर्श को सापेक्ष नहीं कहा गया है। हाँ, उतना अवश्य कह सकते हैं कि उष्ण स्पर्श का ज्ञान हमें सापेक्ष होता है। हमारा ज्ञान सापेक्ष होने से पुद्गल का उष्ण स्पर्श सापेक्ष नहीं हो सकता क्योंकि वह तो पुद्गल का सहज गुण है। अतः मुनिश्री को उष्णत्व और उष्णस्पर्श के भेद को अधिक स्पष्ट करने की विनंति। अभ्युपगमवाद से यदि मुनिश्री के कहे अनुसार स्वीकार कर लें तो भी अग्नि के लक्षण में दी गई अतिव्याप्ति तो अभी भी उपस्थित ही है।

[उष्मा का परिवहन जब होता है, तब कुछ पुद्गलस्कंध ही एक वस्तु से दूसरी वस्तु में संक्रांत होते हैं... निमित्त की अपेक्षा से ही स्पर्शादि को भावुक कहना अभिप्रेत है... गंध भी स्पर्श की तरह ही पुद्गल का सहज गुण होने से उसका परिवहन संभव नहीं है, अतः वहाँ भी निमित्त रूप से ही भावुकता स्वीकारनी पड़ेगी... मारे आ જ કહેવું હતું. શબ્દમાં જેવી સ્વાભાવિક ભાવુકતા છે તેવી સ્વાભાવિક ભાવુકતા સ્પર્શાદિમાં નથી, પણ નિમિત્તની અપેક્ષાએ ભાવુકતા છે. તેથી જ સ્વાભાવિક ભાવુકતાની અપેક્ષાએ સ્પર્શાદિને શાસ્ત્રોમાં અભાવુક ગણ્યા છે. - ત્રૈ.]

*

મુનિ શ્રીશીલયન્દ્રવિજયજી

☒ 158. [ક્ર. Σ 202 (14.33), ☒ 116 (15.63), ☒ 120 (16.82)]

આ પત્રમાં આમ લખાયું છે કે '...તો મુનિશ્રીને વિનંતિ છે કે સંથારાપોરિસી પણ માંડલીમાં જ ભણાવવી જોઈએ, પ્રતિક્રમણમાંડલીની જેમ સંથારાપોરિસીની પણ માંડલી હોય છે એવો કોઈ શાસ્ત્રીય સંદર્ભ શોધી આપે.'

'તદત્તિ' કહેવાપૂર્વક આ વિનંતિને શિરોધાર્ય કરીને આ સંબંધમાં એક પ્રશ્ન પૂછવાનો થાય છે કે - આપણે ત્યાં વડીદીક્ષા પછી જે સાત આયંબિલ કરાવવામાં આવે છે તેનો સંબંધ કોની સાથે છે? તો જવાબ આવો જ મળશે ને કે એ સાત આયંબિલ અને તેમાં થતી ક્રિયાઓનો સંબંધ સાધુને સાત પ્રકારની માંડલીમાં પ્રવેશ આપવા સાથે છે. હવે જો અહીં પુનઃ પ્રશ્ન પૂછાય કે - સાત આયંબિલમાં સાતમું આયંબિલ શા માટે કરાવાય છે? તો એનો જવાબ પણ દીવા જેવો ચોક્કસ મળી શકે કે સાતમી સંથારામાંડલી છે તેમાં નૂતન સાધુને પ્રવેશ આપવા માટે એ સાતમું આયંબિલ કરાવાય છે. આ આચરણ તો સર્વવિદિત અને સર્વસંમત છે જ. આટલી સ્પષ્ટતા કર્યા પછી હવે સંથારાપોરિસીની પણ માંડલી હોય છે એવા શાસ્ત્રીય સંદર્ભ પણ શોધી આપું છું.

૧. યતિદિનચર્યા ૨. વિચારસાર ૩. ગાથાસહસ્રી ૪. રત્નસંચય ૫. પ્રશ્નોત્તરરત્નાકર (સેનપ્રશ્ન) ૬. પ્રવચનસારોદ્ધાર ૭. બૃહદ્દોગવિધિ વગેરે શાસ્ત્રોમાં સાત માંડલીનું વિધાન સંપ્રાપ્ત થાય છે. એમાં સાતમી સંથારાપોરિસીની માંડલી સંથારાપોરિસી ભણાવવા માટે હોય છે કે બીજા કોઈ કાર્ય માટે તેની સ્પષ્ટતા સેનપ્રશ્ન - ૩.૧.૮૮ માં આ રીતે મળે છે -

પ્રશ્ન - સુત્તે અત્યે ભોયણકાલે આવસ્સાણ અ સજ્જાણ.
સંથારણ વિ અ તહા સત્તેયા હંતિ મંડલિઆ।

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

સૂત્ર, અર્થ, ભોજન, કાલ, આવશ્યક, સ્વાધ્યાય અને સંથારા આ સાત માંડલી છે, તેઓનો ઉપયોગ ક્યાં ક્યાં કરવો?

ઉત્તર - પ્રભાતે સ્વાધ્યાય કરવો તે સૂત્રમાંડલી, અને વ્યાખ્યાન કરવું અને અર્થપોરસી તે અર્થમાંડલી. ભોજનમાંડલી પ્રસિદ્ધ છે. કાલપવેણું તે કાલમાંડલી, ઉભયકાળ પ્રતિક્રમણ તે આવશ્યકમાંડલી, સજ્જાયનું પઠાવવું તે સ્વાધ્યાય માંડલી અને સંથારાવિધિનું ભણાવવું તે સંથારામાંડલી કહેવાય છે.

આ સાત માંડલી કે માંડલીનો અર્થ વિચારીએ તો બે અર્થ સમજી શકાય - ૧. માંડલાકારે- ગોળાકારે બેસીને જેમાં સૂત્ર, અર્થ, ભોજનાદિ થાય તે. ૨. સમૂહમાં- ભેગા મળીને જેમાં સૂત્ર, અર્થ, ભોજનાદિ થાય તે. આ બે સિવાય જો અન્ય કોઈપણ અર્થ આ સાત માંડલીનો થઈ શકતો હોય તો તે પાઠવવા મિત્રોને ખાસ વિનંતિ છે. તેમજ આ સાતેય માંડલીઓ અને તે પૈકીની સાતમી સંથારામાંડલીનું અનુસરણ કરવું કોઈને અનુકૂળ આવે અને કોઈને કદાચ ન પણ આવે. તેમજ દરેક સમુદાયોમાં આ દરેક માંડલીઓ દરવખતે અમલમાં મૂકાય જ છે એમ તો કોણ કહી શકે? છતાંય આ માંડલીઓ જે ઓછાવત્તા અંશે આજે પણ પ્રવર્તમાન છે એને બાધિત કરતો પાઠ અથવા નિષેધ ક્યાંક પ્રાપ્ત થાય તો અવશ્ય એના પર વિચારણા થઈ શકે.

તથા સંથારાપોરિસીની અજ્ઞાતકર્તૃક વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે -

...પ્રથમપૌરુષ્યાં સ્વાધ્યાયં કૃત્વા તસ્યાં પૂર્ણયાં ગુરુસકાશે ગત્વા સાધવો ભણન્તિ - इच्छामि खमासमणो बहुपडिपुत्रा पोरिसी...।

આનો અર્થ સરળતાથી સમજાય તેવો જ છે તેમ છતાંય થોડીક વિચારણા કરીએ તો સંથારાપોરિસીની જ્યાં જ્યાં વિધિ મળે છે ત્યાં આ પ્રમાણેનું વિધાન મળે છે કે રાત્રિનો પહેલો પ્રહર ઘણોખરો ગયા બાદ સાધુઓ ગુરુ પાસે જઈ સંથારાપોરિસી ભણાવવાની અનુજ્ઞા માંગે વગેરે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

ટૂંકમાં એવો કોઈ આશય કે આગ્રહ હોય જ નહીં કે અમારે ત્યાં જેમ સંથારાપોરિસી ભણાવાય છે તેમ જ બધાએ ભણાવવી. હા, એટલું ચોક્કસ કહેવાનું મન થાય કે વર્તમાનમાં ઘણેબધે ઠેકાણે એવું જોયું છે કે સંથારાપોરિસી સ્વતંત્ર રીતે ભણાવાતી હોવાથી કાં તો ઊંઘમાં કાં તો ઉતાવળથી જેમતેમ ભણાવી દેવાતી હોય છે. એવા સમયે સંથારામાંડલીની વ્યવસ્થા જો જળવાય તો ઘણું નુકસાન ટળી શકે. અને સમુદાયને તથા સાધુને ચોક્કસ લાભ થઈ શકે. પણ ‘ સાધુએ ફરજિયાત સંથારાપોરિસી અલગ જ ભણાવવાની હોય છે’ એનો અર્થ પણ પોતાની ઈચ્છા મુજબ જ્યારે અનુકૂળતા પડે ત્યારે વારાફરતી સંથારાપોરિસી ભણાવવી એમ નહીં, પણ શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ સમય પ્રાપ્ત થયે છતે બધા જ સાધુઓએ સ્થવિર દ્વારા સૂચિત સ્થાનમાં પુષ્પાવકીર્ણ, મંડલિકા અને આવલી આ ત્રણમાંથી જ્યારે જે ઉચિત હોય તે વ્યવસ્થાને અનુસરી સંથારો પાથરી સંથારાપોરિસી ભણાવવાની હોય છે એમ જણાય છે. આમાં ક્યાંય પણ ક્ષતિ જણાય તો નિઃસંકોચતયા તેને સુધારવા સહુને નમ્ર વિનંતિ છે.

FYI – વ્યક્તિગત રીતે પોતાની ભાવધારાને અનુરૂપ મૂળ નિયમમાં કોઈ પૂજ્ય પુરુષ પોતાની ગીતાર્થતાના આધારે કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કરે એ કંઈ બધાને જ થોડો લાગુ પાડી દેવાનો હોય!

અને શ્રુતસંવિભાગ એ કંઈ હાર-જીત માટેનું મેદાન નથી. એ તો સ્વાધ્યાય કરતાં કરતાં પોતાને જહેલી - મળેલી અથવા તો નિષ્પન્ન થયેલી તત્ત્વરૂપ વાનગીઓના રસાસ્વાદને વહેંચવા માટેનો વાટકીવ્યવહાર જેવો એક પ્રક્રમ છે. આટલું હવે પછી આપણે સહુ ધ્યાનમાં રાખીએ. અસ્તુ.

[સંથારાપોરિસીની વિધિમાં મુખ્યત્વે પાંચ વાતો છે – ૧. ગુરુભગવંતની અનુજ્ઞા આદિ પૂર્વવિધિ ૨. ઈર્યાપથિકી ૩. ચૈત્યવંદન (કે શક્રસ્તવ) ૪. મુખવસ્ત્રિકા-પ્રતિલેખન ૫. કરેમિ ભંતે, ભાવના વગેરે. આમાં જે સૌથી મોટો ૫ મા ક્રમાંકનો અંશ છે તે સૌએ

સંથારો પાથરતાં પાથરતાં કે નિસીડી બોલીને સંથારામાં જઈને - બેસીને જાતે બોલવાનો કે ચિંતવવાનો છે તે તો અનેક સ્થળે લખેલું મળે છે. તે પહેલાં મુખવસ્ત્રિકાનું પ્રતિલેખન પણ સૌએ સંથારા પાસે કરવાનું છે. તેથી દરેક જાણ સંથારાની જગ્યાએ કે સંથારામાં હોય તો વિધિ ભણાવવા માટે સ્થાપનાચાર્યજી સમક્ષ માંડલી કેવી રીતે રચી શકાય તે સમજવું અઘરું છે. આમે આ ચિંતન-મનન-પઠનમાં ગુરુનિશ્ચાનો સંદર્ભ મળતો નથી. અનુજ્ઞા આદિ પૂર્વવિધિ તો સ્વાભાવિક રીતે જ પોતીકી હોય. એટલે બહુ બહુ તો ઈર્ષ્યાપથિકી અને ચૈત્યવંદન સાથે કરી શકાય. આને સંથારાપોરિસીની માંડલી ગણવી હોય તો જુદી વાત છે. આ અંગે પરસમુદાયના અમુક શ્રમણોનો સંપર્ક કરતાં તેમણે પણ કહ્યું કે સંથારાપોરિસી ભણાવવાની માંડલી વિષે તેઓએ પણ સાંભળ્યું નથી. સંથારામાંડલીનો અર્થ પણ સંથારાની વ્યવસ્થા છે તેવું અમારી જેમ જ તેઓ સ્વીકારે છે.

જોકે, આ ચર્ચાનો અહીં અંત લાવીએ છીએ. મુનિશ્રીએ પોતાનો પક્ષ ઉપર રજૂ કરી દીધો છે. મેં મારી વાત અહીં મૂકી છે. ઓઘનિર્ચુકિત, યતિદિનચર્યા, યતિદિનકૃત્ય, સામાચારીપ્રકરણ વગેરે સંદર્ભો સૌ પાસે છે જ. તે જોઈને સૌએ પોતાના વડીલોની નિશ્ચાએ જે નિર્ણય કરવો હોય તે કરી શકે છે. - ત્રૈ.]

☒ 159. [ક્ર્ સં 261 (16.121) પરમાત્માની પૂજા ખેસથી કે રુમાલથી?]

એ લેખના સંબંધમાં સંપાદક મુનિવરે જે બે વાતો રજૂ કરી છે તેના પર વિચાર કરતાં જે નિષ્કર્ષ સ્પષ્ટ થયો છે તે અહીં પ્રસ્તુત છે.

તેઓ જાણાવે છે કે ‘સ્ત્રી માટે તો પૂજનાં ત્રણ વસ્ત્ર સિવાય અતિરિક્ત વસ્ત્રનું ગ્રહણ સમજવું જ પડશે.’ આ સંદર્ભમાં જાણાવવાનું કે સ્ત્રી માટે પણ ઉન્સર્ગ માર્ગે તો ત્રણ જ વસ્ત્રનું વિધાન છે. માટે પુરુષની જેમ તેઓ પણ જો અતિરિક્ત વસ્ત્રનું ગ્રહણ કરે તો તેઓને દોષ નથી એમ તો નહીં કહેવાય. આ તો વર્તમાનમાં અનિવાર્ય અનિષ્ટસ્વરૂપ અતિરિક્ત વસ્ત્રથી બીજાં ઘણાબધાં મોટાં અનિષ્ટો ઊભાં ન થાય એ હેતુથી સ્ત્રીઓને અપવાદપદે અતિરિક્ત વસ્ત્રની છૂટ થઈ ગઈ છે. એટલામાત્રથી વિના કારણે કે પછી ખાલી અનુકૂળતા માટે પુરુષોને

પણ અતિરિક્ત વસ્ત્રસ્વરૂપ રુમાલની છૂટમાં નિયમનો ભંગ નથી થતો એમ તો કેવી રીતે કહેવાય?

અને સંબોધપ્રકરણના એક જ પાઠના આધારે મુખકોશ માટે અલગ વસ્ત્રનું વિધાન ન કરી બેસાય. કારણકે અન્ય ગ્રંથોમાં પુરુષો માટે બે અને સ્ત્રીઓ માટે પૂજનાં ત્રણ જ વસ્ત્રોનું વિધાન છે અને તેમાં તો આઠ પડવાળા મુખકોશ માટે ખેસનું જ સૂચન જોવા મળે છે ત્યારે સંબોધપ્રકરણની એ ગાથાના તાત્પર્ય પર પુનર્વિચાર કરવો પડે. કેમકે એ ગાથાને કે એના અતિરિક્ત વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવારૂપ અર્થને અનુસરીને અઘાવધિ કોઈ પણ સુવિહિત ગીતાર્થ મહાપુરુષે પ્રરૂપાણા કે આચરણા કરી હોય એવું ધ્યાનમાં નથી. એના પરથી પણ સમજી શકાય છે કે મુખકોશ માટે ઉત્સર્ગમાર્ગે અલગ વસ્ત્રનું વિધાન કરવું એ ઉચિત કે હિતાવહ નથી.

તથા આગળ મુનિશ્રી ક્ષમાવે છે કે ‘આજે શૈવમંદિરો જેવાં સ્થળોએ વ્યાપકપણે પુરુષો દ્વારા ખુલ્લા ડિલે પૂજા કરવાની પ્રથા છે. વામમાર્ગમાં તો સ્ત્રીઓ માટે પણ એવું વિધાન ક્યાંક હોય છે. આવી અજુગતી પરિસ્થિતિને ખાળવા માટે બે કે ત્રણ વસ્ત્રોનું વિધાન હતું. પાછળથી તેનો વધારે વસ્ત્રો ન પહેરવાં એવો અર્થ સમજવામાં આવ્યો હશે’. આનો અર્થ તો એમ થયો કે અન્ય મંદિરોની પૂજાવ્યવસ્થાના આધારે અથવા તો જૈનેતર મંદિરોમાં જોવા મળતી અજુગતી પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ એને જ અનુસરીને લોકોત્તર પૂજાપદ્ધતિમાં બે કે ત્રણ વસ્ત્રોનું વિધાન થયું છે. આવો તર્ક કે તુકકો લગાડવાની અને એના આધારે લોકોત્તર વ્યવસ્થામાં પૂજનાં વસ્ત્રોનું નિયમન ઈત્યાદિ થયું છે એમ કહેવાની જરાય જરૂર જણાતી નથી.

પ્રથમ મુદ્દાની બાબતમાં આટલી વિચારણા કર્યા પછી હવે દ્વિતીય મુદ્દામાં થયેલ વિચારણાની પણ સમીક્ષા આવશ્યક જણાય છે. બીજા મુદ્દે મુનિશ્રી પ્રકાશે છે કે - ‘પૂજા વખતે મુખકોશ બાંધવો જરૂરી હોય તો પણ અનિવાર્ય તો નથી જ’. આમ કહીને શાસ્ત્રપાઠ આપીને મુખકોશ બાંધ્યા વગર પણ પૂજા થઈ જ શકે

એમ સિદ્ધ કરવાનો તેઓ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. જે બિલ્કુલ ઉચિત જણાતું નથી. કારણકે વત્થેણં બંધિરુણં ણાસં અહવા જહાસમાહીએ આ ગાથા જે જે ગ્રંથોમાં જણાવાઈ છે તે તે સ્થળોએ ક્યાંય પણ એ ગાથાના અર્થમાં કે પછી એ ગાથાની વૃત્તિમાં કોઈ પણ ઠેકાણે પૂજા કરતી વખતે ઈચ્છા હોય તો મુખકોશ બાંધવો અન્યથા નહીં આવો અર્થ અહવા જહાસમાહીએ પદનો પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમજ ગ્લાન કે બાલ આદિ કારણે જો આઠ પડવાળા મુખકોશને બદલે તેથી ઓછા પડવાળો મુખકોશ બાંધીને પૂજા કરે તો અપવાદમાર્ગે બાંધ નથી આ વાત તો સર્વવિદિત છે જ. અને એથી પણ કોઈ વિશેષ કારણે કોઈકને મુખકોશ બાંધ્યા વગર પણ પૂજા કરવી પડે તો એની પણ છૂટ શાસ્ત્ર અને ગીતાર્થ ગુરુભગવંતો દ્વારા અપવાદમાર્ગે ન મળી શકે એમ કોણ કહે છે? અહીં તો માત્ર મને ફાવતું નથી કે પછી ગમતું નથી એટલા જ કારણથી કે પછી એના જેવા અન્ય પણ નજીવા કારણથી જેઓ ખેસથી મુખકોશ બાંધવાનું ટાળી રુમાલ જેવાં સાધનોનો શોખથી કે સારું દેખાડવા પ્રયોગ કરે છે તેની સામે લાલબત્તી ધરવાની સાંપ્રત ચિંતનમાં વાત રજૂ કરવામાં આવી છે. કારણકે હવે ધીમે ધીમે રુમાલનો ઉપયોગ દિનપ્રતિદિન ગામેગામ વધી રહ્યો છે. શુદ્ધ-પવિત્ર એવાં ધોતી અને ખેસથી, એ પણ સિલાઈ વગરનાં એટલે કે રેડિમેડ કે તૈયાર નહીં એવાં, વસ્ત્રોથી પૂજા કરવી જોઈએ એવું માનનારાઓની સંખ્યા ઘટી રહી છે. એવા સમયે આ રુમાલ અનવસ્થા ઊભી ન કરે તો સારું એવી દહેશત ઊભી થયા વિના રહેતી નથી. અનવસ્થા એ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલો એક ગંભીર મોટો દોષ છે. શાસ્ત્રોમાં એની સ્પષ્ટતા આમ કરાઈ છે - एगेण कयमकज्जं तप्पच्चया करेइ पुणो अन्नो। सायाबहुलपंरपर वुच्छेदो संजमतवाणं।। આવું વાંચ્યા પછી લેંઘા-ઝભ્ભા વગેરે સિલાઈવાળાં વસ્ત્રોથી અને સાથે સાથે રુમાલ જેવાં વસ્ત્રો મોઢે બાંધીને પૂજા કરવાનું કે પછી પૂજા કરો એમ કહેવાનું કોણ પસંદ કરે? અર્થાત્ કોઈ જ નહીં. આ જ વાતમાં ત્યાં દિપ્પણમાં આપેલ સેનપ્રશ્નના પાઠમાં સ્પષ્ટપણે દૃષ્ટિગોચર થાય

જ છે. એટલે આશાતના-નિવારણના એકમાત્ર આશયથી આ વિષય ચર્ચાયો છે. એટલે આયંબિલમાં મોણવાળી રોટલીની જેમ પ્રભુપૂજામાં આ રુમાલ વગેરે પણ ના ખપે આ વિધાનને પાપભીરુ આત્મા દૃઢપણે વળગી રહે એવી આસ્થા વર્તમાનકાળે અસ્થાને નહીં જ ગાણાય. માન મૂકીને અને મન દઈને આ સાંપ્રત ચિંતનને મિત્રો આવકારે.

[કોઈપણ સંપ્રદાયમાં બે વિચારધારા તો મળવાની જ - ૧. પ્રાચીન ડૉક્ટ્રિઓને વર્તમાન સંદર્ભમાં પણ લાભદાયક સમજીને એનો પુરસ્કાર કરનારી ૨. શાસ્ત્રસાપેક્ષપણે દેશકાળને અનુસરીને ડૉક્ટ્રિઓનું પરિમાર્જન કરનારી. બંને પાસે પોતપોતાની દલીલો હોય છે, લાભાલાભની વિચારણા હોય છે. ઘણીવાર બંને વિચારધારા પોતપોતાની રીતે સાચી હોય તેમ પણ બને. આ શાસન ૨૫૦૦ વર્ષથી આ બે વિચારધારાઓથી જ સચવાયું છે. એમાં પ્રાચીન પરંપરાઓને માન પણ અપાયું છે તો નવી પરંપરાઓનો પાયો પણ નખાયો છે. સ્વાભાવિક છે કે નવી કોઈ વિચારણા ચાલુ થાય એટલે પરંપરાનિષ્ઠ વર્ગ એનો નિષેધ કરવાનો જ. અને નવી વિચારધારા એનો જવાબ વાળવાની. આમાં અનિરૂદ્ધનીય કશું જ નથી. કેમકે આ મંથનમાંથી જ નવનીત નીપજતું હોય છે.

ખેસના જ અષ્ટપદ મુખકોશથી પૂજા કરે એની અનુમોદના જ હોય, સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરણા પણ એની જ કરવી જોઈએ. આપણી પ્રાચીન અને બહુમાન્ય પરંપરા આ જ છે આવી સમજણ પણ ઔચિત્ય જાળવીને વખતોવખત અપાતી રહેવી જોઈએ એની પણ ના નહીં. પરંતુ આનો એકાંતે આગ્રહ ન રખાય એટલું જ મારે કહેવાનું છે. કેમકે આ વાતમાં 'આ આમ જ હોય' એવો આગ્રહ તો સ્વયં શાસ્ત્રો પણ નથી રાખતા. ધર્મમાં નિયમો હોય છે, નિયમોમાં ધર્મ નહીં - આટલું જ નિવેદન છે. - ત્રૈ.]

❑ 160. [❧ Σ 23 (5.2) કીદૃશો નીલવર્ણઃ?]

આ સંબંધમાં એક ભિન્ન વાત જાણવા મળી જેના આધારે નીલનો અર્થ લીલો પણ કરવામાં આવતો હશે એમ સમજીને બન્નેય અર્થોને સ્વીકારી શકાય. શ્રીયતિજીતકલ્પ - ગાથા - ૧૯૮ ની વૃત્તિમાં એમ લખ્યું છે કે -તે વર્ણતઃ પञ्चविधं वर्णाढ्यं यथा - कृष्णं मयूरग्रीवासन्निभं, नीलं शुक्पिच्छसन्निभं...

તથા અન્યત્ર જે અર્થ નીલ માટે સ્પષ્ટ કરાયો છે તે જ અર્થ અહીં કૃષ્ણવર્ણ માટે સૂચવાયો છે તે પણ એક વિશેષ વાત છે. શ્રીસિદ્ધચક્રજ્ઞના ગટ્ટા જેવાં સ્થળે સાધુના કૃષ્ણવર્ણના સ્થાને જે ભૂરો રંગ દર્શાવવામાં આવે છે તેને આ પાઠથી સમર્થન મળી જાય છે એમ વિચારી શકાય?

／ મુનિ શ્રીશ્રુતાંગયન્ત્રવિજયજી

❏ 161. [ક્ર્મ Σ 219 (15.21) મલ્લિનાથ પ્રભુએ કેટલા સાથે...]

આ સંદર્ભે શ્રીપ્રવચનસારોદ્ધાસની વૃત્તિમાં બહુ સરસ ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે -

મૂળ - एगो भगवं वीरो पासो मल्ली य तिहि तिहि सएहिं॥३४३॥

વૃત્તિ - अत्र च मल्लिस्वामी स्त्रीणां पुरुषाणां च त्रिभिः त्रिभिः शतैः सह प्रव्रजितः, ततो मिलितानि षट् शतानि भवन्ति। यत्तु सूत्रे त्रिभिः शतैरित्युक्तं तत्र केवलाः स्त्रियः पुरुषा वा गृहीताः, द्वितीयः पुनः पक्षः सन्नपि न विवक्षित इति सम्प्रदायः। स्थानाङ्गटीकायामप्युक्तं - मल्लिजिनः स्त्रीशतैरपि त्रिभिरिति।

સાર એ છે કે મલ્લિનાથ ભગવાને ત્રણસો સ્ત્રીઓ અને ત્રણસો પુરુષો સાથે દીક્ષા લીધી છે. તો પણ અહીં સૂત્રમાં જે એમ કહ્યું છે કે - ‘મલ્લિનાથ ભગવાને ત્રણસો સાથે દીક્ષા લીધી’ ત્યાં એમ સમજવાનું છે કે સ્ત્રી અથવા પુરુષ બેમાંથી કોઈ એકની જ ગણતરી કરી છે. બીજો પક્ષ હોવા છતાં પણ તેની ગણતરી કરી નથી. શ્રીસ્થાનાંગસૂત્રમાં પણ આ જ પ્રમાણે વિધાન કર્યું છે.

*

／ મુનિ શ્રીભલયગિરિ-પ્રેમહંસવિજયજી

☒ 162. [ॐ ∑ 229 (16.12) તથાભવ્યત્વ]

પ્રસ્તુત લેખમાં મુનિશ્રી તથાભવ્યત્વ એ કાલસ્વરૂપ હોવું જોઈએ, તે ધર્મસંગ્રહ - ગાથા ૧૮ ની વૃત્તિમાં સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ અંગે પંચકારણવાદની પ્રરૂપણાના આધારે જણાવે છે. પણ તથાભવ્યત્વના સ્વરૂપ સંદર્ભે મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી રચિત ઉપદેશહસ્ય - ગાથા ૧૮૮ ની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં ઉપદેશપદ - ગાથા ૮૮૮ ઉદ્ધૃત છે તે પાઠ પણ ધ્યાનપાત્ર ભાસે છે.

તહભવ્વત્તં ચિત્તં અકમ્મજં આયતત્તમિહં ણેયં।

ફલભેયા તહ કાલાઈઆણમક્ષેવગસહાવાં।

અર્થ - તથાભવ્યત્વ એ આત્માનો ભવ્યત્વ નામનો સ્વભાવ છે. તે વિચિત્ર હોય છે કારણકે તેનું ક્ષણ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. તે કર્મનિર્મિત હોતો નથી અને તે કાલાદિનું સાંનિધ્ય કરાવનાર છે.

ટીકા - તથાભવ્યત્વં ચિત્રં- નાનારૂપં ભવ્યત્વમેવેતિ ગમ્યતે, અકર્મજમ્- અકર્મનિર્મિતમ્, આત્મતત્ત્વં- સાકારાનાકારોપયોગવજ્જીવ-સ્વભાવભૂતમ્, इह- વિચારે જ્ઞેયમ્। અત્ર હેતુઃ - ફલભેદાત્- તીર્થકર-ગણધરાદિરૂપતયા ભવ્યત્વફલસ્ય વૈચિત્ર્યોપલંભાત્। તથેતિ સમુદ્વયે, કાલાદીનાં- કાલનિયતપૂર્વકૃતકર્મણાં સામગ્ર્યન્તરરૂપાણામ્ આક્ષેપક-સ્વભાવં- સંનિહિતતાકારકસ્વભાવમ્। યદિ ચ ભવ્યત્વમેકસ્વભાવં સ્યાત્ તદા તીર્થકરસિદ્ધાદિભેદઃ સિદ્ધાન્તોક્તો વિઘટેત। નહિ ઋજુસૂત્રાદયઃ પર્યાયનયાઃ કારણભેદં વિના કાર્યભેદં મન્યન્તેઽન્યથૈકસ્માદેવ કારણાત્ સકલત્રૈલોક્યકાર્યોત્પત્તિપ્રસંગેન કારણાન્તરકલ્પનાવૈયર્થ્યપ્રસંગાત્।

તાત્પર્ય - સાકાર અને અનાકાર ઉપયોગનો આશ્રય જીવ છે. જીવનો જે ભવ્યત્વ નામનો સ્વભાવ છે તે દરેક જીવનો એક સરખો હોતો નથી. એટલે જુદા-જુદા જીવના ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારના સ્વભાવને જ તથાભવ્યત્વ કહેવામાં આવે.

છે. જીવનો સ્વભાવ કહેવાનું કારણ એ છે કે તથાભવ્યત્વ કર્મનિર્મિત હોતું નથી. કોઈક જીવ ભવિષ્યમાં તીર્થંકર બને છે તો કોઈક ગણધર થાય છે. આવો કૃળભેદ થવાનું કારણ તે તે જીવોના ભવ્યત્વ-સ્વભાવની ભિન્નતા છે અને તેથી જ જુદા જુદા જીવોનું ધર્માનુષ્ઠાન પણ જુદું-જુદું હોય છે. જૈન દર્શનમાં પ્રત્યેક કાર્ય પાંચ કારણના સમુદાયથી જન્ય માનવામાં આવે છે. તેમાંનું એક કારણ જીવનો તથાભવ્યત્વ-સ્વભાવ છે. અને તે પ્રત્યેક કાર્યની ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. જુદાં-જુદાં કાર્યો, જુદા-જુદા કાળે, જુદી-જુદી સામગ્રીથી ઉદ્ભવતાં હોય છે ત્યાં તે બધી નિમિત્તસામગ્રીને એકત્રિત કરવાનું કામ તથાભવ્યત્વ કરે છે.

જો જુદા-જુદા જીવનો ભવ્યત્વસ્વભાવ જુદા-જુદા પ્રકારનો ન હોય તો શ્રીસિદ્ધાંતમાં તીર્થંકરસિદ્ધ અને અજિનસિદ્ધ આવા ભેદ પાડ્યા છે તે પ્રમાણભૂત નહિ રહે. ઋજુસૂત્ર વગેરે પર્યાયનયો કારણના ભેદ વિના કાર્યોમાં ભેદભાવ સ્વીકારતા નથી. કેમકે એકસરખા કારણથી પણ જો ભિન્ન-ભિન્ન કાર્યોની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી હોય તો કોઈ એક જ માટી વગેરે કારણથી સકલ ત્રૈલોક્યવર્તી સમસ્ત કાર્યોની ઉત્પત્તિ થઈ જતાં બાકીના પદાર્થોની કારણરૂપે કલ્પના પણ નિરર્થક થઈ જવાની આપત્તિ અપરિહાર્ય છે.

સ્વભાવ આદિ પાંચ કારણના યોગથી દરેક કાર્ય થાય છે. જીવમાં અનાદિકાળથી તથાભવ્યત્વ છે જે મોક્ષમાં જવાને યોગ્ય એવા જીવના સ્વભાવરૂપ છે, અને જ્યારે તે સ્વભાવ કાર્યરૂપે પરિણામ પામે તેવો કાળ પાકે ત્યારે તેને અનુકૂળ કાળની પ્રાપ્તિ થઈ કહેવાય. તેથી નક્કી થાય છે કે તથાભવ્યત્વ એ સ્વભાવસ્વરૂપ જ છે.

તે તે વસ્તુમાં તે તે કાર્યની યોગ્યતા હોવી એ સ્વભાવ છે. દા.ત. મગનો સીંઝવાનો સ્વભાવ (-નરમ બનવાની યોગ્યતા) છે તો અગ્નિના યોગથી મગ સીંઝે છે. પથ્થરમાં કે કોરડું મગમાં તેવો સ્વભાવ નથી તો અગ્નિનો યોગ થવા છતાં પથ્થર કે કોરડું મગ સીંઝતો નથી. ગાય વગેરેના દૂધમાં દહીં રૂપે બનવાની યોગ્યતા છે (સ્વભાવ છે), આકડાના દૂધમાં તેવો સ્વભાવ નથી. પ્રસ્તુત ભવ્યજીવમાં મિથ્યાત્વ, મોહ વગેરે પાપકર્મના નાશની યોગ્યતા (સ્વભાવ છે) તેથી

તથાભવ્યત્વનો પરિપાક વગેરે સામગ્રીથી તેના પાપકર્મનો નાશ થઈ શકે, અભવ્યજીવોનો તેવો સ્વભાવ જ ન હોવાથી બધાં કારણો હોવા છતાં તેનું કાર્ય ન થાય.

કાળનું કાર્ય તો નિયતસમયે પરિપાક કરવાનું છે.

મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયજી વિરચિત પાંચ કારણવાદ સ્તવનની છટ્ટી ઢાળમાં નીચે મુજબ વર્ણન છે -

તંતુ સ્વભાવે પટ ઉપજાવે, કાળક્રમે રે વણાએ,
ભવિતવ્યતા હોય તો નિપજે, નહિ તો વિઘન ઘણાએ...૪
તંતુવાય ઉદ્યમ ભોક્તાદિક, ભાગ્ય સકલ સહકારી,
ઈમ પાંચે મલી સકલ પદારથ, ઉત્પત્તિ જુઓ વિચારી...૫
નિયતિ વસે હલુકરમો થઈને, નિગોદ થકી નિકલો,
પુણ્ય મનુજભવાદિક પામી, સદ્ગુરુને જઈ મલિયો રે...૬
ભવસ્થિતિનો પરિપાક થયો તવ, પંડિત વીર્ય ઉલ્લસિઓ,
ભવ્યસ્વભાવે શિવગતિ પામી, શિવપુર જઈને વસિઓ રે...૭
ઉપરોક્ત વિધાનો દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે કે તથાભવ્યત્વને સ્વભાવ તરીકે જ ઓળખાવ્યું છે.

આ અંગે મિત્ર-મુનિવરોને વિચાર-વિમર્શ કરીને પ્રકાશ પાડવા વિનંતિ.

☒ 163. [ક્રૂ Σ 286 (16.98) આરાધક-વિરાધક-ચતુર્ભંગી]

ટિપ્પણ ૬૮ - “ગીતાર્થની નિશ્રાએ વર્તતા અગીતાર્થ મહાત્માઓ તથા ગીતાર્થનિશ્ચિત ન હોય પણ સ્વયં ગીતાર્થ હોય એવા મહાત્માઓ પણ સર્વારાધક જ ગણાય છે.” આ સંદર્ભે કંઈક વિચારણા -

ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે ... સ્તવનમાં “પ્રાયઃ ગ્રંથિ લગે નવિ આવ્યા” એ કથનમાં ગીતાર્થને છોડીને જનારાને વિરાધકરૂપે ગ્રહણ કરેલ છે,

તો પણ ત્યાં પ્રાયઃ શબ્દથી જેઓ પ્રજ્ઞાપનીય છે તેઓની વ્યાવૃત્તિ કરેલ છે. તેવા ગીતાર્થ-અનિશ્ચિત તપ-ચારિત્રમાં રત અગીતાર્થને અહીં દેશારાધકરૂપે ગ્રહણ કરવાના છે.

અહીં સ્થૂલદૃષ્ટિથી વિચારીએ તો ગીતાર્થને છોડીને એકલા વિચરતા અનિર્વર્તનીય અસદ્ગ્રહ વગરના જીવોને દેશારાધક તરીકે સ્વીકારી શકાય, અને ગીતાર્થની નિશ્ચિતતામાં રહીને તપ-સંયમમાં યત્ન કરતા અગીતાર્થ એવા અપુનર્બંધકાદિ સર્વારાધક છે એમ લાગે; પરંતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચારીએ તો ગીતાર્થની નિશ્ચિતતામાં રહેલા સ્થૂલબોધવાળા જીવો પણ ભાવથી ગીતાર્થને નિશ્ચિત નથી. તેથી દ્રવ્યથી ગીતાર્થને તેઓ નિશ્ચિત હોવા છતાં ગીતાર્થના વચનાનુસાર ઉચિત પ્રવૃત્તિઓ તેઓ કરી શકતા નથી, તેવા અગીતાર્થને પણ દેશારાધકમાં ગ્રહણ કરવાના છે, પરંતુ સર્વારાધકમાં નહીં. આ વિશે સ્વયં ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજનાં ધર્મપરીક્ષણ-અંતર્ગત વચનો -

ગીતાર્થનિશ્ચિતમપિ દેશારાધકમાહ -

પદમકરણભેષણં ગંથાસન્નો જઈ વ સઙ્ગો વા।

નેગમણયમયભેષા ઇહ દેસારાહ્મો નેઓ।।૨૭।।

અર્થ - પ્રથમ કરણની અવસ્થાના કારણે ગ્રન્થિની સમીપમાં રહેલ સાધુ કે શ્રદ્ધાવાન ગૃહસ્થને પ્રસ્તુત વિચારણામાં નૈગમનયમતે દેશારાધક જાણવો.

તથા ચ ધર્મમાત્રફલાનુષ્ઠાનવતાં ગીતાર્થનિશ્ચિતસાધુશ્રાવકાણા-મપિ ભાવતોઽનધિગતશ્રુતજ્ઞાનત્વાચ્છીલવત્વાન્ન દેશારાધકત્વમેવ, તથૈવ પરિભાષણાત્।

આમ ધર્મમાત્રફલક અનુષ્ઠાનવાળા અને ગીતાનિશ્ચિત એવા સાધુ-શ્રાવકો પણ ભાવથી શ્રુતજ્ઞાનને પામેલા ન હોઈ અને શીલયુક્ત હોઈ દેશારાધક જ છે એ જાણવું, કારણકે દેશારાધકપણાની પણ તેવી જ પરિભાષા છે.

✓ આચાર્યશ્રી વિજયરાજહંસસૂરિજી

☒ 164. [ક્ર્ Σ 256 (16.61) પહેલાં આરતી કે મંગલદીવો?]

આને માટે પણ અમારા ગુરુભગવંતશ્રી એમ કહેતા હતા કે પહેલાં મંગલદીવો હોવો જોઈએ. “મંગલદીવો આરતી કરતા, સુરવર જય જય બોલે” જેવા પાઠના આધારે તેઓશ્રી આવું માનતા હતા.

✓ મુનિ શ્રીસૌમ્યચન્દ્રવિજયજી

☒ 165. [ક્ર્ @ 48 (16.89) યાવદવધારણેમાં નિત્યસમાસ...]

પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીમાં વિભાષા||૨.૧.૧૧|| સૂત્રની અનુવૃત્તિ દ્વારા ત્યારપછીનાં સૂત્રોમાં અનિત્યસમાસત્વનું વિધાન થાય છે અને તે પૂર્વેનાં સૂત્રોમાં નિત્યસમાસત્વનું વિધાન થાય છે. અધિકારોજ્યમ્। એતત્સામથ્યદિવ પ્રાચીનાનાં નિત્યસમાસત્વમ્। (વૈયાકરણસિદ્ધાંતકૌમુદી - ૨.૧.૧૧)

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમાં નિત્યં પ્રતિનાડ્ણે||૩.૧.૩૭|| સૂત્રના નિત્ય પદની અનુવૃત્તિપૂર્વક પછીનાં સૂત્રોમાં નિત્યસમાસત્વનું વિધાન છે.

સૌપ્રથમ તો નિત્યસમાસ અને અનિત્યસમાસ એટલે શું તે સમજીએ. સામાન્યતઃ નિત્યસમાસ એટલે જ્યાં વિકલ્પ વગર જ સમાસ થાય, વાક્યપ્રયોગ ન કરી શકાય. અને અનિત્યસમાસ એટલે જ્યાં સમાસ અને વાક્ય બંનેનો વૈકલ્પિક પ્રયોગ થઈ શકે. એટલે કે સમાસ વિકલ્પે થાય.

નિત્યગ્રહણં વાક્યનિવૃત્ત્યર્થમ્। તેનાડ્યત્ર સમાસો વાક્યં ચ ભવતિ।
(-સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન- બૃહદ્વૃત્તિ - ૩.૧.૩૭)

વૈયાકરણસિદ્ધાંતકૌમુદીની શ્રીધરમુખોલ્લાસિની વ્યાખ્યામાં ગોવિંદાચાર્યજી કહે છે કે - જहाँ अस्वपदविग्रह होता है, वह समास नित्य होता है। (ભાગ - ૨, પૃષ્ઠ - ૪૦૧)

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

માટે, જ્યાં સ્વપદવિગ્રહ થાય ત્યાં અનિત્યસમાસ થશે અને જ્યાં અસ્વપદવિગ્રહ થાય ત્યાં નિત્યસમાસ થશે.

ये ये वृद्धाः यथावृद्धम्। (પાણિ૦ - ૨.૧.૭, સિદ્ધ૦ - ૩.૧.૪૧)
शाकस्य लेशः (-अल्पत्वम्) शाकप्रति। (પાણિ૦ - ૨.૧.૮, સિદ્ધ૦ - ૩.૧.૩૭) अक्षेण विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि। (પાણિ૦ - ૨.૧.૧૦, સિદ્ધ૦ - ૩.૧.૩૮) कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम्। (પાણિ૦ - ૨.૧.૬, સિદ્ધ૦ - ૩.૧.૩૯) अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्। (પાણિ૦ - ૨.૧.૬, સિદ્ધ૦ - ૩.૧.૪૦)

આમ આવાં સર્વ સમાસસ્થાનોમાં ઉક્ત સૂત્રો દ્વારા નિત્યસમાસ થાય છે. અને ત્યાં અસ્વપદવિગ્રહ છે તેવું જાણાય જ છે. અને આ સિવાયનાં સ્થાનોમાં વિકલ્પે સમાસ થશે તેવું સમજાય છે.

હવે પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીમાં યાવદવધારણે॥૨.૧.૧૮॥ સૂત્ર વિભાષા॥૨.૧.૧૧॥ સૂત્રની પૂર્વે છે. તેથી તેના દ્વારા થનાર સમાસ નિત્યસમાસ થશે. જ્યારે સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમાં યાવદિયત્વે॥૩.૧.૩૧॥ સૂત્ર નિત્યં પ્રતિના-હ્યે॥૩.૧.૩૭॥ સૂત્રની પૂર્વે છે માટે તેના દ્વારા થનાર સમાસ અનિત્યસમાસ થશે.

પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીમાં યાવદવધારણે॥૨.૧.૮॥ સૂત્રની વૃત્તિમાં આપેલ દૃષ્ટાંત અસ્વપદવિગ્રહવાળું છે - યાવન્તઃ ક્ષ્લોકાસ્તાવન્તોઽચ્યુતપ્રણામાઃ યાવચ્છલોકમ્। જ્યારે સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનમાં યાવદિયત્વે॥૩.૧.૩૧॥ સૂત્રની વૃત્તિમાં આપેલ દૃષ્ટાંત સ્વપદવિગ્રહવાળું જાણાય છે - યાવન્ત્યમત્રાણિ યાવદમત્રમ્। આમાં વાક્યપ્રયોગ થાય છે ત્યારે યાવન્ત્યમત્રાણિ તાવતો બ્રાહ્મણાનામન્ત્રયસ્વ વાક્ય થશે. અને સમાસ થશે તો યાવદમત્રં બ્રાહ્મણાનામન્ત્રયસ્વ વાક્ય થશે. હવે અહીં જો સ્વપદવિગ્રહ માનીએ તો, તાવત્ પદનું શું? જો તે વિદ્યમાન જ નથી રહેતું તો આને સ્વપદવિગ્રહ શી રીતે કહેવાય?

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

આશા છે કે જિજ્ઞાસાનો આશય સ્પષ્ટ થયો હશે. સુરતમાં શ્રીનીલકંઠભાઈ પંડિતજીને આ પ્રશ્ન પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે -

યાવદિત્યવ્યયં યાઽસ્તિ તદ્વિતાન્તં ચ વિદ્યતે।

અતો નિત્યસમાસેઽપિ તદ્વિતાન્તેન વિગ્રહઃ॥

(પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી - કાશિકાવૃત્તિ - પદમંજરી વ્યાખ્યા - ૨.૧.૮)

અર્થાત્ યાવદ્ પદ અવ્યય તથા તદ્વિતાન્ત બંનેરૂપે છે. આથી અહીં નિત્યસમાસ અને અસ્વપદવિગ્રહ થતો હોવા છતાં તદ્વિતાન્ત દ્વારા પણ વિગ્રહ માન્ય છે અર્થાત સમાસ સાથે વાક્યપ્રયોગ પણ વિકલ્પે માન્ય જ છે.

કદાચ આ કારણથી જ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય ભગવંતે તેને અનિત્યસમાસ તરીકે જ વિવક્ષિત કર્યો હશે.

*

શ્રુતશુદ્ધિ

≠ શ્રુતશુદ્ધિ - 21

ગ્રંથ - સિરિનિસીથસુતં - પદમભાગો

સંપાદન - મુનિ શ્રીદિવ્યરત્નવિજયજી

પ્રકાશન - શ્રમણસેવા પરિવાર, મુંબઈ, સં. ૨૦૭૧

શુદ્ધિ - ત્રૈ.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
2	9	૦ભાવચરણં	૦ભાવચરણં
4	9	વળ્ણેઊળં । ઇચ્છેયં	વળ્ણેઊળં ઇચ્છેયં
7	11	કલિજ્ઞતીતિ	કલિજ્ઞતીતિ
7	14	પજ્જાયા જ્ઞાયતે	પજ્જાયા । જ્ઞાયતે
8	10	ધમ્મંઈ	ધમ્મંઈ
8	14	૦તાસળાત્થં	૦તાસળત્થં

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
8	19	हेवावएणं	हेवाएणं
8	21	सव्वस्स हरणो	सव्वस्सहरणो
8	27	छाणहारी थेरीए	छाणहारीथेरीए
9	3	फिट्ठओ	फिट्ठउ
9	4	फिट्ठओ	फिट्ठउ
9	19	जेणे	जेण
10	17	बहुमाणो	बहुमाणे
10	12	बहुमाणो	बहुमाणे
11	6	आगाढमणागाढे	आगाढाऽनागाढे
11	16	सज्झाए वि असज्झाए वि असज्झायं	सज्झाए वि असज्झायं
11	21	ताव आयम्बिलं । आयम्बिल	ताव आयम्बिलं आयम्बिलं ।
12	2	०मत्तोदत्तादिए	०मत्तोदात्तादिए
13	3	अत्थे गुरुगो तु	अत्थे गुरुगो(गा) तु
13	9	अत्थे गुरुगो तु	अत्थे गुरुगो(गा) तु
13	12	सद्दातो त्ति दंसण०	०सद्दातो दंसण०
14	4	उभयभेदो	उभयभेदा
15	6	अंगुली वक्रकरण	अंगुलीवक्रकरण
15	21	०बोडिउलग०	०बोडि-उलूग०
16	13	विगिंछिणो	वित्तिगिंछिणो
16	18	सोहेमि	साहेमि
16	30	०पडिवत्तीय	०पडिवत्ती य
17	4	मगहा	मगहे
18	2	मा णु	माणु
18	4	एवं गुणविसिट्ठो	एवंगुणविसिट्ठो
18	6	उववूहण त्ति	उववूहणं ति
18	6	पसंसण त्ति	पसंसणं ति

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
18	6	सद्धा जणण त्ति	सद्धाजणणं ति
18	11	तिमासच्चउ०	तिमासच्चउ०
18	13	०सेज्जा०	०सेज्जा०
18	14	सव्वित्थरो	सवित्थरो
19	23	जोगारुद्धिट्टस्स	जोगारुद्धिट्टस्स
20	5	उववरए	अववरए
20	6	निक्खेतिया	निक्खेविया
21	17	पदाओ	पद्दाओ
22	8	गण-पुर चाउवेज्जादि	गण पुर-चाउवेज्जादि
22	11	थिर अकरणे	थिरअकरणे
22	14	केती मतेणं	केतीमतेणं
24	3	दुमपुप्फित०	दुमपुप्फित०
30	25	०स्सिमेणविहिणा	०स्सिमेण विहिणा
31	11	जावंति यं	जावंतियं
32	23	ईसिपप्भार०	ईसिपप्भार०
33	19	याणण	याणेण
34	14	पुच्छित्तो	पुच्छित्तो
36	30	०गुणदोस०	०गुणदोष०
37	14	सेवितव्व	सेवितव्वं
38	20	संघयणा धित्तिजुत्ता	संघयणधित्तिजुत्ता
39	7	भय सद्दो	भयसद्दो
39	16	पूर्ववदितरे	पूर्ववत्। तरे
39	27	तरमाण त्ति	तरमाणं ति
39	27	तदिति	तमिति
40	17	इत्थीवग्गो	इत्थीवग्गे
41	17	अच्चित्तं	अच्चित्तं
41	23	कप्पपमाय अप्पमत्ताऽणाभोग	कप्प-पमायऽणाभोग

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
43	13	अञ्चितं	अञ्चितं
43	14	कप्पिज्जति	कप्पिज्जंति
44	7	देमि	देति
44	19	सहस्सकरणं	सहसक्करणं
45	17	लट्ठंति	लट्ठं ति
47	6	०हारवणस्स	०हारावणस्स
50	4	माति समुत्था	मातिसमुत्था
50	6	पितु पसादा	पितुपसादा
50	25	सागघतादा वाऽऽहो	सागघतादावाहो
50	28	मरंति	भरंति
51	27	उत्तरपच्चुत्तरातो	उत्तरपच्चुत्तरातो
53	19	जं व त्ति	जं व त्ति
54	24	खादयति	खइतं
55	12	सेसो	सेसे
57	13	बियं-तिय०	बिय-तिय०
57	28	ससरक्खादि	सरक्खादि
58	15	स सरक्ख	ससरक्ख
58	16	कण्हादऽपमज्जणे	कण्हादऽपमज्जणे
58	25	विधिप्पददरिसणत्थं	विधिप्पदरिसणत्थं
62	4	अभिक्खासेवा	अभिक्खसेवा
69	1	इर्का	इका
69	24	समुद्दजाणी य	समुद्दजाणीय
69	29	वृत्तं	वुत्तं
71	1	कुडुभंगं	कुडुंभंगं
72	10	णवा ऽणवे	णवाऽणवे
72	13	पुराणए	पुराणाए
72	22	गंतु	गंतुं

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
73	24	एगा जोगो	एगाजोगो
74	15	भूत्ते	भुत्ते
74	21	०फले	०फलो
74	27	अन्नोन्न पुढविसंकम परित्तत्ता	अन्नोन्नपुढविसंकमपरित्तत्ता
76	2	ईतर०	इतर०
77	16	मासलहूं	मासलहुं
77	19	चउलहुग	चउलहुग
77	20	तं निप्फन्नं	तन्निप्फन्नं
77	24	चूर्णिर्नास्ति	- (एवं वाक्यं कथं चूर्ण्यं लिखितं भवेत्?)
79	8	हुते	हते
79	17	सुंदरा	सुंदरी
81	12	द्रव्योद्धोतः	द्रव्योद्धोतः
81	12	ज्ञानोद्धोतः	ज्ञानोद्धोतः
82	1	ओस्सक्कति	उस्सक्कति
82	15	निव्वावेँ ति	निव्वावेँति
84	19	०पत्रादि ॥२३७॥ तै०	०पत्रादि तै०
84	23	०शृङ्गम्	०शृङ्गम्
87	7	सीती होमाणं	सीतीहोमाणं
88	10	पावति ॥२४९॥ च सद्दो	पावति चसद्दो
88	16	०मत्तेणभिक्षुं	०मत्तेण भिक्षुं
90	23	०परित्तेगट्ठिग अबद्धभिन्नसपडिपक्खा	०परित्तेगट्ठिगअबद्धभिन्न सपडिपक्खा
91	19	॥२६०॥	॥२५९॥
91	25	एगदुगे तीसु	एगदुगतिएसु
91	26	एगदुतिएसु	एगदु[ग]तिएसु
92	3	मूङ्ग०	मुङ्ग०

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
94	5	दुप्पमज्जित	दुप्पमज्जितं
94	6	सुपमिज्जितं	सुपमज्जितं
95	7	चतुर्थो भंगो	चतुर्थे भंगे
95	14	बोलेतुमणा	बोलेतुमणा
96	6	उसग्गो	उस्सग्गो
96	26	पुव्वऽगता	पुव्वगता
100	49	हिंडतेण	हिंडतेण
101	19	विवरीत	विवरीतं
105	27	चतुगुरुगा	चतुगुरुगा
107	6	वच्चमि	वच्चामि
108	2	तं रूवं	तंरूवं
108	29	तावन् मात्रा०	तावन्मात्रा०
109	24	गम्मिष्यामी०	गमिष्यामी०
115	25	उवधी कतं	उवधीकतं
116	21	तवगुरुगा	तवगुरुगा
117	7	०कालविसेसिय	०कालविसेसवज्जिया
118	26	आगारिय०	सागारिय०
120	10	अहा भद्दगेसु	अहाभद्दगेसु
120	12	जेणं जण०	जेणंऽजण०
120	24	गिहिखुड्डुगमादिगं	गिहत्थखुड्डुगमादि
121	6	कुडं	फुडं
121	9	अणणुण्णाय गहणे	अणणुण्णायगहणे
121	26	पडिसेवणादप्पिया	पडिसेवणा - दप्पिया
122	3	तिरिच्छ	तिरिच्छं
122	23	सेज्जातरधूधा०	सेज्जातरधूया०
124	5	पडिमाज्जुते	पडिमाजुते
124	17	देहाउ	देहा उ

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
125	2	चो० । आ० ।	- (इदमाचार्यवाक्यम्)
126	1	गृहीतार्थेत्यर्थः	गृहीतार्थेत्यर्थः
126	8	चो० । आ० ।	- (इदमाचार्यवाक्यम्)
126	17	एगेसिं	एतेसिं
126	17	०दावणता	०दायणता
127	19	पडिच्छते	पच्छित्ते
127	22	उपण्णेषु	उप्पण्णेषु
128	22	स्त्र्यादिसंशक्ते०	स्त्र्यादिसंसक्ते०
130	27	०सवासादिन्नि व	०सवासादित्ति व
131	8	विअधिकृत्य	वि अधिकृत्य
131	18	०भेदावधाराणे	०भेदावधारणे
133	13	गेलण्णोसद्ध	गेलण्णोसध
133	19	ममत्त	ममत्तं
137	4	वाग्धाततो	वाघाततो
139	18	अणवत्थं मिच्छते	अणवत्थमिच्छते
139	19	अस्संजतज्झणेण	अस्संजतजणेण
139	26	आतसजंम०	आतसंजम०
140	19	घाते त्ति	घातेति
141	8	देह	देहं
141	9	अट्ठिऊण	अडिऊण
141	15	भत्तपाणं निमित्तं	भत्तपाणनिमित्तं
141	27	असत्यतेनेनेति	असत्यनेनेति
142	21	दिंज्जति	दिज्जति
143	17	छट्ठादे गुत्तरिया	छट्ठादेगुत्तरिया
143	22	आचाम्लेऽप्येवमेव	आचाम्लेऽप्येवमेव
143	22	उभयेऽप्येवमेव	उभयेऽप्येवमेव
144	26	पमाएमूणं	पमाणमूणं

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
145	9	जहा लाभं	जहालाभं
145	18	सुद्धालभे	सुद्धालंभे
146	12	०पज्जवसाणाणान	०पज्जवसाणाण न
148	13	नञ्जति	नज्जति
148	22	अहं	अह
149	11	चिरकालोपघातित्वात् कर्म	(?)
150	25	लभेञ्ज	लभेज्ज
151	13	चतुगरुगं	चतुगुरुगं
151	4	णात्तऽणाते	णातऽणाते
153	22	परिलंगेण	परलिंगेण
155	6	णिच्छए	णिच्छएेण
155	10	नैरर्थक्यमाप्नोति	नैरर्थक्यमाप्नोति
155	17	णिद्दयता	णिद्दयता
155	20	निद्दयया	निद्दयया
156	5	०कप्पपडिसेवणं	०कप्पपडिसेवाणं
156	26	मे असेवतो	मेऽतो सेवत
157	30	अकडजोगि	अकडजोगि
159	5	अणाणुतावीपदं	अणणुतावीपदं
160	15	सचित्तं	सचित्ते
161	14	वक्खाणे त्ति	वक्खाणेति
163	24	चारणादिदिक्खितो	चारणादि दिक्खितो
164	9	इत्ति	इति
164	12	पइण्णा विज्जे	पइण्णविज्जे
164	19	आदी अदिट्ठ०	आदीअदिट्ठ०
165	2	प्रववन०	प्रवचन०

* આ શુદ્ધિપત્રક સંપૂર્ણ પહેલા ભાગનું નથી. ફક્ત પીઠિકા વિભાગનું જ છે. આ ઉપરાંત પહેલા ભાગમાં પ્રકાશિત નિશીથનો પહેલો ઉદ્દેશો બાકી રહે છે.

* પીઠિકા વિભાગનું પણ હોવું જોઈએ એના કરતાં આ ઘણું નાનું શુદ્ધિપત્રક છે. સ્થળસંકોચને લીધે સંપૂર્ણ શુદ્ધિપત્રક પ્રકાશિત કર્યું નથી. આમે સંપૂર્ણ શુદ્ધિપત્રક છાપવા કરતાં તો ફરીથી ગ્રંથ જ પ્રકાશિત કરી દેવાનું સહેલું પડે તેમ લાગે છે.

* આખા સંપાદનમાં પ્રાયઃ સમાસનું ધ્યાન આપવામાં નથી આવ્યું. ભદ્રબાહુસ્વામિ કતા, ધિતિ વિરહિતો, ઠાળ નિયોયણા, કેતી મતેણં - આવા સેંકડો સમાસો છૂટા જ છપાયા છે. આને લીધે અર્થો સમજવામાં બહુ જ મુશ્કેલી થાય તેમ છે. ઉપરાંત કેટલેક ઠેકાણે તો અનર્થ જ થાય છે. જુઓ - જેણં જળવિજ્ઞાદિણા અદિસ્સો ભવતિ તં અંતદ્વાણં ભણ્ણતિ। આમાં જેણં જળવિજ્ઞાદિણા એટલે શું તે સમજવું મુશ્કેલ બને તેમ છે. આમાં જળનો અર્થ પ્રાયઃ 'જન' કરીને નીચે ટિપ્પણ આપવામાં આવી છે - યેન સ જનાનામ્ અદૃશ્યો ભવતિ તદ્ અન્તર્ધાનાદિ। પ્રશ્ન તો એ થાય કે આવો અર્થ કરવા માટે પણ જણાણં પાઠ હોવો જોઈએ. ઓછામાં ઓછું, વિભક્તિનો લોપ માની લઈએ તો પણ, જળવિજ્ઞાદિણા ભેગું તો ન જ છપાય. હવે સાચો પાઠ જુઓ - જેણંજળવિજ્ઞાદિણા. જે અંજન, વિદ્યા વગેરેથી અદૃશ્ય થઈ શકાય છે તે અંતર્ધાન કહેવાય છે. આવું તો અનેક સ્થળે છે. આદિ સદ્, ચ સદ્, તુ સદ્ જેવા સમાસો તો જાણે છે જ નહીં. અને આશ્ચર્ય તો ત્યાં થાય કે સેંકડો ઠેકાણે સમાસ ન હોવા છતાં પણ શબ્દો ભેગા છપાયા છે. જેમકે - તદદ્વજમ્હિસ્સતે, પહિસેવણાદપ્પિયા વગેરે. નમૂનાદાખલ આવી બહુ થોડીક અશુદ્ધિઓ ઉપર શુદ્ધિપત્રકમાં વચ્ચે વચ્ચે લીધી છે.

* વિરામચિહ્નોની અવ્યવસ્થા પણ અભ્યાસી માટે ખાસી મુશ્કેલી વધારે છે. જેમકે - જગારનિદેસે તગારો હોતિ સદ્વસ્સા. અવધારણત્યે તુગારો। (૩૪.૧૨) વાક્ય જે રીતે છપાયું છે તે પ્રમાણે તો અર્થ જલદી સમજાય તેમ છે જ નહીં. જકારથી નિર્દેશિતમાં તકાર હોય છે - એમ અર્થ કર્યા પછી સદ્વસ્સ તો બાકી જ રહે છે. અને તુકારથી શેનું અવધારણ કરવાનું તે પણ નથી સમજાતું. હવે વિરામચિહ્નો ફેરવો તો વાક્ય ચોખ્ખું થશે - જગારનિદેસે તગારો। હોતિસદ્વસ્સ અવધારણત્યે તુગારો। જકારથી જેનો નિર્દેશ થયો હોય તેને માટે જ તકાર પ્રયોજાય છે (યત્તદોરભિસમ્બન્ધઃ) અને ગાથામાં પૂર્વે પ્રયુક્ત હોતિ શબ્દના અવધારણ માટે તુકાર છે. આવી રીતે અલ્પવિરામ, પૂર્ણવિરામ જેવાં વિરામચિહ્નો જ્યાં હોવાં જોઈએ ત્યાં ન હોય અને ગમે ત્યાં વળી જડી પણ જાય તેવું પણ સંકડો ઠેકાણું છે.

* એક વાત ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. આ શુદ્ધિપત્રકમાં સંપાદન અંતર્ગત અપાયેલી અઢળક ટિપ્પણીઓ (જેની આવશ્યકતા કે ઉપાદેયતા કે પદ્ધતિ વળી અલગ ચર્ચાનો વિષય છે) ની સહસ્રાધિક ભૂલો તો આમાં નોંધી જ નથી. વળી, ગાથાને કે ગાથાસમૂહને અપાયેલ શીર્ષકો પણ આમાં નથી જ લીધાં. તો પણ કેટલી ગંભીર ક્ષતિઓ છે તેના ૨-૩ નમૂના -

૧. પૃષ્ઠ - ૧૨૮ પર - નિશીથદોહનમાં શ્વાનં વાઙ્સમાનં પાઠ છે. આ 'અસમાન શ્વાન' એટલે શું આપણે સમજી જ ન શકીએ. પછી ઉપર ચૂર્ણિમાં સાણં વા ડસમાણં પાઠ જોઈએ તો ઓર મૂંઝવાણ થાય કે ડસમાણં નું અસમાન કેવી રીતે થાય? પછી થોડોક વિચાર કરીશું અને કલ્પનાશક્તિને કામે લગાડીશું તો સમજશે કે મૂળ નોટમાં શ્વાનં વા દશમાનં લખ્યું હશે. તેમાં દ ૬ જેવો વંચાતો હશે. અને શ ને સ તો સમજી લેવાનું સહેલું છે. એથી દશમાનં નું થઈ ગયું ડસમાનં. એટલે કરડતો કૂતરો વિશિષ્ટ કૂતરો થઈ ગયો. આ જ પાના પર પનગાદિષુ (પાનકાદિષુ), અન્યોપદેશેન (અન્યાપદેશેન).

૨. પૃષ્ઠ - ૧૫૩ પર માત્ર છેલ્લી ત્રણ પંક્તિમાં જ - વેત્તા (વેલા), ભિક્ષાગ્રહણે ન (ભિક્ષાગ્રહણેન), ઉદિતો (ઉદિતે), અસહમાનોઃ (અસહમાનો), એવં (એવ).

૩. પૃષ્ઠ - ૧૬૩ - ચૂર્ણિગત કચલગમાદી નો ટિપ્પણમાં આવરણમ્ અર્થ કર્યો છે!

* આ સંપાદનની સૌથી ગંભીર વાત હોય તો મૂળપાઠમાં થયેલાં પરિવર્તનોની. જેમકે - ભાષ્યગ્રંથોના સામાન્ય અભ્યાસીને પણ ખ્યાલમાં જ હોય કે ભાષ્યમાં ઘણી વખત એક ગાથાના પૂર્વાર્ધના વિવરણ માટે એકાધિક ગાથાઓ રચી પછી પેલી ગાથાના પશ્ચાર્ધનું વિવરણ કરવામાં આવતું હોય છે. આવા સંજોગોમાં ચૂર્ણિકાર ભગવંતો પણ ગાથાનું સમગ્ર વિવરણ કરવાને બદલે પહેલાં ગાથાના પૂર્વાર્ધનું જ વિવરણ કરી, પછી ભાષ્યગત પૂર્વાર્ધનું વિવરણ કરનારી ગાથાઓને વ્યાખ્યાયિત કરીને પછી પેલી ગાથાના પશ્ચાર્ધનું વિવરણ કરતાં હોય છે. આ માન્ય પદ્ધતિ છે અને એવા અનેક દાખલા પણ જડે જ.

આ જ પદ્ધતિને નિશીથવિશેષચૂર્ણિમાં પણ અનુસરવામાં આવી છે. એટલે ગાથા ૭૭ ના પૂર્વાર્ધનું વિવરણ કરી પછી એ પૂર્વાર્ધના વિવરણસ્વરૂપ ગાથા - ૭૮, ૭૯ નું વિવરણ કરીને પછી ગાથા - ૮૦ અંતર્ગત ગાથા - ૭૭ ના પશ્ચાર્ધની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. પણ અત્રે સંપાદકે ચૂર્ણિકારની આ પદ્ધતિને અમાન્ય સમજીને ગાથા - ૮૦ માંથી એટલો ચૂર્ણિપાઠ ઉઠાવીને ગાથા - ૭૭ ની ચૂર્ણિમાં જોડી દીધો છે! અને નીચે ટિપ્પણમાં પોતાને યોગ્ય લાગવાથી આમ કર્યું એવી નોંધ પણ આપી છે. આમાં ચૂર્ણિની સંગતિના પ્રશ્નો તો ઊભા થાય જ છે, પરંતુ સંપાદનની શિસ્ત કે મર્યાદા પણ જોખમાય છે. આવાં ઉદાહરણો પણ એકાધિક છે.

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

ખરેખર તો, આ સંપાદનની પ્રસ્તાવનાથી લઈને પરિશિષ્ટ સુધીના એકેક વિભાગ માટે કંઈ ને કંઈ લખવું પડે તેમ છે અને નિશીથવિશેષયૂર્ણિ જેવા ગંભીર આગમગ્રંથોના સંપાદન માટેની પાત્રતા અને નિષ્ઠા કેવી હોવી જોઈએ તે અંગે ખાસો દિશાનિર્દેશ કરવો પડે તેમ છે. પરંતુ એ કાર્ય તો કોઈ બહુશ્રુત ગીતાર્થ ભગવંત જ કરી શકે. શ્રીસંઘને નજીકના ભવિષ્યમાં નિશીથવિશેષયૂર્ણિનું કોઈ માન્ય ગણી શકાય તેવું પ્રકાશન સાંપડશે તેવી આશા રાખવાનું ગમે છે.

/ ત્રે.

*

≠ શ્રુતશુદ્ધિ - 22

ગ્રંથ - શ્રીપંચાશકપ્રકરણમ્ (પ્રથમો વિભાગ:) (પ્રત)

સંપાદક - શ્રીધર્મશેખરવિજયજી ગણિ

પ્રકાશક - શ્રી અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટ - ભિવંડી, સં. ૨૦૬૮

શુદ્ધિ - મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી

≠ શ્રુતશુદ્ધિ - 23

ગ્રંથ - પંચાશકપ્રકરણ - ભાગ - ૧, ગુજરાતી ભાવાનુવાદ (પુસ્તક)

સંપાદક - શ્રીધર્મશેખરવિજયજી

પ્રકાશક - શ્રી અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટ - ભિવંડી, સં. ૨૦૬૭

શુદ્ધિ - મુનિ શ્રીનિર્ગ્નથચન્દ્રવિજયજી

પુસ્તક		પ્રત		અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
પૃષ્ઠ	પંક્તિ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ		
5	2	5	9	તસ્યા	તયા
21	10	13	4	કરણા	કારણા
43	3	28	10	પ્રેવશ	પ્રવેશ
58	14	38	5	વિવિક્ષિત	વિવક્ષિત

श्रुतसंविभाग - १८

पुस्तक		प्रत		अशुद्धि	शुद्धि
पृष्ठ	पंक्ति	पृष्ठ	पंक्ति		
60	30	40	9	०दीनि वा	०दीनि च (?)
69	31	45	11	इत्यर्थः?	इत्यर्थः,
104	27	71	4	च्छनमेव	च्छनमेवं
127	23	85	9	कण्डूत्यादि	कण्डू इत्यादि
142	7	98	9	वा शब्दः	च शब्दः
156	21	110	5	वक्र	वक्त्र
158	5	111	8	शक्त्वात्	शक्तत्वात्
169	6	119	11	शिघ्रं	शीघ्रं
201	16	136	10	तौ च चौ	तौ च तौ
235	23	162	9	वन्द	वन्दन
250	18	174	13	मङ्गल्य	मङ्गल
289	4	199	12	दुर्गति	दुर्गता
289	6	199	13	दुर्ग	दुर्गता
292	6	202	9	पूजाप्रकरण	पूजाविधिप्रकरण
311	15	216	1	योग	योग्य
363	20	252	1	भक्षयिष्मामि	भक्षयिष्यामि
374	19	260	10	संभन्त्यते	सम्भन्त्यते
390	30	273	6	नैवद्य	नैवेद्य
426	18	300	13	विजस्य	बीजस्य
430	24	303	7	खिङ्गादि	षिङ्गादि
543	3	395	14	प्रयाणेणा	प्रायेणा
569	8	418	5	परिमाणे	परिणामे

*

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

≠ શ્રુતશુદ્ધિ - 24

ગ્રંથ - શ્રીપંચાશકપ્રકરણમ્ (દ્વિતીયો વિભાગઃ) (પ્રત)

પ્રકાશક - શ્રી અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટ - ભિવંડી

શુદ્ધિ - મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી

≠ શ્રુતશુદ્ધિ - 25

ગ્રંથ - પંચાશકપ્રકરણ - ભાગ - ૨, ગુજરાતી ભાવાનુવાદ (પુસ્તક)

પ્રકાશક - શ્રી અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટ - ભિવંડી

શુદ્ધિ - મુનિ શ્રીનિર્ગ્નથચન્દ્રવિજયજી

પુસ્તક		પ્રત		અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
પૃષ્ઠ	પંક્તિ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ		
107	29	81	12	આતઃ	અતઃ
110	27	85	2	ચઃ સમુચ્ચયે	-
158	17	108	12	◌અન્તરો◌	◌અનન્તરો◌
192	19	139	3	◌વદ્ભૂપં◌	◌વદદ્ભૂપં◌
192	21	139	4	◌વોચત્◌	◌વોચત◌
202	17	144	9	◌કૃત્સ્ન◌	◌કૃત્સ્ન◌
295	12	221	12	◌ચલેત્વં◌	◌ચેલત્વં◌
304	8	227	12	◌માડણ્વિકા◌	◌માડમ્બિકા◌
304	9	228	13	◌માણ્ડવિક◌	◌માડમ્બિક◌
320	19	241	5	◌ષ્ટોહ◌	◌ષ્ટોહા◌
326	5	246	9	◌કુશલી◌	◌કુશીલ◌
328	15	247	13	◌જ્ઞાનિનો◌	◌જ્ઞાનિનો◌
341	9	256	14	◌નાઽવસિતઃ◌	◌નાઽવસિતઃ◌
366	9	277	5	◌અન્ત્યં◌	◌આન્ત્યં◌
380	9	289	3	◌મલ્લી◌	◌મલ્લિ◌
380	12	289	7	◌મલ્લિરઃ◌	◌મલ્લિઃ◌
389	19	298	6	◌વિશેષતો◌	◌વિશેષતો◌

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

શ્રુતશુદ્ધિ - 26

ગ્રંથ - હીરપ્રશ્ન:

પ્રકાશક - શ્રીજિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

શુદ્ધિ - મુનિ શ્રીશ્રુતાંગયન્દ્રવિજયજી

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
1-અ	5	ધર્મકારિણં	ધર્મકારિણાં
2-બ	9	સ્વીયગ્રન્થે	સ્વીયગ્રન્થાતિરિક્તગ્રન્થે
3-બ	6	અનુકમ્પાદિન્ના	અનુકમ્પાદિનાઽન્નાદિ
6-બ	7	ઁગયસલાહેજ્ઞા	ઁગય[મ]સલાહેજ્ઞા
10-અ	8	ઁજિનેષ્વન્યઁ	ઁજિનેષ્વન્યઁ
11-અ	3	ઁદ્વતીયઁ	ઁદ્વિતીયઁ
15-અ	11	ભિન્નાર્થ	ભિન્નાર્થ
15-બ	7	ઁસહિતાદ્યપોષણઁ	ઁસહિતાદ્યપોષણઁ
16-અ	14	ઁચરિતં પરમ્,	ઁચરિતં, પરં
17-અ	6	ઁસળાઈં	ઁસળાઈં(ઈ)
24-બ	14	ટિપ્પણ્યાન્	ટિપ્પણ્યામ્
27-અ	10	સંમૂર્ચ્ચનીવાનાઁ	સંમૂર્ચ્ચજીવાનાઁ
27-બ	6	કિં નામકં	કિંનામકં
36-બ	1	ઁષૌધિકઁ	ઁષૌધિકઁ
36-બ	13	દિવસષૌધિક:	દિવસષૌધિક:

*

श्रुतसंविभाग - १८

श्रुतशुद्धि - 27

ग्रंथ - उत्तरज्जयगुणि - भाग - १, वृत्तिकार - उपाध्याय श्रीकमलसंयमज्ज

संपादक - पं. श्रीवज्रसेनविजयज्ज गणि सलयोग - साध्वी श्रीचंदनबाबाश्रीज्ज

प्रकाशक - भद्रंकर प्रकाशन - अमदावाद, सं. २०६५

संशोधन - पं. श्रीकल्याणकीर्तिविजयज्ज गणि

शुद्धिर्नोध - मुनि श्रीत्यागमंडनविजयज्ज

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
3	5	०विवृत्ति०	०विवृति०
8	5	०शास्ति दक्षस्य	०शास्तिदक्षस्य
10	21	स्वभाटनाख्यद्	स्वभटानाख्यद्
15	23	चान्ताक्षरिका०	चान्त्याक्षरिका०
16	26	कशेनाऽऽताडित	कशेनाऽताडित
17	7	चण्डकोपनम्	चण्डं कोपनम्
17	8	कशपातानपेक्ष्य	कशपाताननपेक्ष्य
17	14	शिप्रा०	क्षिप्रा०
17	20	०मोहमरु०	०मोहमरू०
17	24	तन्निवृत्यै	तन्निवृत्य
17	25	नवरस्तदा	नववरस्तदा
18	10	वृत्तिं को	वृत्तिं न
18	22	रक्षा	रक्षां
19	24	कृत्वा गते	कृत्वाऽऽगते
27	2	०प्रक्तृभिः	पक्तृभिः
28	5	दृष्टैकं	दृष्ट्वैकं
29	14	कुर्व्	कुर्वन्
33	1	०मुक्तोपाधि०	०मुक्त्वोपाधि०
35	3	०धातुतुरक्त०	०धातुरक्त०

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
35	12	ततस्तदृष्टि०	ततस्तदृष्टि०
35	24	धिमानिति	धीमानिति
36	5	अवस्थिता गन्तुका	अवस्थिताऽगन्तुका
37	14	धिया यमाचार्यो	धियाऽयमाचार्यो
39	25	विनयास्तिक०	विनेयास्तिक०
42	9	पूर्वप्रसादोऽनन्तरफलं	पूर्वप्रसादानन्तरफलं
43	27	न	च
43	28	जिन	जन
46	6	आयुष्यमन्	आयुष्मन्
46	10	यथावदबुध्य	यथावदबुध्य
47	10	जयणा	जायणा
47	18	०हत्वादित	०हत्वादादित
48	20	स्थितोदर्या०	स्थितो दर्या०
48	21	वलित्वोप तदागमत्	वलित्वोपतदागमत्
51	3	निन्दत्	निन्दन्
51	28	वैभारमनुशैलं	वैभारमनु शैलं
52	1	गुहाद्वारेऽवने	गुहाद्वारे वने
52	12	वान्तश्च	वाऽन्तश्च
54	11	ग्राष्मे	ग्रीष्मे
55	11	क्रन्दतः	क्रन्दन्तः
56	8	अवबुध्य तत्रा०	अवबुध्य, तत्रा०
56	25	मयाऽद्यपि	मयाऽद्यापि
58	15	०तत् तथ्यतां	०तत्तथ्यतां
59	16	वन्ददम्भेन	वन्दनदम्भेन
59	18	ममोचयिषुः	मुमोचयिषुः
60	12	निष्परिग्रह०	निष्परिग्रहः
61	2	विजह्नु०	विजह्नुः

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
63	1	मूयञ्चएण	मूयन्वएण
63	4	मुनीन्	मुनी
63	11	जन्मे	जन्म
64	4	शस्त्रवैद्याकृतम्	शस्त्रवैद्याकृतिम्
66	8	इत्थिओ	इत्थीओ
66	13	इत्यात्माऽन्वेषक इत्ययं	इत्यात्मान्वेषकः। इत्ययं
66	21	दीक्षा कष्टं	दीक्षाकष्टं
67	23	पदमभिप्सितम्	पदमभीप्सितम्
68	6	जिज्ञरे०	जज्ञिरे
68	9	प्रतिमाऽऽकारः	प्रतिमाकारः
68	22	कान्ता	कान्तं
68	27	०आघ्रायालिङ्ग्य०	०आघ्रायाऽऽलिङ्ग्य०
69	27	महत	महती
69	28	उपेक्ष्यसे	उपेक्षसे
73	20	०जटायुस्तयो०	०जटायुस्त्वनयो०
79	12	रामाभ्यासं	रामाभ्याशं
79	17	नाथे	नाथ
79	25	प्रियाऽभ्यासो	प्रियाऽभ्याशो
80	20	महीमानमानं	महीमानममानं
80	27	०परे स्वर्ग०	०परे च स्वर्ग०
81	24	पीडास्ता	पीडास्तौ
81	24	विषहाते	विषहेते
83	4	०ददाहादृष्ट०	०ददाहाऽदृष्ट०
83	12	नित्यमेकतत्र	नित्यमेकत्र
83	13	यतितत्वमिति	यतितव्यमिति
85	11	०श्रियम्	०श्रियाम्
85	22	०भासुरम्	०भासुराम्

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
86	1	तदभ्यासं	तदभ्याशं
86	14	दत्तदृष्ट०	दत्तदृष्टि०
88	18	निपुणोऽसि	निपुणोऽस्ति
89	14	निर्घाट्य०	निर्धाट्य०
91	18	तापनः	तापतः
91	25	चातुर्मासं	चातुर्मास्यं
92	1	सम्पूरण०	सम्पूर्ण०
95	5	प्रकारेणाह	प्रकारान्तरेणाऽऽह
95	23	क्षैरियीं	क्षैरेयीं
95	25	०पीपचदास्वस्थो	०पीपचदस्वस्थो
96	29	विप्र०	विप्रो०
96	27	०ददभ्रश्चदु०	०ददभ्रश्चभ्रदु०
98	16	आगारवासो	अगारवासो
99	12	०म्बुदातयाः	०म्बुदत्तयः
100	12	०दन्नाम्बुदातयाः	०दन्नाम्बुदत्तयः
100	23	सुहृत्	सुहृत्
106	14	इत्युपैक्ष्यत	इत्युपैक्षत
106	21	चे	ये
107	6	सीदति विषीदति	सीदति न विषीदति
108	19	ज्वारदिरोगं	ज्वरादिरोगं
110	25	प्रशंसामयस्य	प्रशंसामस्य
113	24	निर्वृत्तिः	निर्वृतिः
114	10	०शक्ति सत्त्व०	०शक्तिसत्त्व०
114	22	नरकाग्नि	नरकाग्निना
118	10	जेष्ठां	ज्येष्ठां
118	14	व्याधात्	व्यधात्
119	1	दूतीवक्त्रेण	दूतीवक्त्रेण

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
123	3	कर्मणोपक्रमे०	कर्मणोऽपक्रमे०
123	5	वाऽस्याधीयन्ते	चाऽस्याधीयन्ते
123	10	०चक्रामानाक्रान्तो०	चक्रामाऽनाक्रान्तो
124	12	क्रियाऽधिकः	क्रियाधिकः
125	14	तामेवैक्ष्यन्त	तामेवेक्षन्त
125	15	एकाऽप्यविक्षत	एकाऽप्यविक्षत्
125	23	सर्पिषा	सार्पिषा
127	4	नाकरोतु	नाऽकरोत्
127	6	कर्मक्षपण०	कर्मक्षपण०
127	9	०प्रयत्ने	प्रयत्नेऽपि
127	11	महाश्रुतधारीभूय	महाश्रुतधरीभूय
129	13	रताऽजनि	निरताऽजनि
132	27	इती	इति
133	10	स्वामिन्	स्वामिना
133	19	प्रदाम्यहं	प्रदाम्यहं
139	6	पाडलीपुष्पसंनिभम्	पाडलीपुष्पसंनिभम्
139	19	से	स
143	5	क्षाध्यं	क्षाध्यं
144	12	०स्फल्य	०स्फाल्य
146	23	रञ्जितं	रञ्जितं
147	24	तथा	तया
147	26	सहस्रमतीता	सहस्रमयी
150	19	विनक्ष्य०	विनक्ष्य
150	19	ध्येयमिति	ध्येयमिति
152	13	प्रस्थेऽसौ	प्रतस्थेऽसौ
152	22	धन्यं	धन्यः
156	10	निर्वाय	निवार्य

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
158	25	नेतयो नैव	नेतयोनैव
159	6	किं नामाऽत्र	किं नामाऽत्र
163	5	पूराज्ञा०	पू राज्ञा
163	14	यत्र तत्रगम्	यत्रतत्रगम्
163	15	चक्रास्फलितो	चक्रास्फालितो
163	22	नृपणोचे	नृपेणोचे
164	16	०दाऽश्विने	०दाऽऽश्विने
164	17	राकनिशार्धे	राकानिशार्धे
164	21	विमृष्येति	विमृश्येति
165	25	०धस्त्यादेवो०	०धस्त्यदेवो०
166	13	०न्यायेनऽऽवर्तः	न्यायेनाऽऽवर्तः
166	14	स्थाननानि	स्थानानि
168	8	तऽवदन्	तेऽवदन्
168	14	सदोषव्यूह०	स दोषव्यूह०
169	8	स्यात् सज्जन्यं	स्यात्सज्जन्यं
169	17	क्रियाक्षणः	कृतक्षणः
169	21	ब्रूवन्	ब्रुवन्
170	13	ह्यबुध्यत्	ह्यबुध्यत
170	22	तत्सङ्गाट्या०	तत्सङ्घाट्या०
171	4	जामालिमते	जमालिमते
171	16	समाणा भवन्ति	समाणा पडिणिया भवन्ति
174	12	वन्दादि	वन्दनादि
174	16	परिस्थाप्य	परिष्ठाप्य
175	5	जिनबुद्धाऽथ	जिनबुद्ध्याऽथ
176	8	सङ्घेनोद्धाटिता०	सङ्घेनोद्धाटिता
176	10	०द्भूतो राज बलभद्रः	०द्भूतो बलभद्रः
176	12	निजाङ्गणाम्	निजाङ्गणम्

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
176	14	भटांस्ते	भटास्ते
177	22	नेरइया	नेरइया
178	7	तावदुद्धाट्य	तावदुद्धाट्य
179	1	वदन्नवमन०	वदन्भवमन०
179	6	तज्ज्ञान०	तज्ज्ञान०
179	6	स्यान्नैतरे०	स्यान्नेतर०
179	10	विन्ध्यमहिमा०	विन्ध्यहिमा०
179	25	उद्धाटितः	उद्धाटितः
179	28	साक्षेपमेवमत्र	साक्षेपं मैवमत्र
180	23	कुविद्याभिरूप०	कुविद्याभिरूप०
181	8	अलूगि	उलूगी
181	19	तदेतत् सम्मतम्	तदेतत्सम्मतं
182	11	परिमूर्द्ध	परिमूर्द्ध
184	4	दृश्यते	दृश्यन्ते
184	7	नो घटः	नोघटः
184	8	नो जीव	नोजीवः
184	12	खण्डनाशे सर्वनाशे सर्वनाशो	खण्डनाशे सर्वनाशो
184	14	गोयमा! वडुंति	गोयमा! नो वडुंति
189	10	वन्ध्यस्या०	विन्ध्यस्या०
189	12	वन्ध्यस्य	विन्ध्यस्य
189	27	वन्ध्य!	विन्ध्य!
190	12	वन्ध्यो	विन्ध्यो
190	15	प्रोच	प्रोचे
190	17	प्रतिप्रदेशवृत्तं	प्रतिप्रदेशावृत्तं
190	17	०वृत्तिवान्	०वृत्तिवत्
192	2	व्रतभङ्गसुदुर्धरः	व्रतभङ्गः सुदुर्धरः
192	23	व्यघात्	व्यधात्

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
193	6	एवमुद्धाटितः	एवमुद्धाटितः
193	25	उपाधिः	उपधिः
193	28	समवसरणास०	समवसरणस०
194	11	तद्रौरवं वचः	तद्रौरवंवचः
194	13	मुर्च्छितो०	मूर्च्छितो
196	5	मुहपोतिं	मुहपोतिं
196	15	चेलिक्य०	चेलक्य०
196	19	प्रमाणः	प्रमाणाः
197	13	निमूर्च्छ०	निर्मूर्च्छ०
197	25	कोडिन्य०	कौडिन्य०
198	8	चारित्रं मोहनीककर्मोदयात्	चारित्रमोहनीयकर्मोदयात्
198	14	०द्वाणी सदा श्रवणलालसः	०द्वाणीसदाश्रवणलालसः
199	13	पार्थिवममौदारिकं	पार्थिवमौदारिकं
199	28	तिष्ठन्त्यायःस्थिति०	तिष्ठन्त्यायुःस्थितिः
200	1	पूर्ववर्षतायुषामेव	पूर्ववर्षशतायुषामेव
200	22	अल्पतङ्को	अल्पातङ्को
201	2	यथाऽऽयुरा०	यथायुरा०
201	10	धूतकर्माशः	धुतकर्माशः
202	2	मनुष्यात्वादि०	मनुष्यत्वादि०
202	10	०नीतस्यार्थस्यार्थान्मू०	०नीतस्यार्थान्मू०
202	14	मतिः	मतिं
204	3	पिबन्तमाघ्रातं	पिबन्तमाघ्रातं
204	2	वाद्धिकेन	वाद्धिकेन
204	22	कथ	कथं
205	1	०जनको	०जनकं
205	18	०तमपकर्तु०	०तमपाकर्तु०
205	27	वारी	वारि

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
206	18	लोके मार्यनेनाद्य	लोकेऽमार्यनेनाद्य
206	24	तज्जायते०	तज्जायन्ते०
207	14	०रस्यैवान्०	०रस्येवान्०
207	19	विचिन्त्यन्	विचिन्तयन्
208	1	प्रयोजनाश्रित्य	प्रयोजनमाश्रित्य
208	6	तद्विभजापन०	तद्विभजनापन०
208	12	०स्त्यागत्या०	०स्त्याऽगत्या०
208	18	समितां	स मिते
209	4	वपुश्चिन्ताऽऽदिकं	वपुश्चिन्तादिकं
210	3	०कमर्जयेन्न	०कमर्थयेन्न
211	4	किञ्चिद्गणता	किञ्चिज्जल्पता
211	13	०दृष्टैव	दृष्टेव
211	15	मोहाऽऽययाणं	मोहाययणं
211	21	दीपाग्नी निर्वृतौ	दीपाग्निनिर्वृतौ
211	25	क्षयोपशमः	क्षयोपशमेन
213	1	सुत्तत्तं	सुत्तत्तं
213	9	बहुणं	बहूणं
214	1	सुयतस्स	सुयंतस्स
214	23	स्वपीति	स्वपिति
216	5	निवृतिः	निवृत्तिः
217	6	०तिथिः	०तिथिं
219	25	क्रियातामि०	क्रियतामि०
222	2	वुवूर्षुस्तत्सगीनांश्च	वुवूर्षुस्तत्स्वजनांश्च
222	21	मुमुक्षुभिर्मङ्क्षु	मुमुक्षुभिर्मङ्क्षु
223	14	माया	मायां
223	19	अहमुत्ति	अहम्मुत्ति
223	26	असंतेहिं	असंतेहि

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
225	17	०कर्म दलिकान्य०	०कर्मदलिकान्य
225	18	गृहीतो०	गृहीतो
226	12	गृध्रपृष्ठं	गृध्रपृष्ठं
226	21	त्रिविधाहारस्य बाह्या०	त्रिविधाहारस्य वा बाह्या०
228	18	पुरणे	पूरणे
229	10	तच्चोत्कर्षो०	तच्चोत्कर्षेणोत्क०
229	12	सकृदेवैकवारमेव	सकृदेवैकवारमेव
230	16	धाष्ट्यर्थमव०	धाष्ट्यर्थमव०
230	17	किमुन्नार्ग०	किमुन्मार्ग०
230	26	एकस्मिन्	सकृत्
231	14	करिष्यासि	करिष्यसि
231	16	तदभ्यासं	तदभ्याषं
232	12	न	स
233	7	०मनुप्रेक्ष्यत	०मनुप्रेक्षते
233	10	भूतानां	भावानां
233	26	छेदभेदा०	छेदभेदा०
234	16	संतसई	संतस्सई
236	11	पूरा	पुरा
236	24	णिगिणिणं	णगिणिणं
236	25	एयाण	एयाणि
237	1	णिगिणिणं	णगिणिणं
237	26	एगराई	एगराइं
238	4	०लक्षणदेकदिनमपि	०लक्षणादेकदिनमपि
238	10	०सेवनाऽऽत्मिकया	०सेवनात्मिकया
238	11	इत्यपरेर्थः	इत्यपेरर्थः
238	18	इत्ति	इति
238	19	ययोरन्तरः	ययोरन्यतरः

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
240	5	०लक्षणमादाय	०लक्षणमादाय
240	11	तालीसमंतिए	तालिसमंतिए
240	20	मुणी	मुणि
242	19	परिभ्रमणन्	परिभ्रमन्
243	3	०यैक्ष्यत	०यैक्षत
243	14	०चालेष	०चालैष
244	9	कार्षीवलं	कार्षीवलं
244	16	प्रैष्य कष्टेन	प्रैष्यकष्टेन
244	17	सोऽग्रहीष्यत	सोऽग्रहीष्यद्
244	24	मिति०	मितिं
244	25	०विद्यावतो	०विद्यावन्तो
246	21	महर्घ्यं	महार्घ्यं
246	23	महार्घकम्	महार्घ्यकम्
248	2	०दध्नव्रातः	०दध्नधनव्रातः
248	27	पूरःकर्म	पुरःकर्म
251	8	०काङ्क्षाऽसम्भ०	०काङ्क्षासम्भ०
253	3	स्फुटिं भवतीति	स्फुटं भवतीति
253	13	पौषयेदिति	पोषयेदिति
253	13	पुनर्वचनादर०	पुनर्वचनमादर०
255	9	जातभी	जातभीः
255	15	०ललज्जिह्वो मार्यतेऽशरण०	०ललज्जिह्वोऽमार्यताऽशरण०
256	19	यथादेशमिवैडकः	यथाऽऽदेशमिवैडकः
258	23	स्वेदेशादु०	स्वदेशादु०
258	24	युगारूह्य	युगारूह्य
260	14	चतुरशीतिलक्ष०	चतुरशीतिलक्ष
263	2	तत्रैको शुभकर्मणा	तत्रैकोऽशुभकर्मणा
263	11	०त्मकं तदुत्तरो०	०त्मकतदुत्तरो०

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
264	7	तद्यासत्वात्	तद्यासत्वात्
264	10	पंचिदियवहेणं	पंचिदियवहेणं
264	21	सिद्धय०	सिद्धय०
265	8	योनमा०	योनिमा०
266	21	तद्यपदेश	तद्यपदेश
267	11	योगक्षेममासंवेदने	योगक्षेमासंवेदने
268	3	पुनस्तान्यनुत्तराणि	पुनस्तान्यनुत्तराणि
268	10	अन्यो०	अनन्यो०
268	18	परीक्ष्या	परीक्ष्य
269	10	पौरोहित्यायवेदिनः	पौरोहित्याय वेदिनः
271	19	तद्वासो मूल्यहेतवे	तद्वासोमूल्यहेतवे
272	11	दध्नौ	दध्यौ
273	27	विद्याज्यं	विद्यायं
274	20	दोमासकण्यं	दोमासक्यं
276	17	धनदिभिः	धनादिभिः
276	20	प्रदोषैः	प्रदोषैः
278	27	वयस	वयसा
279	17	०पुरन्धिभिः	०पुरन्धीभिः
281	19	बक्कसं	बुक्कसं
281	21	शीताहरम्	शीताहारम्
281	23	बक्कसं	बुक्कसं
281	23	मुद्गादिनिःपीडितरसं	मुद्गादि निःपीडितरसं
281	28	निर्जरापेक्षी	निर्जराप्रेक्षी
282	3	शुद्धैषणा स्वात्मानं	शुद्धैषणास्वात्मानं
282	26	सद्यफला	सद्यःफला
283	3	तद्भ्रंशसम्भव	तद्भ्रंशसम्भव
283	14	इकस्स	इक्कस्स

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
283	15	तुसिज्जा	संतुस्से
283	15	दुप्पूरिए	दुप्पूरए
284	4	तदनिष्ठितः	तदनिष्ठिता
284	8	०पहरन्त्ये०	०पहरन्त्यये
285	3	किं भूतेन	किंभूतेन
287	13	सारासार०	धारासार०
287	24	लब्धलक्षः	लब्धलक्ष्यः
287	25	०लब्धलक्षत०	०लब्धलक्ष्यत०
288	1	गजपृष्ठौ	गजपृष्ठौ
289	7	आहारमुवहिं	आहारमुवहि
289	7	वोसरियं	वोसिरियं
291	7	उपप्रवर्तिनिप्रात्त०	उपप्रवर्तिनि प्रात्त०
292	6	विज्ञान	विज्ञाय
293	2	करकण्डु०	करकण्डू० ³⁷
294	4	सुस्थोऽवकीर्णकः	सुस्थोऽवकर्णितः
294	16	तमाच्छिद्याददे	तमाच्छिद्याऽऽददे
295	16	स्वपृष्ठौ	स्वपृष्ठौ
299	23	नेमुर्तृपाङ्गाः	नेमुर्तृपाङ्गजाः
301	10	प्रीत्येत्याहग	प्रीत्येत्याह
301	27	पौराणको गतदर्पो	पौराणकगतदर्पो
302	28	समीक्ष्य	समैक्षत
303	27	यजोऽप्युवाच	जयोऽप्युवाच
304	1	द्विपो नलगिरि०	द्विपोऽनलगिरि०
304	9	दुर्लक्षे	दुर्लक्ष्ये
305	12	एषमो०	ऐषमो०

³⁷ अग्रेऽप्येवं द्रष्टव्यम्।

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
305	20	मृदङ्गादि चारुवाद्या०	मृदङ्गादिचारुवाद्या०
305	21	दरि०	दधिरे
305	25	पूर्णमास्यां	पूर्णमायां
306	20	प्रत्येकबुद्धता प्राप्तः	प्रत्येकबुद्धताप्राप्तः
306	23	सुअलंकिय	सुअलंकियं
307	2	महाराथः	महारथी
308	13	छिद्रमुत्प्रेक्षाभ्य०	छिद्रमुत्प्रेक्ष्याभ्य०
308	28	त्यजार्ति रौद्रतामपि	त्यजार्तरौद्रतामपि
309	4	रत्नत्रयमयं	रत्नत्रयमयः
309	18	चिन्त्य	चिन्तय
310	3	०कहेतु	०कहेतुः
310	10	०मापाति चक्राम	०मापातिचक्राम
311	7	०क्षेपपूर्कम्	०क्षेपपूर्वकम्
312	5	जिणभवण	जिणभवणा
314	13	नित्यपरपरिक्षुण्णे	नित्यपरिक्षुण्णे
315	6	तुर्यं	तूर्णं
316	7	नमिबद्धा०	नमिर्बद्धा०
317	4	दुष्प्रत्याज्यो	दुष्प्रत्याय्य
318	24	ददर्श	ददर्श
319	11	०नृपत्तिः	०नृपतिः
321	21	चित्राङ्गगृहं	चित्राङ्गदगृहं
321	23	गणैः	गुणैः
321	28	सुखी	सखी
322	14	प्राणिते न	प्राणितेन
322	19	द्वाप्यजीवयत्	द्वावप्यजीवयत्
323	8	संवृणु०	संवृणू०
323	22	०राढ्योऽदर्शि	०राढ्योऽदर्शि

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
324	10	सप्तन्या	सपत्न्या
325	11	सर्मप्यवमत्य	सर्वमप्यवमत्य
325	13	सप्तन्यो०	सपत्न्यो०
325	19	विमुच्यैषां	विमुच्यैषा
325	28	तथाऽररिस०	तथाऽररस०
329	2	तत्पुण्यक०	तत्पुण्यमक०
329	5	वा	च
329	12	पुत्रीं	पुत्री
329	19	अस्मिन्नप्सरां	अस्मिन्नप्सरसां
330	22	०ललीनानतुलां	०ललीलामतुलां
333	25	यदभूत्	यदभूत्
334	8	पुनर्दयदभूत्	पुनर्यदभूत्
335	10	क्षिप्यमाणो	क्षिप्यमाणे
335	11	साधुरयोग्य०	साधुर्योग्य०
337	18	तत्त्वरूचि०	तत्त्वरुचि०
337	23	प्रकारयित्वेति	प्राकारयित्वेति
339	3	प्रसादा०	प्रासादा०
339	19	०र्नियन्त्रयन्ते	०र्नियन्त्रयन्ते
340	10	०मुक्तामिति	०मुक्तमिति
340	18	पंचिंदियाणि	पंचिंदियाणि
341	26	०नुचरित्वाद्	०नुचरत्वाद्
342	19	वड्वावइत्ता	वड्वावइत्ता
345	1	नाहङ्कृतिं	नाऽहङ्कृतिं
348	9	विभुत्वविभा	विभुत्वविभवा
349	2	ममाद्यपीति	ममाद्यापीति
349	6	सर्वज्ञोऽन्व०	सर्वज्ञोह्यन्व०
349	8	सेवलाः	सेवालाः

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
350	4	भूधरं	भूधुरं
350	7	०पैयुषां	०पेयुषां
350	12	द्वितीयं	द्वितीयां
351	6	०भङ्क्त	०भुङ्क्त
351	16	गुरुसाक्षि०	गुरुसाक्षी०
351	22	०भ्यासं	०भ्याशं
351	24	सर्वार्थसिद्धिं	सर्वार्थसिद्धं
351	25	धनदो पृष्टो	धनदस्तुष्टः पृष्टो
352	22	कौटम्बि०	कौटुम्बि०
353	7	घ्रातेष्व०	ध्रातेष्व०
354	1	भविष्यतावस्तत्	भविष्यावस्तत्
354	9	कतिचिद् रात्रिगणा०	कतिचिद्रात्रिगणा०
354	14	वसणप्पत्तं	वसणपत्तं
356	7	०तिष्ठेत्	०तिष्ठेत
356	11	कालमणंतदुरंतं	कालमणंतं दुरंतं
356	12	कालमन्त०	कालमनन्त०
356	13	सङ्ख्यात्वात्	सङ्ख्यात्वात्
357	12	तिर्यङ्क्षु चोत्पादात्	तिर्यक्षु वोत्पादात्
357	21	आयरियत्तं	आरियत्तणं
357	26	०भक्ष्यादिव्यवहारा०	०भक्ष्याभक्ष्यादिव्यवहारा०
358	1	आयरियत्तणं	आरियत्तणं
358	18	यथो	यतो
358	28	जगतोर्यथाऽनुकूलाः	जगतो यथाऽनुकूलाः
360	11	स्नेहमपनयापनीय	स्नेहमपनयाऽपनीय
361	14	परिहृत्याकारो०	परिहृत्याऽऽकारो०
361	22	देहसमार्थ्य०	देहसामर्थ्य०
362	23	इत्यमर्हदुक्तं	इत्थमर्हदुक्तं

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
364	17	अहं	अह
364	21	आलस्येनानुत्यासह०	आलस्येनाऽनुत्साह०
365	20	अवियत्ते	अचियत्ते
366	3	पृष्ठस्तु	पृष्ठस्तु
366	5	अवियत्त	अचियत्त
367	1	कथञ्चितया	-
367	6	पाणिघातादि०	प्राणिघातादि०
367	27	पिक्या वृत्तं	प्रियाणि वक्तुं
368	1	सङ्खे	शङ्खे
368	25	श्रीमदाधिष्ठिते	श्रीमदधिष्ठिते
368	27	द्वावासीतां	द्वावासातां
368	28	निःस्वतत्वेन	निःस्वत्वेन
368	28	युग्गम्	युग्मम्
369	2	प्रव्रज०	प्रवव्रज०
370	14	मूनीश्वरान्	मुनीश्वरान्
370	19	०हम्पूर्वक०	०हम्पूर्विक०
371	17	लोहयमयस्ति	लोहमय्यमस्ति
371	23	अतोऽम्भसात्	अतोऽम्भःसात्
372	3	गुरोर्वाचा	गुरोर्वाणी
372	4	गुरुर्गो०	गुरोर्गो०
372	7	गुरुर्मुदा	गुरुं मुदा
372	16	गजारूढः प्रभो०	गजारूढप्रभो०
373	4	०र्विधिधाभिर्विद्याभिर्वावृतः	०र्विविधाभिर्विद्याभिर्वाऽवृतः
374	10	०योगितत्वात्	०योगित्वात्
375	9	०मूलत्वक्	०मूलत्वक्त्वात्
375	22	०माहात्म्य०	०माहात्म्य०
376	9	अत्रसिता	अत्रस्ताः

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
376	10	०नङ्गादि०	०नङ्गादि०
378	16	प्रसादा०	प्रासादा०
379	18	०कृतस्तः	०कृतस्ततः
380	6	संवग्निः	संविग्निः
380	11	दृश्यशे	दृश्यसे
380	24	महर्षि	महर्षि
384	20	शेषावशेष०	शेषावशेष०
384	25	०नैवभोज्यं	०नैव भोज्यं
386	17	ज्ञातव्या	ज्ञातव्यो
387	10	दासस्थ	दास्यथ
388	1	कशैर्वध्न०	कशैर्वध्न०
390	6	तत्र दत्वा	तत्राऽदत्वा
390	6	व्यध्यथ	वध्यथ
390	7	०मुपपद्यते	०मुपपद्यते
390	7	भवतामेनानर्था	भवतामनेनाऽनर्था
390	20	ईसिं	इसिं
390	21	पृष्टं	पृष्ठं
390	22	०पृष्टस०	०पृष्टस०
390	23	०बाह्यकर्म०	०बाह्वकर्म०
390	25	दृष्टवा	दृष्ट्वा
390	26	दर्शनान्तरं	दर्शनानन्तरं
392	11	यदभूत	यदभूत्
392	17	दुन्दुभय	दुन्दुभयो
392	17	देवतोद्यानि	देवातोद्यानि
392	21	सोवागपुत्तं	सोवागपुत्तो
392	21	हरिएससाहुं	हरिएससाहू
394	4	०कायनसमा०	०कायमसमा०

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
394	4	अनुपमर्दयन्ती	अनुपमर्दयन्तो
394	5	प्रत्याख्यानपरिज्ञवा	प्रत्याख्यानपरिज्ञया
394	11	सुसंवृत्ताः	सुसंवृताः
394	13	विशेषण	विशेषेण
394	19	सूया	सुया
394	19	किं ते	किं व ते
395	4	तद्भावभावित्वात्	तद्भावभावितत्वात्
396	2	युष्मत्प्रतीतत्वस्यैव	युष्मत्प्रतीतं किन्त्वस्यैव
398	16	वध्योऽयं	वध्योऽयं
399	5	०षूच्चैर०	०षूच्चैर०
399	15	शैलमेक०	शैलमेक०
399	28	रोगार्तैर्भेषजा०	रोगार्तैर्भेषजा०
400	11	प्रविक्षसि	प्रविवक्षसि
400	14	मां मोक्तु०	वि(?) मोक्तु०
401	2	पीई	पीइं
401	3	अप्पाणस्स य परस्स	अप्पाणस्स परस्स
401	21	युवतिबालाग्र०	युवतिबालाग्र०
402	2	भोगहेतुवपु०	भोगहेतु वपु०
405	13	किमन्योथ	किमन्येनाऽथ
406	17	कुमार	कुमारं
406	22	नैमित्तिकवाक्यतः	नैमित्तिकस्य वाक्यतः
407	5	वरधनु०	वरधनु०
407	18	प्राजिध्ये	प्राजिध्ये
408	10	०चरण०	०चरणा०
408	26	स स्मार	स सस्मार
410	1	०सरिच्छाभोगा	०सरिच्छा भोगा
410	6	छंडित्ता	छंडित्ता

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
410	15	०चरणाचरोद्यमेन	०चरणाचरणोद्यमेन
410	23	प्राग्भव	प्राग्भवे
410	23	चराऽऽप्तपथम्	चराऽऽप्तपथम्
411	2	प्राकृतं	प्राक्कृतं
415	9	नरसङ्घमध्ये	नरसङ्घमध्ये
416	3	धम्मंसिओ	धम्मस्सिओ
416	8	विडंबिणा	विडंबणा
416	13	०तत्त्वतो साररूपत्वात्	०तत्त्वतोऽसाररूपत्वात्
418	9	पति	पिता
418	25	स्वकर्मनुरूप०	स्वकर्मनुरूप०
419	2	दहिओ	दहिउं
419	4	तद् द्वितीयस्य	तद्वितीयस्य
423	20	पुरोधसः	पुरोधसः
425	3	प्राशन्तो	प्राशतो
425	4	किञ्चन्	किञ्चन
425	20	पूरे	पुरे
425	22	वसनन्ती०	वसन्ती०
426	15	दुन्न	दुन्नि
426	17	अनयोर्वाख्या	अनयोर्व्याख्या
427	8	दृष्टेमं	दृष्ट्वेमं
428	1	होइ	होह
428	1	क्ष्वाध्या०	क्ष्वाध्या०
428	10	०प्यर्गलं	०प्यनर्गलं
428	25	०रौद्र	०रौद्रे
429	3	डुली	डुली
430	14	शुद्धाहार०	शुद्धमाहार०
430	18	एवं	एव

श्रुतसंविभाग - १८

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धि	शुद्धि
431	4	व्योम्नोमूर्तै घटादिभिः	व्योम्नो मूर्तैर्घटादिभिः
431	5	एवमममूर्त०	एवममूर्त०
432	18	०यवमुखेनाह	०यमुखेनाह
433	7	चत्थि	वत्थि
433	11	चाऽस्ति	वाऽस्ति
433	26	भज्जताए	भज्जत्ताए
434	4	भिच्चविहीणु	भिच्चाविहीणु
434	12	विहिनो	विहीनो
434	15	विषिदति	विषीदति
434	15	वाशब्दाद्	वाशब्दा
434	19	संपिडिया	संपिडिया
434	21	सुम्भृताः	सुसम्भृताः
434	28	चरिसामि	चरिस्सामि
435	1	०गुणापलक्षणम्	०गुणोपलक्षणम्
435	20	पुनर्भृगुराह	पुनर्भृगुराह
435	25	अनयेर्व्याख्या	अनयोर्व्याख्या
436	2	भुक्तोभोगो०	भुक्तभोगो०
436	7	सत्त्ववन्तो	सत्त्ववन्तो
436	28	आयउमिच्छसि	आयाउमिच्छसि
437	7	ग्रहीतु०	ग्रहीतु०
438	1	०किञ्चनो	०किञ्चना
440	1	महाराजेषुकार नामन्	महाराजेषुकारनामन्
440	5	दुज्जए	दुच्चए
442	11	शठनुष्ठानः	शठानुष्ठानः
442	12	श्वश्वादिभिः	श्वश्वादिभिः
444	1	कूरघटासाधु०	कूरघटात् साधु०
444	10	तपस्वययम्	तपस्वययम्

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
447	12	યથા	તથા
447	21	પરિણાય	પરિણાય
448	7	પૂજ્ય	પૂજય
448	10	અપ્પવ્વ૦	અપવ્વ૦
448	14	૦રલોકિક૦	૦રલૌકિક૦
448	17	સયણાસણ-ભોયણ	સયણાસણ-પાણ-ભોયણ
448	19	શયનાસન-ભોજન	શયનાસન-પાન-ભોજન
449	4	સીયં સોવીરં ચ જવોદગં	સીયં ચ સોવીરજવોદગં
449	5	તુ અંત-પંતકુલાઈ	તુ પંતકુલાઈ
449	9	અતોઽન્ત-પ્રાન્તકુલાનિ	અતઃ પ્રાન્તકુલાનિ
449	13	વિહિજ્જઈ	વહિજ્જઈ
449	15	દેવસમ્બન્ધિના	દેવસમ્બન્ધિનો
451	2	ષોડષાધ્યયન૦	ષોડશાધ્યયન૦
451	10	માનાસ્થાં	માઽનાસ્થાં
453	24	દર્શનાન્તર૦	દર્શનાનન્તર૦
456	21	૦ત્યક્તોકાલચારિણા	૦ત્યક્તોઽકાલચારિણા
456	22	ષિઙ્ગાદિ૦	ષિઙ્ગાદિ૦
458	7	ધમ્મં લદ્ધં	ધમ્મલદ્ધં
461	4	શ્રોત્રયોરભિમુખ્યં	શ્રોત્રયોરાભિમુખ્યં

* પૃષ્ઠ - ૨૨૬, પંક્તિ - ૪ - આખો પાઠ આમ વાંચો -

યત્ કૈષાશ્ચિત્ સઙ્ખ્યેયવર્ષાયુષાં કર્મભૂમિજાનાં મનુજતિરશ્વાં, યેષુ ભવેષુ વર્તન્તે તે, તદ્ભવયોગ્યમેવાઽઽયુર્બદ્ધ્વા પુનસ્તત્ક્ષયેણ મ્રિયમાણાનાં તદ્ભવમરણં ભવતિ, તેષામેવ પુનસ્તત્રોત્પત્તેઃ। ન પુનરકર્મભૂમિજાનાં નરતિરશ્વાં, તેષાં હિ... ।

* વિરામચિહ્નોની ભૂલ અઢળક હોવાથી અહીં દર્શાવી શકાઈ નથી.

દાર્શનિક ચિંતન

304. વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ

જે ધર્મીના અસ્તિત્વમાં પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્ય - બેમાંથી એકનો પણ નિશ્ચય થયો ન હોય, પરંતુ તે ધર્મીનું અસ્તિત્વ છે કે નહીં તે ચર્ચાનો વિષય હોય (જેમકે સર્વજ્ઞ, શશશૃંગ વગેરે) તે ધર્મી વિકલ્પસિદ્ધ તરીકે ઓળખાય છે. એટલે કે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી એટલે એવો ધર્મી કે જે ખરેખર છે કે નહીં તેની ચર્ચા ચાલુ હોય અને એ ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ ન આવે ત્યાં સુધી તેનું કાલ્પનિક અસ્તિત્વ માન્ય કરવાનું હોય.

હવે નૈયાયિક મતે જે વસ્તુ પ્રમાણથી સિદ્ધ હોય તે જ સિદ્ધ ગણાય છે. તેથી તેના મતે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીની સત્તા સ્વીકૃત નથી. તેથી તે એમ કહે છે કે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી હોઈ શકે જ નહીં. જૈનો તેના આ કથનમાં આપત્તિ આપતા કહે છે કે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીનું અસ્તિત્વ ઉભયમતે માન્ય થયું ન હોવાથી તે પોતે જ હજુ વિકલ્પસિદ્ધ છે. હવે તમે તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની ના પાડો છો. તો એનો અર્થ એ થયો કે તમે તેનો અભાવ સ્વીકારો છો. તો અમે એમ પૂછીએ છીએ કે એ અભાવનો પ્રતિયોગી કોણ બનશે? કેમકે યસ્યાઽભાવઃ સ તસ્ય પ્રતિયોગી એ નિયમથી જેનો અભાવ ગણાય તેમાં તે અભાવથી નિરૂપિત પ્રતિયોગિતા રહે. (જેમકે ઘટાભાવની પ્રતિયોગિતા ઘટમાં રહે.) તો જો વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી સર્વથા હોતો જ નથી તો તેના અભાવની પ્રતિયોગિતા રહેશે શેમાં? અને જો વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીને પ્રતિયોગિતાનો આશ્રય બનાવશો તો તમારે તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડશે. કેમકે કોઈ પણ ધર્મને આશ્રય આપનારા પદાર્થનું અસ્તિત્વ માનવું જ પડે. અસ્તિત્વ વગર તો કોઈ ધર્મી ધર્મને આશ્રય કેવી રીતે આપી શકે? એટલે નૈયાયિક મતે તો વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીનો સ્વીકાર પણ નહીં કરી શકાય અને તેનો

નિષેધ પણ નહીં કરી શકાય. એટલે નૈયાયિકોએ તો વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મની વાતમાં મૌન જ ધારણ કરવાની આપત્તિ આવશે.

નૈયાયિકો આનો જવાબ વાળતા કહે છે કે આ આપત્તિ તો તમને પણ લાગુ પડવાની જ છે. કેમકે તમારે ત્યાં પણ શાસ્ત્રવચન છે જ કે - અસતો નત્થિ નિસેહો. (અસત્ વસ્તુનો નિષેધ ન કરી શકાય.) એટલે તમે જૈનો પણ શશશૃંગ જેવા સર્વથા અસત્ પદાર્થનો નિષેધ કેવી રીતે કરશો? કેમકે સર્વથા અસત્ પદાર્થનો નિષેધ કરવામાં તકલીફ એક જ થાય છે કે એ નિષેધની પ્રતિયોગિતાનો અન્વય ક્યાં કરવો? ધર્મનો અન્વય તો અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થમાં જ થાય અને એ અન્વય કરવા પૂરતું પણ જો એ પદાર્થનું અસ્તિત્વ માનવા જઈએ તો સર્વથા અસત્ પદાર્થને પણ સત્ માનવાની આપત્તિ આવે. એટલે ન તો તમે શશશૃંગ જેવા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી શકશો કે ન તો એનો નિષેધ કરી શકશો.

આ બિંદુને પકડીને પ્રસ્તુત ચર્ચા પ્રારંભાય છે. ઉપાધ્યાયજી ભગવંતે આ સંબંધે જૈનતર્કભાષામાં આમ જણાવ્યું છે -

इदं त्ववधेयम् - विकल्पसिद्धस्य धर्मिणो नाऽखण्डस्यैव भानम्, असत्ख्यातिप्रसङ्गादिति। शब्दादेर्विशिष्टस्य तस्य भानाभ्युपगमे विशेषणस्य संशयेऽभावनिश्चये वा वैशिष्ट्यभानानुपपत्तेः विशेषणाद्यंशे आहार्यारोपरूपा विकल्पात्मिकैवाऽनुमितिः स्वीकर्तव्या, देशकालसत्ता-लक्षणास्तित्वस्य सकलदेशकालसत्ताभावलक्षणस्य च नास्तित्वस्य साधनेन परपरिकल्पितविपरीतारोपव्यवच्छेदमात्रस्य फलत्वात्। वस्तुतस्तु खण्डशः प्रसिद्धपदार्थास्तित्वनास्तित्वसाधनमेवोचितम्। अत एव 'असतो नत्थि निसेहो' इत्यादिभाष्यग्रन्थे 'खरविषाणं नाऽस्ति' इत्यत्र 'खरे विषाणं नाऽस्ति' इत्येवार्थ उपपादितः।

આ પ્રમાણે જોઈએ તો, આપણે બે રીતે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીની સત્તાને નકારી શકીએ - ૧. શશશૃંગં નાસ્તિ એમ વાક્ય બોલીને શ્રોતાને શાબ્દબોધ કરાવીને ૨. શશશૃંગં નાસ્તિ અનુપલમ્ભાત્ એમ અનુમિતિ કરીને તેના નાસ્તિત્વને સિદ્ધ કરીને. આ શાબ્દબોધ તથા અનુમિતિ - બંનેમાં વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીનો બોધ ત્રણ રીતે સંભવિત છે -

૧. અખંડ શશશૃંગનું ભાન -

શાબ્દબોધ

અભાવ (વિશેષ્ય) $\longleftrightarrow$ શશશૃંગ (પ્રકાર)
 $\downarrow$
 પ્રતિયોગિતા (સંબંધ)

અનુમિતિ

શશશૃંગ (વિશેષ્ય) $\longleftrightarrow$ અભાવ (પ્રકાર)
 $\downarrow$
 સ્વરૂપ (સંબંધ)

શાબ્દબોધમાં ‘શશશૃંગનો અભાવ છે’ એમ બોધ થાય છે. એટલે કે અખંડ શશશૃંગ (અર્થાત્ શશશૃંગ નામનો એક અખંડ પદાર્થ) પ્રકારરૂપે અને અભાવ એના વિશેષ્યરૂપે જાણાય છે. ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે સંબંધ પ્રતિયોગિતા છે. કેમકે અભાવથી નિરૂપિત થતી પ્રતિયોગિતા જો શશશૃંગમાં છે તો ન્યાયની પરિભાષા મુજબ શશશૃંગ પ્રતિયોગિતાને સંબંધ બનાવીને અભાવમાં રહે છે એમ કહી શકાશે.

અનુમિતિમાં આનાથી ઊલટું ‘શશશૃંગમાં અભાવ રહે છે’ એમ બોધ થાય છે. એટલે અખંડ શશશૃંગ વિશેષ્ય બને છે અને અભાવ એમાં પ્રતિભાસિત થતો પ્રકાર. અભાવ હમેશાં સ્વરૂપ સંબંધથી જ રહેતો હોય છે.

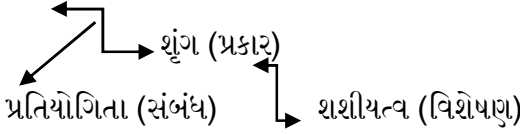
વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીનો બોધ કરવા માટે આ વિકલ્પ એટલે અમાન્ય ઠરે છે કે એમાં શશશૃંગનું અસ્તિત્વ નકારવા માટે થઈને પણ જે સર્વથા અસત્ છે એવા શશશૃંગને વિશેષ્ય કે પ્રકાર રૂપે સત્ ગણવો પડે છે. આને દાર્શનિક પરિભાષામાં

‘અસત્ખ્યાતિ’ કહેવાય છે. અને જૈનો અસત્ખ્યાતિનો કાયમ નિષેધ કરતા આવ્યા છે. અસતો નસ્થિ નિસેહો જેવાં વિધાનોનું તાત્પર્ય પણ અસત્ખ્યાતિના નિષેધમાં જ છે.

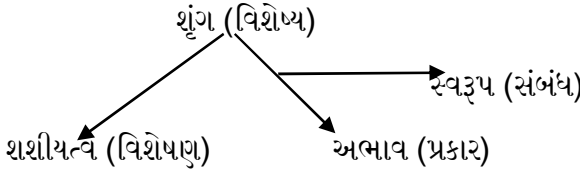
૨. શશશુંગનું વિશિષ્ટરૂપે ભાન

શાબ્દબોધ

અભાવ (વિશેષ્ય)

અનુમિતિ

‘સસલાના શીંગડાનો અભાવ છે’ એવા શાબ્દબોધમાં શશીયત્વ એ વિશેષણ બને છે અને શુંગ એ વિશેષ્ય. આવું શશીયત્વવિશિષ્ટ શુંગ અભાવમાં પ્રતિયોગિતા સંબંધથી પ્રકારરૂપે જણાય છે. જ્યારે ‘સસલાના શીંગડામાં અભાવ રહે છે’ એવી અનુમિતિમાં પણ વિશેષણ તો શશીયત્વ જ બને છે. પરંતુ એવા શશીયત્વવિશિષ્ટ શુંગમાં અભાવ સ્વરૂપ સંબંધથી પ્રકાર બની પ્રતિભાસિત થાય છે.

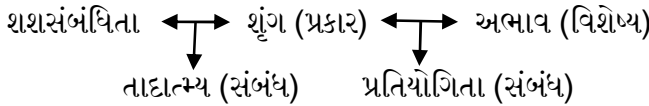
આમાં નક્લીફ્ એક જ થાય કે સસલાને શીંગડું હોતું નથી એવું આપણે જાણતા હોઈએ અથવા તે અંગે આપણને સંશય હોય તો જ્યારે શુંગમાં શશીયત્વ નથી એવું નક્કી જ હોય અથવા શુંગમાં શશીયત્વ હોય કે નહીં એવો સંશય હોય ત્યારે શશીયત્વ શુંગનું વિશેષણ બની શકે નહીં. અને તો શશીયત્વવિશિષ્ટ શુંગ જ ન મળે. તો એવા શુંગને પ્રકાર કે વિશેષ્ય બનાવનાર અનુમિતિ કે શાબ્દબોધ થાય

કઈ રીતે? (વિશેષણસ્ય સંશયેઽભાવનિશ્ચયે વા વૈશિષ્ટ્યભાનાનુપપત્તેઃ) હવે આપણે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મોને સિદ્ધ કરવાનું પ્રયોજન તો એટલું જ છે કે એમાં સત્તા કે સત્તાનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકાય. તો એના માટે શશીયત્વ એ વિશેષણનો આહાર્ય આરોપ કરી શકાય છે. આહાર્ય આરોપ એટલે જે નથી એવી ખાતરી છે અથવા જે છે કે નહીં એનો સંશય છે તેને તત્પૂરતું 'છે' એમ સ્વીકારી લેવાનું. આવી રીતે આહાર્ય આરોપ કરીને એકવાર શુંગને શશીયત્વથી વિશિષ્ટ કરી લઈએ તો પછી એને વિશેષ્ય કે પ્રકાર બનાવીને ઉપરોક્ત શાબ્દબોધ કે અનુમિતિ કરી શકાય છે. અને તે રીતે શશશુંગનો નિષેધ પણ કરી શકાય છે.

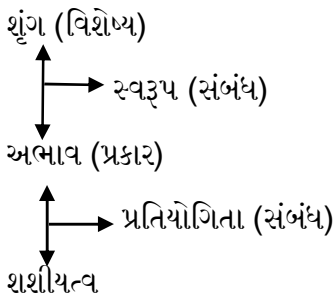
ખરેખર આમ કરવું શક્ય હોય તો પણ યોગ્ય એટલે નથી ગણાતું કેમકે બધા દાર્શનિકો આવી રીતે આહાર્ય આરોપ કરીને શાબ્દબોધ કે અનુમિતિ કરવાનો સ્વીકાર નથી કરતા. એટલે આ માર્ગને સર્વસંમત નથી ગણી શકાતો. તેથી ઉપાધ્યાયજીએ પણ ત્રીજો વિકલ્પ અપનાવવાનું જ યોગ્ય ગણ્યું છે.

૩. શશશુંગની ખંડશઃ પ્રસિદ્ધિ

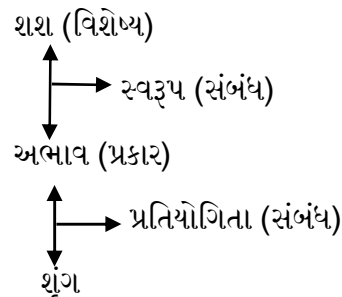
શાબ્દબોધ

અનુમિતિ ૧

અનુમિતિ ૨

ખંડશઃ પ્રસિદ્ધિમાં અખંડ શશશૃંગનું પાણ ભાન નથી થતું અને શશીયત્વથી વિશિષ્ટ શૃંગનું પાણ ભાન નથી થતું. એમાં ‘શૃંગમાં શશીયત્વ નથી’ અથવા ‘શશને શૃંગ નથી’ એવું જ પ્રતિભાસિત થાય છે. આમાં શૃંગ અને શશ એ બંને પ્રસિદ્ધ પદાર્થોને જ એકબીજા સાથે જોડીને શશશૃંગને સમજવામાં આવે છે એટલે આ વિકલ્પ ખંડશઃ પ્રસિદ્ધિ કહેવાય છે.

‘સસલાને શીંગડું નથી’ એવા શાબ્દબોધમાં શૃંગમાં શશીયત્વ તાદાત્મ્ય સંબંધથી જોડાય છે. અને એ શૃંગ પ્રતિયોગિતા સંબંધથી અભાવમાં પ્રકારરૂપે જણાય છે.

જ્યારે અનુમિતિમાં બે પ્રકાર સંભવિત છે - ૧. ‘શીંગડામાં સસલાનો સંબંધ નથી’ એવી અનુમિતિ થાય. આમાં શશીયત્વ પ્રતિયોગિતા સંબંધથી અભાવમાં પ્રકાર બને છે અને એ અભાવ શૃંગમાં પ્રકાર બને છે. ૨. ‘સસલાને શીંગડું નથી’ એવી અનુમિતિ થાય. આમાં અભાવ શશમાં પ્રકાર બને છે અને એ અભાવમાં શૃંગ પ્રતિયોગિતા સંબંધથી જોડાય છે.

વિકલ્પસિદ્ધિ ધર્મીને પ્રસિદ્ધ કરવાના આ ખંડશઃ પ્રસિદ્ધિના ત્રીજા પ્રકારમાં અખંડ શશશૃંગનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડતું ન હોવાથી અસત્પ્રત્યાતિનો પણ દોષ નથી. અને વિશિષ્ટ ધર્મીનો પણ સ્વીકાર ન હોવાથી આહાર્ય આરોપ પણ કરવો પડતો નથી. એટલે આ વિકલ્પને જ જૈન શાસ્ત્રકારો માન્ય કરતા આવ્યા છે. અસત્તો નત્થિ નિસેહો એવું પ્રતિપાદિત કરનારા ભાષ્યગ્રંથમાં પણ ખરવિષાણં નાઝસ્તિ એમ ખરવિષાણુનો નિષેધ કરવા માટે ખરે વિષાણં નાઝસ્તિ એમ કહીને ખંડશઃ પ્રસિદ્ધિ જ સ્વીકારાઈ છે.

／ ત્રૈ.

*

પ્રકરણસ્વાધ્યાય

305. વિચારબિંદુના આધારે માર્ગાનુસારીપણા વિશે ચર્ચા

સં. ૨૦૩૭ માં આચાર્ય શ્રીયશોદેવસૂરિજી મ. દ્વારા સંપાદિત થઈને નવગ્રંથીએવા નામથી ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી વિરચિત ૮ પ્રકરણો બહાર એક જ પુસ્તકમાં પ્રગટ થયાં હતાં. જેનું પ્રકાશન યશોભારતી જૈન પ્રકાશન સમિતિ-મુંબઈ દ્વારા થયું હતું. આ પુસ્તકમાં ૮ મા ક્રમકે વિચારબિંદુનું (થોડાક શુદ્ધીકરણની અપેક્ષાવાળું) પ્રકાશન થયું છે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ વિરચિત ધર્મપરીક્ષણંથનું આ સ્વોપજ્ઞ વાર્તિક છે. આ વાર્તિકમાં જે અનેક બિંદુઓ પર વિચારણા થઈ છે તેમાં એક છે - માર્ગાનુસારિતા. આ વિચારણા વાંચતાં માર્ગાનુસારીપણા અંગેની સમજણ ઘણી સ્પષ્ટ થતી અનુભવાઈ. તેથી મિત્ર મુનિવરોના લાભાર્થે તેનો યથાશક્ય સરળ અનુવાદ કરીને અત્રે ચર્ચાના માધ્યમથી પીરસ્યો છે.

? સમ્યક્ત્વના આલાવામાં જૈનેતર દેવાદિનાં પૂજન-અર્ચન વગેરેનો નિષેધ ક્યો છે. તો માર્ગાનુસારી જીવને પણ તે જૈનેતર દેવાદિનાં પૂજન-અર્ચન લાભદાયક કઈ રીતે બની શકે?

@ શ્રમણપણામાં તેમની ઉચ્ચ ભૂમિકાને નજરમાં રાખીને જિનેશ્વરના પૂજન-અર્ચન વગેરેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં તે પૂજનાદિને શ્રાવકપણામાં તો લાભદાયક તમે પણ ગણો છો. તો જૈનેતર દેવાદિનાં પૂજન-અર્ચન વગેરેનો નિષેધ સમ્યક્ત્વી જીવોને આશ્રયીને ચોક્કસ કરવો પડે. કેમકે તેમની ભૂમિકાને અનુરૂપ એ કર્તવ્ય નથી જ. પરંતુ માર્ગાનુસારી જીવને એ કર્તવ્ય લાભદાયક બની શકે એ વાતની ના તો શી રીતે પાડી શકાય?

? માર્ગાનુસારીપણું અજાણતાં પણ જૈન ધર્મનું આચરણ કરે તો જ ઘટે. એ સિવાય અન્ય ધાર્મિક ક્રિયાઓના આચરણને માર્ગાનુસારિતાનું પોષક ન જ ગણી શકાય.

@ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી વિરચિત શ્રીયોગબિંદુપ્રકરણમાં જણાવ્યું છે કે -

અપુનર્બન્ધકસ્યૈવં સમ્યગ્રીત્યોપપદ્યતે।

તત્તત્તન્ત્રોક્તમખિલમવસ્થાભેદસંશ્રયાત્।।

વૃત્તિ - તત્તત્તન્ત્રોક્ત- કાપિલસૌગતાદિશાસ્ત્રપ્રણીતં મુમુક્ષુજનયોગ્ય-
મનુષ્ટાનમખિલં સમસ્તમ્।

અપુનર્બન્ધક જીવને વિવિધ અવસ્થાઓને અનુસરીને સાંખ્ય, બૌદ્ધ વગેરે તે તે શાસ્ત્રોમાં કહેલું મુમુક્ષુ જીવને યોગ્ય એવું સઘળુંયે અનુષ્ઠાન કરવું સંભવે છે. આવા ઉક્ત ગ્રંથના અભિપ્રાયને લક્ષ્યમાં લઈએ તો જૈન ધર્મનું આચરણ કરે તો જ માર્ગાનુસારીપણું હોય એવો આગ્રહ રાખવો અયોગ્ય છે એ વાત આપોઆપ સમજાશે.

? પરદર્શનમાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેને અભિમત ન જ કહી શકાય. પરંતુ જૈન દર્શનમાં જે કહેવાયું છે તેને જ અભિમત ગણી શકાય. સમ્યક્ત્વને અભિમુખ થયેલા જીવને (અર્થાત્ માર્ગાનુસારી જીવને) સ્વમતથી અભિમત ક્રિયા જ હોય છે અને એ ક્રિયા તેના અસદ્ગ્રહનો અવશ્ય વિનાશ કરે છે. આવું અમે માનીએ છીએ.

@ એવો એકાંત નિયમ ન બનાવી શકાય. કારણકે સ્વયં શ્રીહરિભદ્ર-
સૂરિજી મહારાજે શ્રીયોગબિંદુપ્રકરણમાં જૈન તથા જૈનેતર ઉભય દર્શનને સંમત પાપની નિવૃત્તિનો નિયમ વગેરેને અનુલક્ષીને પતંજલિ વગેરેને માર્ગાનુસારી ગણ્યા છે. જુઓ -

યોગમાર્ગજૈસ્તપોનિર્ધૂતકલ્મષૈઃ।

વૃત્તિ - નિરૂપિતં પુનર્યોગમાર્ગજૈરધ્યાત્મવિદ્ધિઃ પતઙ્ગલિપ્રભૃતિભિ-
સ્તપોનિર્ધૂતકલ્મષૈઃ પ્રશમપ્રધાનતપસા ક્ષીણપ્રાયમાર્ગાનુસારિબોધબાધક-
મોહમલૈરિતિ।

આમાં સ્પષ્ટપણે પતંજલિ વગેરેને યોગ માર્ગના જાણકાર, અધ્યાત્મના
વેત્તા અને પ્રશમભાવથી ઓતપ્રોત તપથી માર્ગાનુસારી બોધમાં બાધક બની શકે
તેવા મોહમલને દૂર કરનારા ગણાવ્યા છે. એટલે માર્ગાનુસારી જીવને જૈન દર્શનને
અભિમત ક્રિયા જ હોય છે તેવો એકાંત નિયમ ન કરી શકાય.

? સંગમ, નયસાર, અંબડ વગેરે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ પરદર્શનના
આરાધક નથી. માટે તે જીવોમાં તો માર્ગાનુસારિતા સમજી શકાય છે. પણ
પતંજલિ વગેરે તો મહામિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો છે. તેમને તો માર્ગાનુસારિતા કેવી રીતે
હોય?

@ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે શ્રીયોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં પતંજલિ
વગેરેને મિત્રાદિ દૃષ્ટિ કહી છે. એનો અર્થ એ થાય કે અપક્ષપાતીપણાથી જો
પરદર્શનની પણ આરાધના કરવામાં આવે તો માર્ગાનુસારીપણું લોપાતું નથી. કેમકે
એ આરાધના નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો જૈન દર્શનને સંમત જ હોય છે.

? જે જીવ દ્રવ્યથી જિનાજ્ઞાનું પાલન કરે તે સર્વને માર્ગાનુસારી ન ગણી
શકાય. પરંતુ જો દ્રવ્યથી જિનાજ્ઞાનું પાલન એક જ ભવમાં ભાવથી જિનાજ્ઞાના
પાલનમાં પર્યવસિત થાય તો જ તેવા દ્રવ્યથી જિનાજ્ઞાના પાલનને
માર્ગાનુસારીપણામાં ઉપયોગી ગણી શકાય. આવું, એક જ ભવમાં ભાવથી
જિનાજ્ઞાના પાલનમાં પર્યવસિત થનારું, દ્રવ્યથી જિનાજ્ઞાનું પાલન તો સંગમ,
નયસાર વગેરેને જ હતું. માટે તેઓને માર્ગાનુસારી જીવ ગણવામાં અમને વાંધો
નથી. પણ પતંજલિ વગેરેનું દ્રવ્યથી જિનાજ્ઞાનું પાલન કંઈ એક જ ભવમાં ભાવથી

જિનાજ્ઞાના પાલનમાં પર્યવસિત થયું જ છે તેવું આપણે જાણતા નથી. તેથી તે જીવોને માર્ગાનુસારી જીવ ગણવાનું અમને માન્ય નથી.

@ જેમ દ્રવ્યસ્તવ ભાવસ્તવરૂપે ઘણા સમય પછી પરિણમે તો પણ તે નૈગમનયના મતને અનુસરીને પ્રસ્થકદૃષ્ટાંતની જેમ દ્રવ્યસ્તવ જ કહેવાય છે તેમ દ્રવ્યાજ્ઞા અને ભાવાજ્ઞા વચ્ચે ઘણું અંતર હોય તો પણ તે દ્રવ્યાજ્ઞા જ ગણાય છે. એટલે તમે કહો છો તેવું વિભાગીકરણ સંભવિત નથી.

? જે જૈન દર્શનના આરાધકનો ઉત્કૃષ્ટથી અપાર્થ પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર શેષ હોય તેને જ (અપુનર્બંધકપણાની જ અવસ્થાવિશેષરૂપ) માર્ગાનુસારીપણું હોય એવો નિયમ છે.

@ ના, આ વાત યોગ્ય નથી. કારણકે જીવ ઉપદેશને લાયક ક્યારથી કહેવાય તે માટે બે પ્રકારના કાળ જાણાવ્યા છે - ૧. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ અપુનર્બંધક અવસ્થાથી ઉપદેશને યોગ્ય કાલ ગણાય છે. ૨. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે ત્યારથી ઉપદેશને લાયક બને છે. આ કાલ ઉત્કૃષ્ટથી અપાર્થ પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો જ હોય છે. હવે, જો જે જીવને ઉત્કૃષ્ટથી અપાર્થ પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર શેષ હોય તેને જ માર્ગાનુસારીપણું હોય એવો નિયમ હોત તો વ્યવહારનયથી અપુનર્બંધકની અપેક્ષાએ અને નિશ્ચયનયથી સમ્યક્ત્વની અપેક્ષાએ એકસરખો કાલ પ્રાપ્ત થવાથી બે નયથી ભિન્ન પ્રરૂપણા કરવાની જ જરૂર ન રહેત. પરંતુ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ સમ્યક્ત્વી જીવને ઉત્કૃષ્ટથી અપાર્થ પુદ્ગલપરાવર્ત કાલ દર્શાવ્યો છે અને વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ અપુનર્બંધક અવસ્થાનો કાલ જુદો ગણ્યો છે તે જ દર્શાવે છે કે ઉત્કૃષ્ટથી અપાર્થ પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર બાકી હોય ત્યારે જ માર્ગાનુસારીપણું આવે તેવો નિયમ નથી.

વાસ્તવમાં સમ્યક્ત્વના બીજની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારથી અપુનર્બંધક અવસ્થાનો પ્રારંભ ગણાય છે અને આ કાલ એક પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો હોય છે એમ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે વિંશતિવિંશિકામાં જણાવ્યું છે -

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

ળ ય ઇયંમિ અણંતો, જુજ્ઞઙ્ઞ ણેઅસ્સ ણામ કાલો ત્તિ।

ઠસપ્પિણી અણંતા, હંતિ જઓ ઇગપરિઅટ્ટે।।

? અન્યધર્મીઓને શુભ ભાવ કે શુભ વચનની સંપ્રાપ્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે?

@ માર્ગાનુસારી જીવને મિથ્યાત્વની મંદતા થવાથી શુભ ભાવ કે શુભ વચનની સંપ્રાપ્તિ થઈ જ શકે છે. જુઓ -

इत्तो अकरणनियमो अण्णेहि वि वण्णिओ ससत्थंमि।

सुहभावविसेसाओ ण चेवमेसो ण जुत्तो त्ति।।

આ સમાધાનો વાસ્તવમાં માર્ગાનુસારીપણા અંગે આપણો બોધ ઘણો વિશદ કરી આપે છે.

/ ત્રે.

* * *

સંકેતસૂચિ

Σ = લેખ

? = જિજ્ઞાસા

✉ = પત્રચર્યા-ગત પત્ર

@ = સમાધાન

= શ્રુતશુદ્ધિ

✉ = પત્રચર્યા-ગત પત્રની લિંક

= પ્રતિરૂપંદ

/ = લેખક

श्रुतसाहाय्यम्

306. (श्रीहरिभद्रसूरिः रचित स्वोपज्ञ वृत्ति संहित
श्रीपंचसूत्रम् - प्रव्रज्याङ्गलसूत्र (पंचम सूत्र) अंतर्गत - २)

भूण - ण अप्पभूयं कम्मं। ण परिकप्पियमेयं। ण एवं भवादिभेदो।
ण भवाभावो उ सिद्धी। ण तदुच्छेदे अणुप्पाओ। ण एवं समंजसत्तं।
णाणादिमं भवो। ण हेउफलभावो। तस्स तहासहावकप्पणमजुत्तं,
णिराहारन्नयत्तओ णिओगेणं। तस्सेव तहाभावे जुत्तमेयं। सुहुममट्ठपयमेयं।
विचिंतियव्वं महापण्णाए त्ति।

स्वोपज्ञ वृत्ति - नाऽऽत्मभूतं कर्म, न बोधस्वलक्षणमेवेत्यर्थः। तथा
न परिकल्पितमसदेवैतत् कर्म वासनादिरूपम्। कुत इत्याह - नैवं
भवादिभेदः। आत्मभूते परिकल्पिते वा कर्मणि बोधमात्राविशेषेण
क्षणभेदेऽपि मुक्तक्षणभेदवन्न भवापवर्गविशेषः।

तथा न भवाभाव एव सिद्धिः सन्तानोच्छेदरूपा
प्रध्यातप्रदीपोपमा। अत्र युक्तिमाह - न तदुच्छेदेऽनुत्पादः, न सन्तानोच्छेदे-
ऽनुत्पादस्तस्यैव। किं तर्हि? उत्पाद एव। यथाऽसौ सन्नुच्छिद्यते, एवमसन्न-
प्युत्पद्यतामिति को विरोधः? यद्येवं ततः किमित्याह - नैवं समञ्जसत्वं
न्यायोपपन्नत्वम्। कथमित्याह - एवं हि नाऽज्ञादिमान् भवः- संसारः,
कदाचिदेव सन्तानोत्पत्तेः। तथा न हेतुफलभावः, चरमा-ऽऽद्यक्षणयो-
रकारणकार्यत्वात्।

पक्षान्तरनिरासायाऽऽह - तस्य तथास्वभावकल्पनमयुक्तम्। कुत
इत्याह - निराधारान्वयत्वतो नियोगेन। अयमत्र भावार्थः - स्वो भाव
इत्यात्मीया सत्ता स्वभावः। एवं च स निवृत्तिस्वभाव इति स्वाभाविकी
आत्मीया सत्तेति निराधारत्वम्। यद्वाऽन्वयाभावः, तन्निवृत्तेस्तत्त्वादिति।
नियोगग्रहणम् 'अवश्यमिदमित्थम्, अन्यथा शब्दार्थायोगात्' इति

ખ્યાપનાર્થમ્। એવાઽઽપિ ભાવનીયમ્। અત એવાઽઽહ - તસ્યૈવ તથાભાવે યુક્તમેતત્ તથાસ્વભાવકલ્પનમિતિ। સૂક્ષ્મમર્થપદમેતદ્ ભાવગમ્યત્વાત્। વિચિન્તિતવ્યં મહાપ્રજ્ઞયા, અન્યથા જ્ઞાતુમશક્યત્વાત્।

સાહાય્યમ્

કેટલાક બૌદ્ધો આત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપ જ માને છે. એટલે કે આત્મામાં ચૈતન્ય નામનો ગુણ છે એમ નહીં. પરંતુ ચૈતન્ય એ જ સ્વયં આત્મા છે. અને એટલું જ નહિ, કર્મને પણ આ આત્માથી અભિન્ન માને છે. અર્થાત્ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ્યારે સારાં કે નરસાં કર્મો કરે છે ત્યારે આત્મા પર તેની છાપ - વાસના અંકિત થઈ જાય છે. જો કે ચૈતન્ય ક્ષણભંગુર છે, પણ પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણનું ચૈતન્ય પછી પછીની ક્ષણના ચૈતન્યમાં આ વાસના પસાર કરતું જાય છે. પોતાના યોગ્ય કાળે આ વાસના પોતાનું ફળ આપીને આત્મા પરથી નષ્ટ થઈ જાય છે. વળી, કેટલાક બૌદ્ધો આ વાસનાને તદ્દન કાલ્પનિક માને છે.

ગ્રંથકારશ્રી આ બંને માન્યતાનો નિરાસ કરતા જણાવે છે કે - નાઽઽત્મભૂતં કર્મ, ન બોધસ્વલક્ષણમેવેત્યર્થઃ। કર્મ આત્મસ્વરૂપ જ છે એટલે કે ચૈતન્ય જ કર્મ તરીકે ઓળખાય છે એવું નથી. તથા ન પરિકલ્પિતમસદેવૈતત્ કર્મ વાસનાદિ-રૂપમ્। તથા વાસના વગેરે સ્વરૂપ ધરાવતું આ કર્મ સર્વથા કાલ્પનિક જ છે એવું પણ નથી. આ નિષેધ કરવા પાછળનું કારણ દર્શાવતા તેઓ કહે છે કે - નૈવં ભવાદિભેદઃ। આત્મભૂતે પરિકલ્પિતે વા કર્મણિ બોધમાત્રાવિશેષેણ ક્ષણભેદેઽપિ મુક્તક્ષણભેદવન્ન ભવાપવર્ગવિશેષઃ। કર્મને આત્મસ્વરૂપ કે કાલ્પનિક માનવામાં તેનું પૃથક્ અસ્તિત્વ ન રહેવાથી સંસાર અને મોક્ષ વચ્ચે કોઈ તફાવત જ નહીં રહે. કેમકે કર્મ હોય કે ન હોય, ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વ તો સમાન જ છે. તો આત્માની સંસાર અને મોક્ષ એ બે વિભિન્ન અવસ્થાઓમાં ભિન્નતા લાવનાર કયું તત્ત્વ માનશો? મોક્ષમાં પણ ક્ષણપરંપરા તો ચાલુ જ છે, પરંતુ એ ઉત્પન્ન થતી દરેક નવી ક્ષણ પૂર્વ ક્ષણ જેવી જ હોય છે એટલે મોક્ષ એ મોક્ષ જ

રહે છે, સંસાર નથી થતો. તો પરિવર્તક તત્ત્વના અભાવે જેમ મોક્ષમાં બે ક્ષણો વચ્ચે ભિન્નતા હોવા છતાં કશી વિશેષતા નથી આવતી તેમ સાંસારિક ક્ષણ અને મુક્તિની ક્ષણો વચ્ચે પણ કોઈ ભેદક તત્ત્વ ન હોવાથી વિશેષતા નહીં આવે. ટૂંકમાં, આ સંસારક્ષણ અને આ મોક્ષક્ષણ - એવી ભેદરેખા જ તમે નહીં દોરી શકો.

હવે કેટલાક બૌદ્ધો આત્માની ક્ષણપરંપરાનો ઉચ્છેદ થાય તેને મોક્ષ કહે છે. તેમનું એવું કહેવું છે કે જેમ દીવામાં દરેક ક્ષણે નવી નવી જ્યોત પ્રગટ્યા કરે છે પણ એક ક્ષણ એવી આવે છે કે જ્યારે નવી જ્યોત ન જાગે અને દીવો શાંત થઈ જાય તેમ ચૈતન્યની ક્ષણપરંપરામાં પણ એક ક્ષણ એવી આવે છે કે પછી નવી ચૈતન્યક્ષણ જન્મતી નથી. આને જ મુક્તિ કહેવામાં આવે છે. ગ્રંથકારશ્રી આનો પ્રતિવાદ કરતા કહે છે કે - તથા ન ભવાભાવ એવ સિદ્ધિઃ સન્તાનોચ્છેદરૂપા પ્રધ્યાતપ્રદીપોપમા। દીવો બૂઝાઈ જાય તેમ ચૈતન્યની ક્ષણપરંપરાનો નાશ થઈ જવો અને એ રીતે સંસારની સમાપ્તિ થવી તે કંઈ મોક્ષ નથી. મુક્તિનું સ્વરૂપ આવું હોઈ જ ન શકે. આ નિરાસ પાછળની યુક્તિ આપતા તેઓ કહે છે કે - ન તદુચ્છેદેડ્ડનુત્પાદઃ, ન સન્તાનોચ્છેદેડ્ડનુત્પાદસ્તસ્યૈવા। કિં તર્હિ? ઉત્પાદ એવા યથાઽસૌ સન્નુચ્છિદ્યતે, એવમસન્નપ્યુત્પદ્યતામિતિ કો વિરોધઃ? ચૈતન્યની ક્ષણપરંપરાનો વિચ્છેદ થાય એટલે નવી ક્ષણપરંપરા ન જ જન્મે એવું ન કહી શકાય. એ જન્મી જ શકે. કેમકે એક સાર્વત્રિક નિયમ છે કે સત્ ક્યારેય અસત્ ન બને અને અસત્ ક્યારેય સત્ ન બને. પણ જો ચૈતન્યની ક્ષણપરંપરા અત્યાર સુધી સત્ હતી અને અસત્ બની એવું માનીએ તો અસત્ એવી ક્ષણપરંપરા ક્યારેક પાછી ચાલુ પણ થઈ શકે એવું પણ માનવું જ પડે. એમાં કોઈ વિરોધ નહીં રહે.

नैवं समञ्जसत्वं न्यायोपपन्नत्वम्। वणी, आम मानवुं युक्तिसंगतं પણ નથી. કેમકે एवं हि नाज्नादिमान् भवः- સંસારઃ, કદાચિદેવ સન્તાનોત્પત્તેઃ। જો ચૈતન્યની ક્ષણપરંપરા ક્યારેક શરુ થઈ શકે છે એવું સિદ્ધ થાય તો તો અત્યારે પ્રવર્તમાન ક્ષણપરંપરા પણ ક્યારેક શરુ થઈ હશે એમ માનવું પડે. અને તો આ

સંસાર અનાદિ છે એમ ન કહી શકાય. ઉપરાંત, સંતાનવિચ્છેદરૂપ મોક્ષ થયા પછી પણ પુનઃ ક્યારેક અચાનક સંતાન (ક્ષણપરંપરા) પ્રવર્તે તો મોક્ષ વ્યર્થ થઈ જાય.

તથા ન હેતુફલભાવઃ, ચરમા-ડ્ઙ્ઙક્ષણયો-રકારણકાર્યત્વાત્। ચૈતન્યની ક્ષણપરંપરા અટકી પડે તે મોક્ષ એમ માનવામાં તો કાર્ય-કારણવ્યવસ્થા પણ ખોરવાય છે. કેમકે ચૈતન્યની ક્ષણપરંપરામાં દરેક પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણ પછી પછીની ક્ષણનું કારણ બને છે અને પછી પછીની ક્ષણ પૂર્વ પૂર્વ ક્ષણનું કાર્ય બને છે. હવે તમે કહો છો તેમ માનવામાં તો આ ચૈતન્યની ક્ષણપરંપરા સાદિ-સાંત થઈ ગઈ. તો સૌથી પહેલી ક્ષણ કોઈનું કાર્ય નહીં બને અને સૌથી ચરમ ક્ષણ કોઈનું કારણ નહીં બને. તો ક્ષણમાં કાર્ય-કારણભાવની વ્યવસ્થા જ સમાપ્ત થઈ ગઈ.

બૌદ્ધો આ આપત્તિને આપત્તિ જ નથી ગણતા. તેઓ કહે છે કે અમે ચરમક્ષણમાં પોતાની નિવૃત્તિ કરવાનો સ્વભાવ જ માનીએ છીએ. એ ક્ષણમાં નવી ક્ષણને જન્માવવાનો સ્વભાવ જ નથી હોતો. તો ગ્રંથકાર કહે છે કે ના, એ વાત બરાબર નથી. તસ્ય તથાસ્વભાવકલ્પનમયુક્તમ્। બરાબર નહીં હોવાનું કારણ આમ છે - નિરાધારાન્વયત્વતો નિયોગેના। અયમત્ર ભાવાર્થઃ - સ્વો ભાવ इत्यात्मीया सत्ता स्वभावः। एवं च स निवृत्तिस्वभाव इति स्वाभाविकी आत्मीया सत्तेति निराधारत्वम्। यद्वाऽन्वयाभावः, तन्निवृत्तेस्तत्त्वादिति।

નિયોગગ્રહણમ્ ‘અવશ્યમિદમિત્યમ્, અન્યથા શબ્દાર્થયોગાત્’ इति ख्यापनार्थम्। ચરમક્ષણે તો ચરમક્ષણનું અસ્તિત્વ છે જ. એટલે ચરમક્ષણમાં પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવાનો સ્વભાવ હોવાનો. હવે તમે તેમાં ક્ષણપરંપરાની અર્થાત્ પોતાની નિવૃત્તિ કરવાનો સ્વભાવ પણ સ્વીકારવાનું કહો છો. તો એક જ ચરમક્ષણમાં સત્તા ટકાવી રાખવાનો સ્વભાવ અને નિવૃત્તિ કરવાનો સ્વભાવ એમ બે સ્વભાવ તો કઈ રીતે માની શકાય? અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ તો સર્વથા વિરુદ્ધ ધર્મો છે. તો એ બે ધર્મોની અપેક્ષા રાખનારા સ્વભાવ પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ જ હોવાના. તો એવા બે વિરુદ્ધ સ્વભાવ એકસાથે તો ન જ રહી શકે. તેથી

સ્વાભાવિક સત્તા ધરાવતી ચરમક્ષણ નિવૃત્તિસ્વભાવનો આશ્રય ન બની શકવાથી નિવૃત્તિસ્વભાવ નિરાધાર બનવાની આપત્તિ આવે છે.

અથવા આ જ વાતને જરાક જુદી રીતે ઘટાવીએ તો, અન્વય એટલે સત્તા. ચરમક્ષણે ચરમક્ષણમાં સત્તા હોવી જરૂરી છે કેમકે તો જ તેનું અસ્તિત્વ હોય. પરંતુ તમે તો ચરમક્ષણમાં નિવૃત્તિસ્વભાવ માનો છો. તો નિવૃત્તિસ્વભાવ ધરાવતી ચરમક્ષણમાં અસ્તિત્વસ્વભાવ તો કેવી રીતે રહે? અને જો ચરમક્ષણમાં અસ્તિત્વસ્વભાવ ન હોય તો તેમાં સત્તા જ ન સંભવે. તો આ રીતે ચરમક્ષણમાં અન્વયાભાવ થવાની આપત્તિ આવે છે. આ તત્ત્વ આ જ રીતે અવશ્ય સ્વીકારવું પડશે, નહીં તો તેમાં તથાસ્વભાવ વગેરે શબ્દોના અર્થ જ નહીં ઘટે.

एवमाद्यक्षणोऽपि भावनीयम्। આ રીતે પ્રથમક્ષણમાં પણ અસત્-માંથી ઉત્પત્તિસ્વભાવ અને સદ્રૂપે અસ્તિત્વસ્વભાવ – એમ બે સ્વભાવ માનવા પડે છે. જે શક્ય નથી.

એટલે તસ્યૈવ તથાભાવે યુક્તમેતત્ તથાસ્વભાવકલ્પનમિતિ। આ રીતે ચૈતન્યની ક્ષણપરંપરામાં કોઈ રીતે સંસાર અને મુક્તિ વગેરેની વ્યવસ્થા થતી ન હોવાથી એક સ્થિર આત્મદ્રવ્યને માનીને તે આત્મદ્રવ્યમાં જ તે તે સંસારી આત્મારૂપે કે મુક્તાત્મારૂપે પરિણમન પામવાનો સ્વભાવ છે એમ માનવું યુક્તિસંગત થાય છે.

सूक्ष्ममर्थपदमेतद् भावगम्यत्वात्। વિચિન્તિતવ્યં મહાપ્રજ્ઞયા, અન્યથા જ્ઞાતુમશક્યત્વાત્। શબ્દોને પેલે પાર જઈને ભાવને પકડી શકીએ તો જ સ્પષ્ટ થઈ શકે તેવું આ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે. તેથી તેને બહુ બુદ્ધિપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

／ ત્રૈ.

*

સાંપ્રત ચિંતન

307. આગમવાંચનના નિષેધ અંગે આવશ્યક વિચારણા

આગમવાંચન કોણ કરી શકે આ પ્રશ્નના જવાબમાં આપણે ત્યાં પરંપરાથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે જે સાધુએ જેટલા આગમોના યોગોદ્વલન કરેલાં હોય તે સાધુને તેટલા આગમો વાંચવાની અનુજ્ઞા સામાન્યથી મળતી હોય છે. એટલે જેમણે યોગોદ્વલન કર્યાં જ નથી તેઓ તે તે આગમોનું વાંચન ન કરી શકે એમ આપણે માનીએ છીએ. આ નિયમ પ્રમાણે વિચારીએ તો વર્તમાનમાં જેમને શ્રીભગવતીસૂત્રના યોગોદ્વલન થઈ ગયા છે તેઓ બધા જ આગમો વાંચી શકે છે. સાધ્વીજીઓ શ્રીઆવશ્યકસૂત્ર, શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્ર, શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, શ્રીઆચારાંગસૂત્ર અને અમુક પ્રકીર્ણકસૂત્રો જ યોગોદ્વલન કરીને વાંચી શકે છે. અને શ્રાવક વગેરે માટે શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રનાં પ્રથમ ચાર અધ્યયન સુધી જ આગમવાંચનની અનુજ્ઞા અપાય છે. જ્યારે સ્થાનકવાસી કે તેરાપંથી સંપ્રદાયમાં આવો કોઈ નિષેધ જાણ્યો નથી. તેમની પરંપરા પ્રમાણે તો સાધુથી લઈને શ્રાવિકા સુધી કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છા મુજબ કોઈપણ આગમ વાંચી શકે છે. એટલે મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય કરતાં તે સંપ્રદાયોમાં વધારે આગમશાસ્ત્રજ્ઞ અને પરિપક્વ એવા શ્રાવકો જોવા મળે છે.

આ સંદર્ભે પ્રશ્ન એ થાય કે યોગોદ્વલન કરનાર સાધુ સિવાય અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિ આગમવાંચન ન જ કરી શકે એવો સ્પષ્ટ નિષેધ શાસ્ત્રોમાં મળે છે ખરો? તો આના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવું જોઈએ કે ના, શાસ્ત્રોમાં એવો એકાંતે નિષેધ જોવા મળતો નથી. શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિની શ્રીમલયગિરિસૂરિજી રચિત વૃત્તિમાં તો સ્પષ્ટપણે નિષેધને સ્થાને આગમવાંચનનું વિધાન પ્રાપ્ત થાય છે -

નનુ પૂર્વ તાવત્ પૂર્વાણિ ભગવદ્ધિર્ગણધરૈરુપનિબધ્યન્તે, પૂર્વ કરણાત્ પૂર્વાણીતિ પૂર્વાચાર્યપ્રદર્શિતવ્યુત્પત્તિશ્રવણાત્। પૂર્વેષુ ચ સકલવાઙ્મયસ્યા-

જ્વતારો, ન ખલુ તદસ્તિ યત્ પૂર્વેષુ નાઽભિહિતમ્। તતઃ કિં
 શેષાઙ્ગવિરચનેનાઙ્ગબાહ્યવિરચનેન વા? ઉચ્યતે, ઇહ વિચિત્રા જગતિ
 પ્રાણિનઃ। તત્ર યે દુર્મેધસઃ તે પૂર્વાણિ નાઽધ્યેતુમીશતે, પૂર્વાણામતિ-
 ગમ્ભીરાર્થત્વાત્, તેષાં ચ દુર્મેધસ્ત્વાત્। સ્ત્રીણાં પૂર્વાધ્યયનાનધિકાર એવ,
 તાસાં તુચ્છત્વાદિદોષબહુલત્વાત્। ઉક્તં ચ - “તુચ્છા ગારવબહુલા ચલિંદિયા
 દુબ્બલા ધિર્દૈ એ અ ઇતિ અહિસેસજ્ઞયણા ભૂયાવાયો ન ઇત્થીણા।”
 (શ્રીવિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય - ૫૫૨) અત્ર અતિશેષાધ્યયનાનિ
 ઉત્થાનશ્રુતાદિનિ, ભૂતવાદો દૃષ્ટિવાદઃ। તતો દુર્મેધસાં સ્ત્રીણાં ચાઽનુગ્રહાય
 શેષાઙ્ગાનામઙ્ગબાહ્યસ્ય ચ વિરચનમિતિ। ઉક્તં ચ - “જઈવિ ય ભૂયાવાએ
 સવ્વસ્સ વયોગયસ્સ ઓયારો। નિજ્જૂહણા તહાવિ હુ, દુમ્મેહે પપ્પ ઇત્થી યા।”
 (શ્રીવિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય - ૫૫૧)

આ પાઠનું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરતાં એકદમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે
 મંદબુદ્ધિવાળા જીવો અને સ્ત્રીઓ માટે જ ૧૧ અંગો અને અંગબાહ્ય આગમોની
 રચના કરવામાં આવી છે. અને જે નિષેધની વાત છે તે ૧૪ પૂર્વાત્મક દૃષ્ટિવાદ
 તથા ઉત્થાનશ્રુત જેવાં અતિશયી અધ્યયનોને આશ્રયીને જ છે, તમામ આગમોને
 આશ્રયીને નહીં.

તથા શ્રીમલયગિરિસૂરિજી મહારાજે શ્રીવિશેષાવશ્યકમહાભાષ્યની જે
 ગાથા ઉદ્ધરણ તરીકે મૂકી છે તે ગાથા - ૫૫૧ ની વૃત્તિમાં મલધારી
 શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિજી મહારાજે પણ સ્પષ્ટ લખ્યું જ છે કે -

તથાપિ દુર્મેધસાં તદવધારણાદ્યયોગ્યાનાં મન્દમતીનાં તથા
 શ્રાવકાદીનાં સ્ત્રીણાં ચાઽનુગ્રહાર્થં નિર્યૂહણા- વિરચના શેષશ્રુતસ્યેતિ।

અને ત્યાર પછી ગાથા - ૫૫૨ ની વૃત્તિમાં તો હજુ વધારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક
 તેઓશ્રી લખે છે કે -

દૃષ્ટિવાદશ્ચ સ્ત્રીणां नाऽनुज्ञातः। अनुग्रहार्थं पुनस्तासामपि
किञ्चिच्छ्रुतं देयमित्येकादशाङ्गादिविरचनं सफलमिति।

તેમજ આ સિવાય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય ભગવંત પાણ
પ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રયની વૃત્તિમાં લખે છે કે -

बालस्यादिजडप्रायभव्यजन्तुहितेच्छया।

प्राकृतागमकर्तृभ्यो गणभृद्भ्यो नमो नमः॥

આ જ વાતને સમર્થન આપતી ગાથાઓ તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ ગ્રંથમાં પાણ
જોવા મળે છે -

यत उक्तमागमे -

मुत्तूण दिट्ठिवायं कालिय-उक्कालियंगसिद्धंतं।

थीबालवायणत्थं पाइयमुइयं जिणवरेहिं॥

बालस्त्रीवृद्धमूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षणाम्।

उच्चारणाय तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः॥

આ રીતે ઉપરોક્ત સઘળાચ શાસ્ત્રપાઠોના આધારે એમ જ સિદ્ધ થાય
છે કે સાધ્વીજી ભગવંતોને કે શ્રાવકવર્ગને આગમવાંચનનો નિષેધ તો નથી, બલ્કે,
એ જીવો માટે આગમવાંચનનું વિધાન છે. અને આ વિષયને પ્રમાણિત કરતાં
સાધ્વીજી ભગવંતો પાણ ૧૧ અંગ, છેદગ્રંથો વગેરેનું અધ્યયન કરતાં હતાં એવાં
દૃષ્ટાંતો પાણ સહુના ધ્યાનમાં છે જ.

એટલે વર્તમાનમાં તે તે જીવોને આગમવાંચનના નિષેધની જે પરંપરા
આપણે ત્યાં છે તેના પર ગીતાર્થ ગુરુભગવંતોએ વિચાર કરવો આવશ્યક છે. કારણકે
વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થતા આગમગ્રંથોની વિષયવસ્તુને જો ધ્યાનમાં લઈએ તો,
છેદગ્રંથોને બાદ કરતાં અન્ય કોઈપણ આગમોમાં સાધ્વીજી ભગવંતો કે
શ્રદ્ધાસંપન્ન શ્રાવકવર્ગ માટે અયોગ્ય કહી શકાય અને એટલે જ ગોપનીય ગણવી
પડે એવી વિષયવસ્તુ પ્રાયઃ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. અને કદાચ હોય તો પાણ તે

અત્યલ્પ જ હશે. એની સામે સંવેગ-નિર્વેદની પુષ્ટિ કરનારા, સમ્યક્ત્વાદિને પ્રગટ કરનારા અને દૃઢમૂળ કરનારા તથા સમ્યગ્જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરનારા વિષયો અઢળક છે. જેના અધ્યયન-અધ્યાપનથી સંસારવૃદ્ધિ થાય એવું તો કેવી રીતે માની શકાય?

અને બીજી રીતે વિચારીએ તો, યોગોદ્વલન કરીને અને તેની સાથે યોગ્યતા પણ કેળવીને રુચિપૂર્વક આગમવાંચન કરનારા જીવો બહુ થોડાક જ હોય છે અને તેની સામે માત્ર યોગોદ્વલન કરીને આગમવાંચનની અનુમતિ મેળવ્યા પછી પણ આગમવાંચન ન કરનારા ઘણા વધારે છે. (તેમાંય યોગોદ્વલનના બળે અનુમતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ વાંચવાની ઈચ્છા અને ક્ષમતા ધરાવનારા કેટલા હોય છે એ પણ વિચારણીય છે.) અને એના કરતાંય યોગોદ્વલન કર્યા વિના આગમવાંચન કરનારા આજે સહુથી વધુ પ્રમાણમાં વિદ્યમાન છે.

તેમજ સાંભળવા પ્રમાણે અનેક ગીતાર્થ પૂજ્યોએ તથા ગચ્છાધિપતિ-શ્રીઓએ પોતપોતાના સમુદાયમાં સાધુ અને શ્રમણોપાસક પંડિતાદિને જુદા જુદા કારણસર યોગોદ્વલન વિના પણ સાધુને અને જે સાધુ પણ નથી એવા શ્રાવકને આગમો વાંચવાની - ભણાવવાની વગેરે છૂટ - સંમતિ અપવાદમાર્ગે આપી જ છે.

એવા સમયે હવે દેશ-કાળ આદિને નજર સામે રાખીને શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુભગવંતોના પરામર્શપૂર્વક સત્વરે જો કોઈ નિર્ણય થાય તો ચોક્કસ ચાલી આવતી પરંપરામાં પરિવર્તન આવી શકે. સાથે સાથે છેદગ્રંથો વગેરેના વાંચન માટે પણ કંઈક યોગ્યતાસાપેક્ષ વ્યવસ્થા-નિયમન કરી શકાય.

ઉપરોક્ત ચર્ચિત વિષય આ પૂર્વે ક્યાં ક્યાં ચર્ચાયો છે તેની તપાસ કરતાં એકથી વધુ ગ્રંથો, વિદ્વાનોના પરામર્શો અને લેખો મળી આવ્યા. જેના નિષ્કર્ષસ્વરૂપે આ લેખ લખાયો છે.

સાથે સાથે એક સ્પષ્ટતા અનિવાર્યરૂપે આવશ્યક જણાય છે કે શાસ્ત્રોમાં એવું સૂચિત કરનારા પણ પાઠો મળે છે કે યોગોદ્વાહી સાધુ સિવાય અન્ય સર્વને

સર્વ આગમોના વાંચનની છૂટ નથી. તે તે પાઠો પણ આ લખતી વેળાએ આંખ સામે હોવા છતાં, તે પ્રસિદ્ધ હોવાથી અહીં તેની નોંધ ન કરતાં માત્ર તે તે ગ્રંથોનાં નામ જ દર્શાવ્યાં છે.

એ તો સમજાય તેમ જ છે કે તે તે નિયમો કે નિષેધો તે તે દેશ-કાળને અનુસરીને તત્કાલીન પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને થયા છે. તેનો એકાંત તો કેવી રીતે પકડી શકાય? તેમજ ઉદારમના મિત્ર મુનિવરોની જેમ આ લખનાર પણ શાસ્ત્રમર્યાદા, સદ્ગુરુ અને સુવિહિત પરંપરાને જ સમર્પિત છે એટલું સ્મરણમાં રાખીને દરેક સભ્યો આ સમસ્ત ચર્ચાને વાંચે, વિચારે અને તેના વિચારબિંદુઓની પ્રસ્તુત શ્રુતસંવિભાગ દ્વારા વહેંચણી કરે તેવી નમ્ર વિનંતિ છે.

✍ મુનિ શ્રીશીલચન્દ્રવિજયજી

આગમવાંચનનો નિષેધ અથવા વિધાન દર્શાવતા ગ્રંથો	
શ્રીવિશેષાવશ્યકમહાભાષ્ય - ૫૫૧-૫૫૨ ની વૃત્તિ	શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તિની શ્રીમલયગિરિસૂરિજી રચિત વૃત્તિ
હીરપ્રશ્ન	સેનપ્રશ્ન
પ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રય	તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ
તત્ત્વરસિક્યન્દ્રિકા - ભાગ - ૧ ^{૩૮}	પંચવસ્તુક-પ્રકરણ

(સામગ્રીસંકલન - મુનિ શ્રીકુમુદચન્દ્રવિજયજી, મુનિ શ્રીનિર્ગ્નથચન્દ્રવિજયજી)

^{૩૮} આનું જ બીજું નામ આર્હતઆગમોનું અવલોકન છે. આ લેખના વિષયને વધુ વિસ્તારથી સમજવા માટે પંડિત શ્રીહીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા દ્વારા લખાયેલ આ પુસ્તિકા અવશ્ય પઠનીય છે.

અમે વાંચ્યું, તમે પણ વાંચશો?

▲ 6. શ્રી વસંતલાલ કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ ગ્રંથાવલી સંપુટ - ૨

લેખક - વસંતલાલ કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ, પ્રકાશક - ઓમકાર સાહિત્યનિધિ, ભીલડિયાજી તીર્થ, પ્રકાશન વર્ષ - ઈ. ૧૯૮૩, પૃષ્ઠ - ૫૭૬

આ પુસ્તકસંપુટમાં શ્રીયુત વસંતભાઈનાં આઠ પુસ્તકોનું સંકલન કરાયું છે. વિવિધ તત્ત્વોને આલ્લાદક અને જકડી રાખે તેવી રીતે રજૂ કરવાની તેમની શૈલીનું કામણ પ્રથમ સંપુટની જેમ આ સંપુટમાં પણ સતત અનુભવાય છે.

આ પુસ્તકસંપુટનું પ્રથમ પુસ્તક છે - ‘આગ અને આંસુ’. આ પુસ્તકમાં લેખક આપણને ઈતિહાસના સહારે જીવનબોધ આપવા ઈચ્છતા હોય તેમ લાગે છે. પુસ્તકની પ્રથમ વાર્તા ‘તિલકમંજરી’માં તિલકમંજરી પિતા મહાકવિ ધનપાળને સંપૂર્ણ ઋષભદેવ ચરિત્ર ફરીથી લખાવે છે તે અદ્ભુત પ્રસંગની ધન્ય પળો આમ ઝીલાઈ છે - ‘પિતા અને પુત્રી ભેટી પડ્યાં. જાણે કે મનુષ્યપ્રયત્ન અને ઈશ્વરી કરુણા ભેટી પડ્યાં. જાણે કે ઋષભદેવની કરુણા સદેહે તિલકમંજરી બનીને આવી હતી’. આવાં વર્ણનો કથામાં જીવંતતા લાવે છે.

લેખકની વક્રોક્તિઓ પણ મુલાયમ અને અર્થસભર હોય છે. મલ્લિનાથની કથામાં જ્યારે દુર્ગંધ મારતી પ્રતિમાથી ત્રાસીને છ રાજાઓ દૂર ભાગે છે ત્યારે મલ્લિનાથના મુખમાં મૂકાયેલ કટાક્ષ જુઓ - ‘શરીરના વાસ્તવિક સ્વરૂપને તમે નવ ગજના નમસ્કાર કરો છો?’ ‘દૂર ભાગો છો’ એમ કહેવું અત્રે તદ્દન સપાટ કથન થઈ જત.

દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય - એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના પાયાના પદાર્થો છે. સમજવામાં કઠણ ગણાતા આ પદાર્થોને વાર્તારસના માધ્યમથી સરળતાથી વાચકના ગળે ઉતારવાની કળા પર લેખકની હથોટી છે.

લેખકનાં વર્ણનો પણ સ્વયંસ્ફૂર્ત અલંકારોથી મંડિત હોય છે. અતિમુક્તક મુનિને કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થયું તે ઘટનાનું વર્ણન જુઓ - ‘તેમને પૂર્ણ પ્રભુત્વ પ્રગટ્યું. જેમાં આકાશનો એક એક પ્રદેશ, કાળનો એક એક સમય અને પરમાણુનો એક એક પરમતમ પરમાણુ તેમનો આજ્ઞાધીન બન્યો’. દેખીતી રીતે સમગ્ર વિશ્વ કેવલીના આધિપત્ય નીચે નથી આવી શકતું. પણ જે કોઈનો પણ દાસ ન હોય તે જ સાચો માલિક - આ દૃષ્ટિકોણથી અત્રે કેવલીને સમગ્ર વિશ્વના માલિકરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે, કેમકે કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી જીવને અંશતઃ પણ પરાધીનતા રહેતી નથી.

પ્રભુ વીરને પુણીયા શ્રાવકના સામાયિક પ્રત્યે પક્ષપાત શા માટે હતો તેનો જવાબ આપતા લેખક કહે છે કે - ‘કટાસણા પર બેસવા છતાં આપણું મન ૧૪ રાજલોકમાં ભ્રમતું હોય છે. પણ મહાવીરનો એ અડગ સેનાની તો ૪૮ મિનિટની બેઠકમાં સિદ્ધશિલા પર બેસતો’. પુણીયા શ્રાવકની સ્વ-અવસ્થાને યોગ્ય શ્રેષ્ઠતમ ધર્મકરણી માટે શ્રેષ્ઠતમ ઉપમા અપાઈ છે.

લેખકની સંવેદનક્ષમતા તો જુઓ. એ કહે છે કે સંગમ જેવા અધમ જીવ માટે પણ કરુણા છલકાવતાં મહાવીરનાં એ ધ્યાનસ્થ ચક્ષુ અને લાગણીની પરાકાષ્ઠાએ વહી નીકળેલાં અશ્રુબિંદુઓનું કલ્પનાચિત્ર ઉપજાવી મન સામે રાખવાથી પ્રભુના એ વિશ્વવ્યાપક માતૃભાવનો થોડોક પણ અનુભવ અવશ્ય થશે જ. અને એ નેત્રજ્યોતિનું એક પ્રકાશકિરણ આપણા સર્વેની વિશ્વચેતનાને ઉષ્માભર્યો ધબકાર અવશ્ય આપશે.

પ્રભુના ભામંડલનું પણ કંઈક નોખું જ વર્ણન વાંચતાં વાંચતાં વાચકની માનસસૃષ્ટિમાં એકવાર તો સહજપણે પ્રકાશપુંજ પથરાઈ જ જાય છે. આ જ તેમની લેખનકળાની સિદ્ધિ છે.

અંગ્રેજીની એક કહેવત છે કે He commands best, who obeys best. આ સૂત્ર અનુસાર નિર્સર્ગની મહાસત્તા શ્રીઅરિહંત દેવને આ વિશ્વનું

સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન આપે છે. કારણકે પ્રભુએ નિર્સર્ગના નાના પાણી નિયમને મનથી પાણી તોડ્યો નથી. તેમની આ કરણીને ઉજ્જગર કરતું વાક્ય એટલે ‘સવિ જીવ કરું શાસનરસી’ની તેમની ભાવના. દરેક જીવના કલ્યાણની તીવ્રતમ ખેવના એટલે જ પ્રકૃતિની શ્રેષ્ઠતમ જાળવણી. આવો ભાવ દર્શાવીને લેખકે પ્રભુને એક ઉમદા નિર્સર્ગપ્રેમી તરીકે પાણી સુંદર રીતે આલેખ્યા છે.

આગળનાં પુસ્તકમાં સ્યાદ્વાદની ઓછા શબ્દોમાં પાણી ચોટદાર રજૂઆત વિચારશીલ વાચકના જૈનદર્શન પરત્વે શ્રદ્ધાના પાયાને જાણે અત્યંત મજબૂત કરે છે. તેઓ કહે છે કે - ‘બે આંગળીઓની ચપટીમાં સત્ય પકડ્યું પકડાતું નથી. તે સતત વિકસતું હોય છે. સત્ય હમેશાં તેનાથી વધુ વિશાળ સત્ય તરફ લઈ જાય તો જ તે સત્ય છે. જો સત્ય તેનાથી ઊતરતા સત્ય તરફ લઈ જાય તો તે સત્ય નથી, પાણી વિકૃત સત્ય છે - અસત્યથી પાણી ભયંકર!’. સ્યાદ્વાદ દરેક દૃષ્ટિકોણથી સત્યને તપાસતા જઈને સત્યના સીમાડા વિકસાવવાની વાત શીખવે છે એવા સ્યાદ્વાદના હાર્દને પારિભાષિક શબ્દોના ઓછામાં ઓછા ઉપયોગપૂર્વક પાણી વિશદ કરવામાં લેખક પૂર્ણપણે સફળ થયા છે. એ જ રીતે ‘સંતુલન અને સમન્વય’ પ્રકરણમાં માધ્યસ્થ્યભાવનું પાણી દૃઢયંગમ નિરૂપણ થયું છે.

‘સંસાર’ પ્રકરણમાં સંસારની અસારતા અને ધર્મના સાફલ્યને અનેક વાસ્તવિક ઉદાહરણો અને તર્કબદ્ધ દલીલોથી સિદ્ધ કર્યા છે. સમ્યગ્દર્શનની સરળ અને સચોટ વ્યાખ્યા આપતા લેખક કહે છે કે - ‘સુખ સંસારમાં નથી, બહાર નથી, પાણી આપણામાં છે. આ સત્યની પ્રતીતિ અને અનુભૂતિ તે જ સમ્યગ્દર્શનની મંગલ શરૂઆત છે’. આ જ પ્રકરણમાં ધર્મની મૌલિક વ્યાખ્યા આપતા લેખક કહે છે કે - ‘ધર્મ એક એવી શિસ્ત અને તાલીમ છે, જે અપ્રાપ્ત વસ્તુની પાછળ તૃષ્ણા રાખતા મનને - સમજણને બળપૂર્વક વાળે છે અને જે કંઈ જેટલું પાણી જે રીતે મળ્યું છે

તેને આનંદ, સંતોષ અને તૃપ્તિથી સ્વીકારતાં શીખવે છે'. ધર્મના માર્ગે ચાલવાનો પ્રારંભ કરનાર વ્યક્તિ માટે ધર્મની આ વ્યાખ્યા પથદર્શકરૂપ બની રહે છે.

‘સ્વાનુભૂતિ’ પ્રકરણમાં લેખકે અલગ-અલગ મહાપુરુષો, ગ્રંથો તથા દર્શનોના મતે ચૈતન્યનું પૃથક્કરણ કેવી કેવી રીતે થયું છે તેની તાત્ત્વિક સમજણ આપી છે.

અન્યત્વભાવનાને અનોખી રીતે લેખકે રજૂ કરી છે. શરીરના સ્નાયુઓને નૈસર્ગિક સ્થિતિમાં મૂકીને તેમને આરામ આપવાની પદ્ધતિ પશ્ચિમની છે. કારણકે તેઓ દેહને જ સર્વસ્વ માને છે. જૈન ધર્મે આરામની સર્વોત્તમ પદ્ધતિ જગતને ભેટ આપી છે અને તે પદ્ધતિ છે - અન્યત્વભાવના. ‘હું આ જગતથી સર્વથા ભિન્ન છું. દુન્યવી પદાર્થો અને તેની સાથે સંકળાયેલ ભય અને ચિંતા મારામાં પ્રવેશી શકતાં નથી’ આ જાતની પ્રગાઢ વિચારણા જ સાચો માનસિક આરામ આપી શકે છે. સાંપ્રત સમયમાં માનવી બહુધા માનસિક અશાંતિથી જ પીડાતો હોય છે. તેવા સમયે આપણાં ધર્મતત્ત્વોની આ રીતની રજૂઆત તેનામાં ધર્મ પ્રત્યે આદર અને આસ્થા બને જન્માવી શકે છે. ધર્મની અપીલ કરવા સક્ષમ એવી રજૂઆત કઈ રીતે થઈ શકે તે સમજવા માટે પણ આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે.

‘તૃષ્ણા અને તૃપ્તિ’ પ્રકરણમાં હકારાત્મક વિચારધારાના ઝુકાવને લેખકે અલગ જ દૃષ્ટિકોણથી પ્રસ્તુત કર્યો છે. ભૌતિક જગતના હકારાત્મકતાના અભિગમો ભૌતિક વસ્તુઓની આસપાસ જ ફર્યા કરે છે. અહીં હકારાત્મકતા માટે નૈસર્ગિક તથા આધ્યાત્મિક અભિગમોથી વાચકના ચિત્તને નવપલ્લવિત કરવાનો સરસ પ્રયાસ થયો છે, જે Positive-thinkingનાં લખાણોમાં નવી જ ભાત પાડે છે.

‘ધર્મચક્ર’ પ્રકરણમાં લેખકે ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજનાં આધ્યાત્મિક પદોનો મધુર રસાસ્વાદ કરાવે છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાનું સમતોલપણું

અહીં યથાર્થ રીતે આવેખાયું છે. શાશ્વત સિદ્ધિગતિના સુખના વર્ણનના અવસરે શાસ્ત્રો નિર્દેશે છે કે - સર્વે સરા ણિયદ્વંતિ તક્ષા જત્થ ન વિજ્ઞહ...। આ જ વાતને લેખક ભાવકના ચિત્તમાં આમ રોપે છે - ‘વાસણું પાણી ઝગમગાટ મારે છે પણ દરિયાનું પાણી તો શ્યામ અને શાંત છે. તેવી રીતે નાનાં સત્યોને સુંદર શબ્દોમાં સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરી શકાય છે, પણ મહાન સત્યો માટે મહાન શાંતિ અને મૌન જોઈએ.’

યોગીની અવસ્થા અત્રે જુદા જ અંદાજમાં મૂકાઈ છે - ‘યોગી એટલે હરિરસનો મીઠો ઝરો.’ આ વ્યાખ્યાને મનમાં ઘૂંટતાં ઘૂંટતાં આપણે માનસપટ પર એક કલ્પનાચિત્ર ઉપસાવી શકીએ કે - ઊગતા પહોરે બાલસૂર્યનાં કોમલ કિરણો યુગાદિદેવ આદિનાથના મુખારવિંદને અજવાળી રહ્યાં છે. અને તેમની સામે ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી પ્રભુભક્તિમાં લયલીન બન્યા છે. સહજ રીતે શબ્દોની સરવાણી તેમના મુખમાંથી ફૂટતી જાય છે - ‘જગજીવન જગવાલહો.’ સહૃદય ભાવકના ચિત્તમાં આવાં મધુર કલ્પનાચિત્રો રચવામાં પણ અત્રે થયેલ આવેખન અજાણપણે પણ ઘણી સહાયતા કરે છે. આવાં કલ્પનાચિત્રો આપણા મનને શબ્દોથી પેલે પાર પહોંચાડી આપે છે અને શાશ્વત જીવનરસના ઝરામાં આપણા અસ્તિત્વને ઝબોળી આપે છે.

એક વાત તો નિશ્ચિત છે કે જો કૃતિ સ્વયં પ્રાણવાન હોય અને તેનો યથાર્થ આસ્વાદ કરાવનાર વિવેચક હોય તો એ મણિકાંચન-સંયોગ આપણી સમક્ષ અકલ્પ્ય દિવ્યતામઢી માનસસૃષ્ટિ નિર્મિત કરી આપતો હોય છે. અહીં કૃતિઓ સ્વયં ઉપાધ્યાયજીની છે અને તેનો રસાસ્વાદ કરવાનાર શ્રીવસંતભાઈ જેવા નીવડેલ પુરુષ છે, તેથી વાચકને તો માત્ર ધન્યતાનો અનુભવ કરવાનો જ બાકી રહે છે.

અંતે, સમગ્રદર્શી આકલન કરવું હોય તો - શ્રીયુત વસંતભાઈના બંને પુસ્તકસંપુટો વાંચતી વખતે આપણને ધર્મ, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિથી સભર

ભાવભંગિમાનું નૈસર્ગિક આકર્ષણ અનુભવાય છે. એમનાં વૈવિધ્યપૂર્ણ લખાણો કરુણાનો સંસ્પર્શ પામી શકે છે અને એટલે જ હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે. તેમની નિર્ઝરિણીસમ ભાષામાં ક્યાંય કિલ્લતા નથી, પણ આલ્લાદકતા છે, રોચકતા છે, પ્રમોદ પમાડે તેવી પ્રવાહિતા છે. તેમનાં લખાણો કેવળ માહિતીના ઢગ નથી લાગતા, પરંતુ વાચકમાં સંવેદનશીલતા જન્માવે છે, એને અંદરથી ઝકઝોરે છે અને કશુંક પામ્યા કે માણ્યાનો અનુભવ કરાવે છે. માટે આ પુસ્તકસંપુટોના વાંચન પાછળ આપેલો સમય સાર્થક જ નીવડશે.

／ મુનિ શ્રીત્યાગમંડનવિજયજી

*

▲ 7. પાઠશાળા ગ્રંથ - ૧, ૨

લેખક - પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયપ્રદ્યુમ્નસૂરિજી મહારાજ

ગ્રંથ - ૧ - પ્રકાશક - રમેશ શાહ, પ્રકાશન વર્ષ - ઈ. ૨૦૦૫

ગ્રંથ - ૨, પ્રકાશક - પાઠશાળા પ્રકાશન, પ્રકાશન વર્ષ - ઈ. ૨૦૦૭

પાઠશાળા ગ્રંથ - ૧, ૨ માં પૂજ્ય આચાર્યશ્રી દ્વારા પ્રકાશિત પાઠશાળા દ્વિમાસિકના ૧ થી ૪૫ અને ૪૬ થી ૬૦ અંકોનો સંચય છે. આચાર્યશ્રી જૈન શાસ્ત્રોના અધ્યયનની સાથે સાહિત્ય, કાવ્ય, શિલ્પ, આરોગ્યશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવા વિવિધ વિષયો પરત્વે અભ્યાસપૂર્ણ રસરુચિ ધરાવે છે એ વાતની પ્રતીતિ આ સંપુટના અધ્યયન પછી સુદૃઢ થાય છે. પૂજ્ય આચાર્યશ્રીના જીવનના અનુભવ અને ચિંતનના નિયોડસ્વરૂપ આ સંપુટો છે એમ કહીએ તો અતિશયોકિત નહીં ગણાય. શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતોને તથા શ્રાવકવર્ગને - ઉભયને ઉપયોગી થાય એવું આ પ્રકાશન છે.

વાસ્તવિક જગતમાં પાઠશાળા એટલે એવું સ્થાન જ્યાં જીવનલક્ષી પાઠો શીખવવામાં આવે જીવનનું ઘડતર અને ચણતર કરવામાં આવે, સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ

તરફ યાત્રાનો દિશાનિર્દેશ કરવામાં આવે. આ ગ્રંથ પ્રસ્તુત તમામ અર્થોમાં ખરેખર ‘પાઠશાળા’ બની રહે છે.

ચિંતન, પ્રાર્થના, મનન, કથા વગેરે અનેક વિભાગોમાં આ ગ્રંથ વહેંચાયેલો છે. ચિંતન વિભાગમાં લેખકે કેટલાક અકસીર મંત્રો આપ્યા છે. સંસ્કારવશ, કષાયવશ મન જ્યારે ખેદ અનુભવે ત્યારે આ મંત્રો નોળવેલની ગરજ સારે છે. જેમકે -

જ્યારે આપણને માન-સન્માન ન મળે અને દીનતા અનુભવાય ત્યારે અથવા પુણ્યોદયથી માન-સન્માન મળી જાય અને ગર્વ અનુભવાય ત્યારે આ મંત્ર યાદ કરવાનો - ‘તતઃ કિમ્? તેથી શું?’. આ મંત્ર યાદ આવે તો તરત દીનતા કે ગર્વનું ઝેર ઊતરી જશે.

ચિત્ત અકળાઈ ગયું હોય, સંકલ્પ-વિકલ્પનાં વાદળો દોડાદોડી કરતાં હોય ત્યારે ‘યે દિન ભી બીત જાએગા’ આ મંત્ર યાદ કરીશું તો ચિંતાનાં વાદળો વિખરાઈ જશે અને ચિત્ત ચોખ્ખું બનશે.

આ ઉપરાંત વાયકોની અંતર્દૃષ્ટિના વિકાસમાં જે અવરોધો છે તેને દૂર કરવા માટે પ્રંયડ વિસ્ફોટકોની ગરજ સારે એવી અનેક ચિંતનકણિકાઓ અહીં વહેતી મૂકી છે. જેમકે - ‘કાજીપાણું છોડીએ : સાક્ષીભાવ શીખીએ’, ‘આગ્રહ-શક્તિને વિવેકપૂર્વક વાપરીએ’, ‘ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે’, ‘સમજ અને સ્વભાવના અંતરને ઓગાળીએ’, ‘દુઃખમાં દર્પણ જરૂરી છે, દૂરબીન નહીં’, ‘પુણ્ય આંગળિયાત છે, ગુણો માલિક છે’, ‘બીજું શું કરીએ? હા! કરવા જેવું બીજું છે’ - વગેરે ચિંતનકણિકાઓ શરણાઈના સૂરની જેમ ચિત્તને આનંદ અને તરવરાટથી ભરી દે છે.

પ્રાર્થના વિભાગમાં નવકારમંત્રના જાપથી, પંચસૂત્રના પાઠથી ચિત્તની પ્રસન્નતા આદિ લાભો કેવી રીતે મેળવી શકાય તે વિષે ચિંતન રજૂ કર્યું છે. લેખકના

મને જેમ યોજ્જી ભોંય પર દોરેલું ચિત્ર ઉઠાવદાર બને છે તેમ સરળતા અને પ્રેમ - પ્રમોદ ભાવથી શુદ્ધ બનેલી મનની ભૂમિકા પર થયેલી નાની પ્રાર્થના પણ બહુ મોટું ફળ આપતી હોય છે. આ વાક્ય લેખક માનસશાસ્ત્રના માર્મિક જાણકાર છે તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ કરાવે છે.

પ્રસ્તુત વિભાગમાં ભક્ત હૃદય ધરાવનાર મહામંત્રી વસ્તુપાળની પ્રાર્થના જેવી આત્મશ્રદ્ધા, આશા, ધીરજ વધારનારી અનેક પ્રાર્થનાઓનો પુરસ્કાર અને તેના પર આચાર્યશ્રીનું ચિંતન રજૂ થયું છે.

આચાર્યશ્રીના સમગ્ર જીવનકાળની મૂડીરૂપ ઘટનાઓમાં શિરમોર ઘટના એટલે શ્રીશત્રુંજય ગિરિરાજ ઉપર દાદા આદિનાથના અભિષેકનો પ્રસંગ. તેઓશ્રીએ આ ઘટનાની સ્મરણયાત્રા આલેખી છે. આગલાં ત્રણ વર્ષોના દુકાળ અને સં. ૨૦૪૪ ના ભીષણ ઉનાળાએ સાથે મળીને સર્જેલી કારમી પરિસ્થિતિ અને તેને સાનુકૂળ બનાવવા માટે આચાર્યશ્રીને ઉદ્ભવેલો દાદાના અભિષેકનો મનોરથ, મનોરથની સંકલ્પમાં પરિણતિ, દ્રવ્યસંયોજના, અભિષેકની યાદગાર પળો - આ બધાંનું જે રોચક અને તાદૃશ વર્ણન થયું છે તે આપણને એક વખત તો જાણે ટાઈમ-ટ્રાવેલ મશીનની જેમ વર્તમાન સ્થળ-કાળ ભુલાવીને તે દિવસની શત્રુંજયી સફર કરાવી દે છે. રોમાંચની પરાકાષ્ટા તો ત્યારે સર્જાય છે કે સાતમા અભિષેક વખતે ગર્ભગૃહમાં દાદાના અભિષેક સાથે બહાર સમગ્ર સૃષ્ટિના અભિષેક શરુ થઈ જાય છે. આ અનન્ય અનુભૂતિને આચાર્યશ્રીએ છંદબદ્ધ પદ્યમાં પણ ગૂંથી છે. સાથે સાથે આચાર્યશ્રી અભિષેકમાં વપરાયેલ પુષ્પો અને ઔષધિઓ, તેમનો પ્રભાવ, તેમની વિશેષતાઓ - આ વાતોથી પણ વાચકને માહિતગાર કરે છે.

“ધન્ય તે મુનિવરા રે” વિભાગમાં ગૌતમસ્વામી, શાલિભદ્રથી શરુ કરીને ઉપાધ્યાય સકલચંદ્રજી, પંડિત વીરવિજયજી, મુનિ યશોહીરવિજયજી, સાધ્વીજી પદ્મશ્રીજી, સાધ્વીજી અનુપમાશ્રીજી વગેરે મહાપુરુષો-મહાસતીઓનાં જીવનની ઝીણી-ઝીણી, પ્રમાણમાં ઓછી જાણીતી વિગતો પ્રસ્તુત થઈ છે. આ કથાનકો

શ્રમણ-શ્રમણી ભગવંતોને સંયમજીવનમાં વધુ સ્થિર - વધુ દૃઢ કરી શકે તેટલાં સક્ષમ છે.

‘મીઠી વીરડીનાં જળબિંદુઓ’માં આચાર્યશ્રીએ કેટલાક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની ગૌરવવંતી ઘટનાઓ રજૂ કરી છે. શ્રાવકોમાં દેદાશા, પેથડશા, ઝાંઝણશા વગેરે ઐતિહાસિક પાત્રો છે તો ચંદુલાલ શકરચંદ શાહ (શ્રીચંદ્ર), શેઠ કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ, કુમારપાળ વિ. શાહ જેવી આપણાથી નજીકના સમયની કે વર્તમાન વ્યક્તિઓ પણ છે. શ્રાવિકાઓમાં વિમલશ્રી, ઉજમફદ જેવી જાજરમાન સન્નારીઓના જીવનપ્રસંગો આવેખાયા છે. વાસ્તવમાં આપણે આ વિભૂતિઓના જીવન અંગે, તેમની ગુણસમૃદ્ધિ અંગે, તેમણે શાસનને કરેલા બહુમૂલ્ય પ્રદાન અંગે બહુ ઓછું જાણતાં હોઈએ છીએ. અહીં આપણે આચાર્યશ્રીની કલમે એ બધાંથી સુપેરે અવગત થઈએ છીએ.

‘અશ્રુમાલા’ વિભાગમાં મરુદેવા માતા, ચંદનબાળા, કુમારપાળ, સિંહ અણગાર, શેઠ સવચંદ - સોમચંદ વગેરે પાત્રોની કોઈ ચોક્કસ પ્રસંગે આવેલાં આંસુની ઘટનાને કેંદ્રમાં રાખીને કથાઓ ગૂંથવામાં આવી છે. આચાર્યશ્રી દ્વારા લેવાતાં એ આંસુઓનાં ઓવારણાં આપણને પણ સંવેદનાથી તરબતર કરી મૂકે છે.

‘વિહાર’ વિભાગમાં આચાર્યશ્રીએ પોતાની વિહારયાત્રાના અનુભવોને મુખરિત કર્યા છે. એમની આગવી શૈલીમાં પ્રકૃતિનાં કેટકેટલાં રૂપો જીવંત બની ઊઠ્યાં છે! એક ઉદાહરણ જુઓ - ‘વચ્ચે એક તળાવડી આવી, ભીની હતી. નજીકના એક મોટા વૃક્ષ ઉપરથી લીલા-લીલા પોપટનું ટોળું કલરવ વરસાવતું ઊડ્યું. અદ્ભુત દૃશ્ય રચાયું - ઉપર ચોખ્ખું આસમાની આકાશ, નીચે રાઈનાં પીળાચટ્ટ ફૂલોની મુલાયમ બિછાત અને વચ્ચે શિયાળાના હૂંફાળા તડકામાં કિલ્લોલ કરતા ટોળાબંધ પોપટ! જાણે એનો આલ્લાદ માણતાં આંખને ટાઢક મળે

ને હેયાને હામ મળે.’ આજે લખાય છે ઘણું, પણ આવું શબ્દલાલિત્ય કે ભાષા પરનું પ્રભુત્વ શ્રમણસંસ્થા પાસે ભાગ્યે જ જોવા મળતું હોય છે.

‘કાવ્ય-આસ્વાદ’ માં આચાર્યશ્રી ચૂટેલાં કાવ્યોનો આસ્વાદ આપણને કરાવે છે. તેઓશ્રી કહે છે કે આ કાવ્યો જ્યારે આપણે મૂંઝાઈને હતાશ થવાની આણી પર હોઈએ ત્યારે સંજીવનીનું કામ કરે છે, નવો પ્રાણ પૂરે છે, નવા ચૈતન્યનો સંચાર કરે છે. ધ્રુવ ભટ્ટના ગીતથી લેખક ભીતરની ખુમારીને સભર અને અકબંધ રાખવા કહે છે તો રમેશ જાનીના ગીતથી જીવનને માણવાની વાત કરે છે. આવી જ રીતે જિંદગી જીવવાની વાત શીખવતાં - ‘મોટું કોણ?’, ‘શું શું ગમે?’, ‘ખુશીની ખોજ’, ‘કોરા રૂમાલની માંગણી’, ‘શબરીએ બોર ચાખ્યા’ તા ક્યાં? જેવાં કાવ્યોમાં નિહિત મર્મથી આપણે પરિચિત થઈએ છીએ તો જ્યોતીન્દ્ર દવેના કાવ્યાત્મક આત્મપરિચયથી આપણે આવતા હાસ્યને ખાળી શકતા નથી.

‘મનન અને હિતની વાતો’ વિભાગમાં આચાર્યશ્રીના વર્તમાન ધર્મવ્યવસ્થા, ભવિષ્યનાં સ્વપ્નો, જીવનના પાઠો વગેરે સાથે સંકળાયેલા લેખોનો સંચય છે. જેમ કુશળ વૈદ્ય નાડ પકડીને રોગનું મૂળ શોધીને તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખે તેવું ઔષધ દર્શાવે તેમ આચાર્યશ્રી અત્રે વર્તમાન જૈન શાસનની અનેક સમસ્યાઓનો એક જ ઉકેલ સૂચવે છે - ‘પાઠશાળા’. આચાર્યશ્રીના મતે પાઠશાળાને લગતી આપણી સમગ્ર વ્યવસ્થા જીર્ણોદ્ધાર માગે છે. પાઠશાળાના મકાનમાં સર્વાંગસંપૂર્ણ ગ્રંથાલયનું હોવું આચાર્યશ્રીનું એક સ્વપ્ન છે. હિતની વાતોમાં પંડિત શ્રીવીરવિજયજી મહારાજની હિતશિક્ષાછત્રીસીના આધારે વ્યવહારુ ડહાપણની વાતો પ્રસ્તુત થઈ છે.

‘કથાપરિમલ’ વિભાગમાં આચાર્યશ્રીએ સજ્જનતા, શૌર્ય, ખુમારી, ઉદારતા જેવા ગુણો વિકસાવતી કથાઓ રજૂ કરી છે. ‘વહીવટ’ વિભાગમાં ધાર્મિક વહીવટદારોની આચાર-વિચારની સંહિતા કેવી હોવી જોઈએ તેના પ્રત્યે

અંગુલિનિર્દેશ થયો છે. સાથે ઉત્તમ પુરુષોનાં દૃષ્ટાંતો દ્વારા ઔચિત્યના પાઠો પણ શીખવાડાયા છે. ‘જિજ્ઞાસા’ વિભાગમાં વાચકોની વિવિધ જિજ્ઞાસાઓનાં શાસ્ત્રીય સમાધાનો મૂકાયાં છે.

તપગરઘપતિ શ્રીવિજયસેનસૂરિજી મહારાજના મુખ્ય શિષ્ય ઉપાધ્યાય શ્રીવિમલહર્ષના શિષ્ય મુનિ શ્રીપ્રેમવિજયજીએ સં. ૧૬૩૯, આસો શુદ્ધિ એકમે સ્વીકારેલ ૪૫ નિયમોની નોંધ પણ અહીં મૂકાઈ છે. આવી આવી કેટલીયે વાતો આ સંપુટોમાં છે કે જે આજની સાધુસંસ્થાને પ્રેરણાદાયી બની રહે છે.

વચ્ચે વચ્ચે મન હળવું રહે તે માટે મુખવાસ જેવાં સુભાષિતો અને કાવ્યશાસ્ત્રનો વિનોદ પણ છે. એક મજાનું ઉદાહરણ જુઓ – નવ્યન્યાયના પ્રકાંડ પંડિત રઘુનાથ શિરોમણિને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં કોઈ પદાર્થ ન સમજતાં અધ્યાપક ચીડાયા અને બોલ્યા – ગૌસ્ત્વમ્! (-તું બળદીયો છે.) પ્રતિભાવંત વિદ્યાર્થીએ તરત જ જવાબ વાળ્યો -

કિં ગવિ ગોત્વમુતાઽગવિ ગોત્વમ્, ચેદ્ ગવિ ગોત્વમનર્થકમેતત્।

ભવદભિલષિતમગોરપિ ગોત્વં, ભવતુ ભવત્યપિ સંપ્રતિ ગોત્વમ્॥

લગભગ દરેક લેખમાં અનુરૂપ કાવ્યપંક્તિ, છાયાચિત્ર કે દુર્લભ હસ્તપ્રતચિત્ર મૂકાયું છે. જે ગ્રંથની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે.

કોઈપણ પ્રકારના બોધને બોજરૂપ ન બનાવતાં વધુમાં વધુ રસપ્રદ કેવી રીતે બનાવવો અને તેની સાથે ભાષાનું સ્તર કેવી રીતે જાળવી રાખવું તે સમજવા માટે પણ આ ગ્રંથમાંથી અવશ્ય પસાર થવા જેવું છે. શ્રીરમેશ બાપાલાલ શાહ – સુરતની કલાત્મક સૂઝનો આ સંપુટોને ભરપૂર લાભ મળ્યો છે એટલે મુદ્રણકલાની દૃષ્ટિએ પણ આ પુસ્તક પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન પામી શકે તેવું થયું છે.

／ મુનિ શ્રીમુક્તિમંડનવિજયજી

આવરણચિત્ર – નૈનેશ સરૈયા, સૂરત

વિશેષ પ્રતિસ્પંદ

અત્યારે ૩.૨૫ મિનિટ થઈ છે. આજે સવારે દશેક વાગે શ્રુતસંવિભાગ

- ૧૭ હાથમાં આવ્યું. પહેલાં તો આખા અંકનાં પાનાં ઉથલાવ્યાં. પછી વારાફરતી લેખો વાંચવા માંડ્યા. જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ વધુ ને વધુ આનંદ આવતો ગયો. એમાં આરાધક-વિરાધક-ચતુર્ભંગીનો લેખ, જે ઘણા વિસ્તારથી અને છણાવટથી લખ્યો છે તે વાંચતા આનંદ આવ્યો. ઉપર-ઉપરથી નહીં, પણ સ્થિરતાપૂર્વક વાંચ્યો.

મહારક્તાક્ષી કોરોના વાળા લેખે તો ખરેખર હૃદયમાં આનંદનો સાગર જ છલકાવી દીધો. આજના કોરોના અંગે અપાતી સૂચનાઓ જાણે વર્ષો પહેલાં આપવામાં ન આવી હોય તેવી જ.

એ પછી વસંતલાલ કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલનાં પુસ્તકો અંગે મુનિ ત્યાગમંડનવિજયજીએ અને પંડિત સુખલાલજીના ચાર તીર્થંકર પુસ્તક અંગે મુનિ મુક્તિમંડનવિજયજીએ સમાલોચનાત્મક જે લખાણ લખ્યું છે તે બન્ને લખાણો ખરેખર દાદ માંગી લે તેવાં છે.

આ વખતનો શ્રુતસંવિભાગ - ૧૭ નો અંક વૈવિધ્યસભર અને જાતજાતની માહિતીઓથી ભર્યો ભર્યો છે. પહેલાના અંકો માટેના અભિપ્રાયો પણ વિદ્વાન મુનિરાજો (આચાર્યાદિકે) જે આપ્યા છે તે આપણે વાંચીને રાજી થઈ જઈએ એવા આપ્યા છે. આ અંકને તૈયાર કરવામાં તમે લીધેલો શ્રમ સાચે જ સાર્થક થયો છે... તમે અભ્યાસમાં તથા ચિંતનાત્મક લખાણ કરવામાં આગળ ને આગળ વધતા રહો એના અમારા અંતરના આશીર્વાદ છે...

મોટી શાન્તિના સુધારામાં - एषां शान्तिः આ પ્રમાણે શાન્તિ શબ્દ પછી જે વિસર્ગ મૂક્યો છે એ વિસર્ગ કાઢી નાંખવાનો અને એની જગ્યાએ - આ રીતે લીટી કરવાની છે. જેનું અનુસંધાન શાન્તિ-પ્રતિષ્ઠા-યાત્રા-સ્નાત્રાદ્યવસાનેષુ અને તે પછી શાન્તિમુદ્ધોષયિત્વા આ રીતે છે. એટલે एषांનો સંબંધ છેક શાન્તિમ્ની સાથે જોડવાનો છે. / પૂજ્યપાદ સમુદાયનાયક આચાર્ય શ્રીવિજયહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૮

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૭ મળ્યું. દરવખતની જેમ જ આ વખતે પણ જિજ્ઞાસા, ઝંખના અને આનંદ સાથે અંક હાથમાં લેવાનું થયું. વિદ્વાન યુવા મુનિઓ સંપૂર્ણ ગ્રંથનું પઠન કરી - મંથન કરી તેનું નવનીત આ પરિપત્રમાં મૂકી જ્ઞાનદાનનો અમૂલ્ય લાભ લઈ રહ્યા છે. સંપાદક મુનિપ્રવરશ્રી પણ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી આ કાર્ય કરી રહ્યા છે. દરવખતે અંકમાં નવી નવી કોલમ ઉમેરીને વાંચનના ઉત્સાહને વધારતા રહે છે. ખૂબ અનુમોદના. / મુનિ શ્રીપરમયશવિજયજી

શ્રુતસંવિભાગ - ૧૭ માં આપણા સૌના નાયક પૂજ્યપાદશ્રીનો લેખ છપાયો છે. બહુ જ આનંદની વાત છે કે ગરુડનાયકશ્રીના લેખથી આ પરિપત્ર પ્રમાણભૂત અને સાર્થક થયું. અમારા મનમાં આનો વિશેષ આનંદ હતો એટલે ભાવ રહે કે કલ્યાણમિત્રો સાથે આનો ગુલાલ કરીએ. / મુનિ શ્રીપ્રેમહંસવિજયજી

* શ્રુતસંવિભાગ માં પ્રગટ થતી સામગ્રી વિચારણાત્મક સમજવી, નિર્ણયરૂપ નહીં.

* સંકલન : મુનિ ત્રૈલોક્યમંડનવિજય

સંપર્ક : c/o ભાવેશ એમ. દોશી, ૭૦૧, સુયોગસ ગોદાવરી કૃપા, વી. પી. કોસ રોડ, મુલુંડ (વે.), મુંબઈ ૪૦૦૦૮૦ મો. ૯૨૨૪૧ ૦૩૨૮૮

Email – shrutasamvibhaga@gmail.com